

memòria antifranquista

del baix llobregat

TRAGÈDIA I REPRESSIÓ FRANQUISTA
AL PAÍS VALENCIÀ

Alicante 1939

Autor: José Carmona

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 10 Núm. 14

Edició extraordinària 2014
1a edició en català 2026

Director:
Fco. Ruiz Acevedo

**Directora 2a edició
castellà i 1a edició català:**
Agustina Merino Tena

Coordinador:
Ricard Camil Torres Fabra

Consell de redacció:
Eliseo Sanabria
Manuel López
Antonio Mantis
Antonio Martín
Agustina Merino
Raymond San Geroteo
Rosario Calero

Consell assessor:
Josep Nogué
Henri Farreny
Frederic Prieto
Ignacio Flores
Joan Tardà
Mª Carmen Romero
Antonio Balmón
Àngel Saavedra
Mª Jesús Bono
Sonia Subirats
Laure Garralaga

Autor de la portada:
José Carmona Pineda

Traductor al català:
Miquel Àngel Esteve i Torrent

Maquetació:
Maria Vilarnau

Edita:
Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del
Baix Llobregat

**Redacció i
administració:**
Centre Cultural Joan N.
García-Nieto
C/ Mossèn Andreu, 13-19
08940 Cornellà de Llobregat.
Tel. 647 167 957
www.memoria-antifranquista.com
memoriahistorica@gmail.com

Impressió:
Retocs

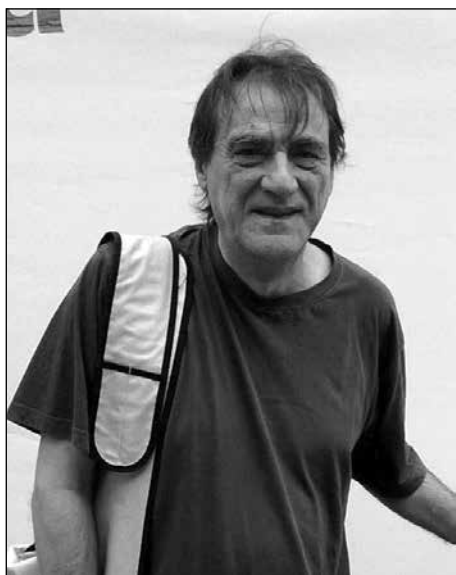
D. L. B-10373-2006
ISSN (Ed Impresa) 2339-9473
ISSN (Internet) 2339-9481

**Memòria Antifranquista
del Baix Llobregat no es
responsabilitza de les
opinions expressades als
articles signats.**

Nota: Aquest número ha
estat possible gràcies al
suport i la col·laboració dels
Ajuntaments de Cornellà de
Llobregat, Sant Joan
Despí, el Prat de Llobregat,
Esplugues de Llobregat, Sant
Feliu de Llobregat i CC.OO.

SUMARI

PRESENTACIÓ	3
Ricard Camil Torres Fabra. Universitat de València	
LA REPÚBLICA, UN FINAL ESGARRIFÓS. UNA FITA HISTÒRICA	6
Pablo Rodríguez Cortés. Professor d'Història i President de l'Associació Joan Peset i Aleixandre del País Valencià	
CREUANT L' AQUERONT. DEL PORT D'ALACANT AL CAMP DE CONCENTRACIÓ D'ALBATERA	9
Ricard Camil Torres Fabra. Universitat de València	
VENJANÇA I CÀSTIG, QUE NO JUSTÍCIA. A QUI I PERQUÈ ES VA EXECUTAR. PAÍS VALENCIÀ. 1938-1956	14
Vicent Gabarda Cebellán. Doctor en Història, Universitat de València	
LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A CASTELLÓ	20
Juan Luis Porcar Orihuela. Historiador. Documentalista de la Universitat Jaume I i membre del Grup per a la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló	
LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA ELS CIENTÍFICS REPUBLICANS	28
José Luis Barona. Institut d'Història de la Medicina i de la Ciència. Universitat València-CSIC	
CONDEMNATS I INHABILITATS. LA REPRESSIÓ FRANQUISTA DELS MAÇONS DEL PAÍS VALENCIÀ	35
Vicent Sampedro Ramo. Historiador C.E.H.M.E. i Comissió de la Veritat del P.V.	
VÍCTIMS INNOCENTS ENCARA: CASTIGATS	42
J.M. Santacreu Soler. Universitat d'Alacant. Director del Grup d'Investigació d'Espanya Contemporània	
UNA SOCIETAT CONTROLADA I VIGILADA. LA REPRESSIÓ MORAL DE LES DONES A CASTELLÓ	44
Rosa Monlleó Peris. Universitat Jaume I de Castelló	
“EN CONTUBERNI AMB LA SUBVERSIÓ COMUNISTA-TERRORISTA EN L'ASPECTE SOCIAL”: LA REPRESSIÓ FRANQUISTA EN EL TARDOFRANQUISME (1958-1978)	54
Juan Carlos Colomer Rubio. Universitat de València	
IMÀTTGES CONCEPTUALS DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA	58
Cristina Escrivá Moscardó. Investigadora i escriptora memorialista	
LA TRÀGICA DESAPARICIÓ DE LA MEMÒRIA FOTOGRÀFICA VALENCIANA	61
Gaspar Díez Pomares. Doctor en Història per la Universitat d'Alacant	
LA PRODUCCIÓ VALENCIANA SOBRE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA DEL PRIMER FRANQUISME	63
Ricard Camil Torres Fabra. Universitat de València	
MEMORIA DEMOCRÀTICA: CONFLICTES I INSUBMISSIÓ A LA COMUNITAT VALENCIANA	73
Matias Alonso Blasco. Coordinador del grup sobre la recuperació de la Memòria Històrica (Fundació Societat i Progrés)	
AFUSELLAR PER A EXPIAR: ELS CONSELLS DE GUERRA ALS PROFESSORS ELISEO GÓMEZ SERRANO I JUAN PESET ALEIXANDRE	80
Marc Baldó Lacomba. Universitat de València	
LA INSTITUCIONALITZACIÓ DEL RÈGIM FRANQUISTA	86
Pelai Pagès i Blanch. Professor d'Història Contemporània. Universitat de Barcelona	

Ricard Camil Torres Fabra
Universitat de València

Vaig saber els esforços fets per l'Associació per a la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat gràcies a Pablo Rodríguez Cortés, president de l'Associació Juan Peset Aleixandre, amb qui he col·laborat regularment durant els últims anys i el qual em va fer arribar algunes de les publicacions fetes per l'associació catalana. Satisfactòriament vaig poder comprovar la seriositat dels treballs presentats els quals alhora demostraven el compromís dels responsables amb el rigor històric sense renunciar, però, a la necessària divulgació d'aquesta mena de treball.

Per tot això, no cal dir la sorpresa, preocupació i orgull, per aquest ordre, que em van envair, quan el propi Pablo Rodríguez em va comunicar que l'Associació per la Memòria Històrica i Democràtica del Baix Llobregat li havia transmès el seu desig de fer un dels monogràfics de la seva col·lecció sobre la repressió franquista referent al País Valencià i, amb la gentilesa que caracteritza l'amic i company Pablo, va decidir encarregar-me la coordinació de l'obra. Tot un repte ja que el fenomen repressiu de la dictadura franquista compta al nostre país amb un elenc d'investigadors seriosos, honestos i compromesos; els treballs dels quals son molt sòlids, així doncs,

recopilar en un volum l'essencial era un desig que es presentava alhora senzill i complicat, encara que semblava una contradicció.

Senzill per la localització dels autors, tots ells reconeguts especialistes en els seus àmbits respectius, motiu pel qual la seguretat que les seves contribucions resultarien sumament interessants no podia estar més garantida, però també per saber del seu tarannà humà tan acusat i, per tant, accessibles per a entaular un compromís seriós i sincer. Per contra, i paral·lelament, coneixent els seus treballs, elaborar una llista de temes concrets no resultava fàcil pel que s'ha dit abans. Naturalment, aquest dolç handicap ràpidament va ser superat gràcies a la generositat i disponibilitat de cadascun d'ells.

Finalment, el contacte amb Paco Ruiz Acevedo, va acabar de tancar el cercle, atesa la qualitat humana de la seva persona, la seva preocupació per fer bé les coses i la claredat d'idees que el caracteritzen, sense oblidar la seva infatigable dedicació a una causa tan lloable com és la de retornar una part de la nostra història a la seva veritable protagonista, que és la societat. No en va, la història es construeix dia a dia i com a hereus del passat la nostra obligació radica en interpretar-la i retornar-la

de manera intel·ligible al seu veritable amo.

El resultat final del que hem dit ja el jutjaran els lectors, es concreta en aquest monogràfic que ve a sintetitzar els avenços produïts per les investigacions més recents sobre la repressió franquista en el nostre àmbit geogràfic.

Després de la batalla de Terol, el contraatac franquista assoliria el Mediterrani amb la conquesta de Vinaròs el 15 d'abril de 1938, fet que va deixar partida la zona afectada a la República. A partir d'aquell moment, les forces franquistes es van adreçar cap al sud, entrant a Castelló el mes de juny. El camí cap a València semblava obert per als rebels, però l'Exèrcit de Franco es va topa amb una ferotge resistència en l'anomenada línia XYZ, que va ser incapaç de trencar. La derrota franquista va coincidir amb l'inici de la Batalla de l'Ebre que va tenir com a resultat la caiguda de Catalunya i la rendició de Menorca i alhora la divisió definitiva de les forces antifranquistes. N'hi ha que es van convèncer que la derrota s'acostava a passos agegantats i que, per aquesta raó, continuar amb les hostilitats era inútil, com va ser el cas d'Azaña, el qual, sense embuts, no dissimulava les seves ganes de dimidir. En canvi, per a d'altres, com

els comunistes i els partidaris de Negrín, tot i acceptant la gravetat de la situació, opinaven que la guerra no estava perduda, si més no de manera imminent.

No es tractava de pur optimisme: Madrid continuava resistint tot i el ferotge setge que patia des del començament del conflicte bèl·lic, les zones mediterrànies encara en poder de la República suportaven la pressió franquista i a les zones d'Andalusia i Extremadura els fronts estaven relativament estabilitzats i les seves forces no es trobaven especialment desgastades. L'Exèrcit tenia mig milió d'homes, grans ports, entre ells la base naval de Cartagena; i una Armada amb tres creuers, tretze destructors, cinc torpediners, dos canoners i set submarins; als quals calia sumar la solidesa de les línies defensives que es van mostrar eficaces tot i la rapidesa amb què s'havien construït. La feblesa radicava en l'aviació i els proveïments pesants.

Però la caiguda de Catalunya va suposar la pèrdua de nombrós material que va quedar confiscat pel Govern francès i un ingent nombre de combatents va ser reclòs en camps de concentració en lloc de retornar a territori republicà, a la qual cosa calia afegir la progressiva desmoralització de la rereguarda, especialment a les ciutats, provocada per les privacions de proveïments i els bombardeigs.

El desànim també es va apoderar d'amplis sectors republicans al qual se sumava un bon nombre de militars el cansament dels quals es va reflectir en la inactivitat que impedia operacions en el Sud, el Centre i altres indrets que haurien pogut esmorteir la pressió franquista sobre Catalunya. Únicament hi va haver algunes incursions mitjançant una contra ofensiva en el front andalús a càrrec del XXII Cos d'Exèrcit que va ser efímera i intranscendent.

La desmoralització dels militars professionals republicans va incrementar el seu malestar enfront de la cada vegada més gran influència dels comunistes en l'Exèrcit i casos com el del general Miaja, cap del Grup

d'Exèrcits de la zona Centre-Sud, desobeint les ordres de la superioritat no van tenir cap mena de repercussió disciplinària.

La decisió de resistència del Govern Negrín va quedar palesa en retornar a Madrid l'11 de febrer després de la caiguda de Catalunya enfront de la postura claudicant d'Azaña en no formar part de l'expedició, i quedant a França al costat del general Rojo, Martínez Barrio i d'altres destacats republicans. Negrín havia estat un dels últims a traspasar la frontera francesa, el 9 de febrer, i va celebrar immediatament un consell a Perpinyà i l'endemà va marxar a Alacant, encara que comptava amb el suport dels comunistes i poca cosa més. Per si fos poc, els comunistes en vista de l'actitud dels militars professionals, reclamaven una més gran presència dins de l'Exèrcit i una immediata depuració militar. La rematada va venir de la mà del Decret del Govern sobre l'Estat de Guerra, del 22 de gener, que atorgava a la pràctica el poder a l'Exèrcit al temps que l'administració estatal es trobava completament col·lapsada malgrat els esforços del doctor Negrín. Tot i que els governadors civils continuaran exercint les seves funcions amb normalitat, l'ordre públic passava al poder militar.

El Govern tenia en contra amplis sectors que eren partidaris declarats de la capitulació, fins i tot alguns militars havien iniciat, sense cap mena d'objecció converses amb la quinta columna. Sectors anarquistes i socialistes criticaven durament Negrín. Fins i tot els militars que asseguraven poder continuar amb la resistència durant mesos i que la moral dels soldats es trobava incòlume, tot i les desercions, que s'anaven multiplicant escandalosament, apuntaven la inutilitat de mantenir les hostilitats.

La situació va fer que el mes de febrer es convertís en un mes especialment agitat per a Negrín, i que es veiés forçat a deambular amb el seu govern sense seu definitiva davant l'evidència de conspiracions de tota mena i acabés de fixar-la a la *Posició Yuste*.

El 28 de febrer va arribar la notícia

de la dimissió d'Azaña i Martínez Barrio va passar a ocupar la presidència de la República però amb la condició d'acabar la guerra de la manera menys lesiva possible, la qual cosa deixava Negrín pràcticament sol, a pesar de la qual cosa hi va donar la seva conformitat, amb la condició d'assolir una pau sense represàlies ni persecucions.

Mentre, l'encarregat de la defensa de Madrid, el coronel Casado, ja feia temps que mantenia converses amb els franquistes als quals fins i tot havia arribat a lliurar un informe del general Matallana sobre la situació dels fronts i les fortificacions. També va mantenir converses amb els britànics, però aquests estaven clarament disposats a reconèixer el Govern de Franco, i amb militars professionals republicans i civils antifranquistes, polítics o sindicalistes, a excepció dels comunistes.

El 27 de febrer, Gran Bretanya reconeixia formalment Franco i el mateix va fer França, la qual va lliurar als rebels el material confiscat a l'Exèrcit -que va travessar la frontera després de la caiguda de Catalunya-, l'or republicà dipositat a Mont de Marsan i garanties frontereres. La sort de la República estava definitivament decidida. La seguretat d'una victòria completa per a Franco i la corresponent impunitat van quedar reflectides en la promulgació de la Llei de Responsabilitats Polítiques. La pau no seria cap mena d'obstacle per a dur a terme venjances i represàlies.

Negrín no va poder maniobrar. La intervenció radiofònica que tenia prevista per al 5 de març es va veure avortada per la constitució del Consell de Defensa Nacional per part de Segismundo Casado a Madrid i encapçalada per Besteiro que, a la pràctica, era un cop d'Estat i va derivar en enfrontaments armats, mentre Negrín quedava cada vegada més aïllat. A més, l'almirall Buiza va donar l'ordre de partir a l'esquadra amarrada a la base de Cartagena rumb a Bizerta, per lliurar la flota a les autoritats franceses, les quals alhora la donarien a Franco. Els republicans van

quedar sense el suport naval enfront de la ja més que probable necessitat d'una evacuació multitudinària. El Govern va abandonar Espanya.

El 28 de març, sense cap resistència, les tropes franquistes van entrar a Madrid alhora que els fronts es van diluir per art de màgia. La República va deixar d'existir per molt que continués havent-hi intents de mantenir-la viva a l'exili.

El País Valencià va viure de manera diversa el cop de Casado. Van desaparèixer alcaldes, juntament amb els fons de les arques municipals, comunistes que es declaraven partidaris del Consell i es desmarcaven dels fets madrilenys, cosa que no en va impedir l'expulsió dels Consells Municipals i diputacions; van ser diferents respostes a la situació.

A València, el general Menéndez i el comandant Aranguren es van sumar al cop de Casado i van començar a detenir comunistes, però la força d'aquests últims a l'Exèrcit encara era molt marcada i el dia 6 estaven disposats a assaltar la ciutat. Negrín ho va impedir i les consegüents converses van donar pas a una situació ambigua que es mantindria fins al final de la guerra, tot i que nombrosos comunistes van quedar empresonats i, posteriorment, van ser lliurats als vencedors.

A Alacant, el Consell Municipal es va adherir a Casado, el mateix que va passar a Alcoi, mentre que els comunistes van optar per una ferma resistència i hi va haver alguns enfrontaments sense majors conseqüències.

Negrín, davant del desastre, va intentar organitzar una evacuació al més eficaç possible alhora que es van entaular converses amb els quintacolumnistes locals amb l'objectiu de traspasar poders mentre s'anaven alliberant els presos polítics pro-franquistes per tal d'accelerar l'entesa.

L'exèrcit de Llevant va ser l'últim d'enfonsar-se. El dia 29 de març, el general Menéndez va donar ordre d'abandonar les posicions. Els soldats van deixar darrere seu les armes i d'una manera gens castrense es van esfumar immediatament del front. En el seu vagareig les ja ex tropes republicanes no van fer cap acte de represàlia sobre els simpatitzants dels rebels i la retirada no es va cobrir de sang.

Les carreteres es van saturar de soldats que freturaven per retornar a les seves llars, tot i que nombrosos civils i militars no confiaven en absolut -i amb raó- de les dolces promeses de Franco referents a una

rendició sense represàlies. Tallada qualsevol via de fuga exceptuant la marítima, els ports, especialment el d'Alacant, es van convertir en l'objectiu de la salvació

Per la seva banda, el cònsol britànic a València, Mr. Godden, va comunicar que únicament permetria embarcar persones distingides, com va ser el cas del mateix Casado, que va pujar a bord del vaixell de guerra anglès *Galatea* en el port de Gandia, juntament amb el seu seguici i algunes persones més.

Els qui es van adreçar a Alacant es van trobar amb una realitat terrible: no hi havia cap tipus de vaixell i la ciutat estava controlada pels quintacolumnistes locals, tot i que poc decidits a enfrontar-se a la riuada humana que anava amuntegant-se al port. Un port orfe de vaixells, qüestió que, com tantes altres referents a les conseqüències de la guerra, basades en l'aspecte repressiu franquista, tractarem en el present monogràfic.

LA REPÚBLICA, UN FINAL PUNYENT.

UNA FITA HISTÒRICA

Pablo Rodríguez Cortés

Professor d'Història

President de l'Associació Joan Peset i Aleixandre
del País Valencià

Durant segles Espanya va viure submergida sota les tèrboles aigües de la Monarquia absolutista, les senyes d'identitat de la qual van ser el caciquisme, la corrupció, les guerres i la manca de llibertats públiques. Va ser un país gris, esquinçat i allunyat d'Europa, on la noblesa monàrquica, els terratinents i l'església catòlica van ser-ne despòtics protagonistes.

Durant el segle XIX les idees liberals i progressistes fan les seves primeres passes i seran sempre entorpidides per l'acció dels reaccionaris que es pensaven amos i senyors d'Espanya. Així, per exemple, l'11 de febrer de 1873 el Parlament espanyol decidirà proclamar la I República i en un curt espai de temps es debatran i implantaran llibertats polítiques i es discutirà sobre una nova estructura territorial, i es proposarà la solució federal enfront del centralisme. Aquesta eclosió progressista va tenir una immediata resposta reaccionària amb un cop militar liderat per la Guàrdia Civil que va dissoldre el Parlament republicà i que va posar les bases per a la restauració de la Monarquia i els seus tradicionals senyals d'identitat, és a dir, el caciquisme, la corrupció, les guerres i

la manca de llibertats públiques, tot això amb la benedicció de l'Església Catòlica.

Van haver de passar força anys perquè hi hagués un gir important en la situació política espanyola. Va ser ben entrat el segle XX quan la majoria del poble va dir prou! a l'existència d'un règim, la Monarquia, i ho va dir, com no podia ser d'una altra manera, amb vots en unes eleccions municipals primer (14 d'abril de 1931) i ho va referendar amb vots en unes eleccions generals després (juny de 1931). Aquests vots van fer possible que es proclamés a Espanya la II República.

El nou règim republicà fou rebut amb un gran entusiasme popular i amb l'esperança de començar un canvi en la malferida vida política espanyola que havia deixat la Monarquia.

La República va néixer amb el mandat popular d'establir a Espanya un marc de convivència democràtica, d'emprendre reformes socials i econòmiques i de modernitzar les estructures de l'Estat. També la República va néixer amb l'ordre d'obrir relacions exteriors, tot això en un greu moment en què el món

havia de fer front a una de les crisis del capitalisme i el continent europeu es debatia entre la democràcia i el nazifeixisme amb l'ordre d'obrir relacions exteriors, tot això en un greu moment en què el món havia de fer front a una de les crisis del capitalisme i el continent europeu es debatia entre la democràcia i el nazifeixisme

El règim republicà espanyol va iniciar les reformes que la vida política necessitava i en aquest camí va trobar la resistència i l'oposició de l'Església Catòlica, de l'Exèrcit, dels terratinents, de les organitzacions patronals, enemics de la República que mica en mica van anar reorganitzant la dreta monàrquica i altres creant organitzacions de signe feixista. La República va dotar Espanya d'un text constitucional que va esdevenir dels més avançats del moment. La Constitució, promulgada el 9 de desembre de 1931, va establir, entre d'altres, els següents principis que s'esmenten a continuació, segons els diversos apartats.

Pel que fa a "disposicions generals":

- Que totes les espanyoles i tots els espanyols són iguals davant la

- llei.
- Que l'Estat quedava organitzat en règim de Llibertat i de Justícia i que els poders de tots els seus òrgans sorgeixen del poble.
- Que l'Estat no té religió oficial.
- Que l'Estat renunciava a la guerra com a instrument de política nacional.
- Que l'Estat acatava les normes universals del Dret internacional, tot incorporant-les al seu dret positiu.

Pel que fa a "organització nacional":

- Que l'Estat estava integrat per Municipis mancomunats en províncies i per les regions que es constituïssin en règim d'autonomia.

Pel que fa a "drets i deures":

- Que no podran ser fonament de privilegi jurídic: la naturalesa, la filiació, el sexe, la classe social, la riquesa, les idees polítiques ni les creences religioses.
- Que tota persona té dret a emetre lliurement les seves idees i opinions.
- Que les ciutadanes i els ciutadans majors d'edat tindran els mateixos drets electorals.
- Que les ciutadanes i els ciutadans podran associar-se o sindicar-se lliurement per a les diverses finalitats de la vida humana.

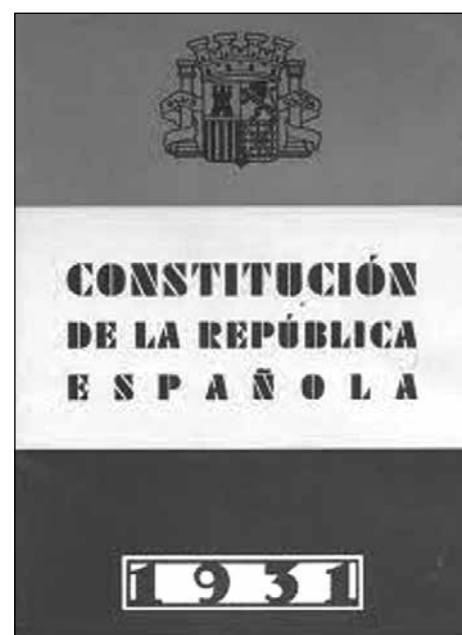
Pel que fa a "família, economia i cultura":

- Que el matrimoni es basa en la igualtat de drets per a tots dos sexes, i es podrà dissoldre per mutu dissens o a petició de qual-sevol dels cònjuges amb al·legació en aquest cas de justa causa.
- Que tota la riquesa artística i històrica del país està considerada com a tresor cultural de la Nació i queda sota la salvaguarda de l'Estat.
- Que el treball es considera una obligació social i que per això gaudirà de la protecció de les lleis. Es fixa la setmana laboral de 40 hores i es reconeix el dret a la vaga.
- Que el servei de la cultura s'atribueix a l'Estat i que es farà mit-

jançant institucions educatives enllaçades pel sistema de l'escola unificada. L'ensenyament primari es consigna com a gratuït i obligatori i els i les mestres, els professors i les professors tindran reconeguda i garantida la llibertat de càtedra.

Així, doncs, la República va fer possible el vot per a la dona, que fins aleshores no havia pogut exercir. Va fer possible la separació de l'Església i l'Estat, cosa que va fer que es convertís en un país laic. Va establir àmplies llibertats públiques. Va donar un fort impuls a la cultura i l'educació; va incrementar el pressupost en educació en un 50 %, la qual cosa va permetre crear 10.000 noves escoles i 7000 noves places de mestres. L'interès per promoure la cultura entre la ciutadana, sobretot entre els sectors menys afavorits econòmicament, va menar a la creació de les anomenades Missions Pedagògiques, la finalitat de les quals era difondre la cultura amb biblioteques, teatre, cors, xerrades i projecció de pel·lícules. Va impulsar una important reforma per a crear un exèrcit professional i democràtic per a la qual cosa calia reduir els efectius militars i acabar amb la macrocefàlia (un oficial per a cada tres soldats), es va establir, a més acabar amb el fur especial dels militars i assegurar-ne l'obediència al poder civil, tot acabant amb la tradicional intervenció de l'exèrcit en la vida política i amb l'insurreccionisme. En definitiva va modernitzar l'estructura social i política del país.

En l'àmbit econòmic la República va emprendre una important reforma agrària, projecte de gran envergadura. D'una població activa d'uns 8,5 milions de persones, gairebé la meitat treballaven a l'agricultura, de les quals gairebé 2 milions eren jornaleres i jornalers, 750.000 arrendatàries i arrendataris i la resta petites propietàries i petits propietaris. La República va pretendre protegir les camperoles i els camperols sense terra així com també les arrendatàries i els arrendataris. Es va fixar la jornada laboral de vuit hores en el

camp i es va determinar l'establiment de salaris mínims i l'obligació de les propietàries i els propietaris de posar en conreu les terres aptes per a tal menester. Es va reforçar el paper dels sindicats agrícoles en la contractació de tasques del camp. Es va aprovar la Llei de contractes de Treball, que regulava la negociació col·lectiva i la de Jurats Mixtos, als quals reconeixia el poder d'arbitratge, vinculant en cas de desacord. Es van estimular els augments de salaris. Es va promoure la creació d'assegurances socials.

És, doncs, la República espanyola, una fita històrica. La tenacitat republicana de tirar endavant el mandat popular de renovar les estructures polítiques, econòmiques i socials de l'Estat, va tenir un final esgarriós.

Pacte de San Sebastià

El treball regenerador emprès per la República feia descarrilar els privilegis i els interessos mantinguts durant segles per la noblesa monàrquica, els terratinents, sectors de l'Exèrcit, grans patrons i per l'Església Catòlica. L'oposició al règim republicà de tots aquests sectors va haver de triar dos camins, un el de la reorganització de la dreta monàrquica, un altre el de la creació d'organitzacions feixistes. La majoria es va inclinar per seguir la via més radical i intransigent, és a dir, la que supo-

sava la creació de partits polítics feixistes, la finalitat dels quals fos la d'eliminar físicament i ideològicament l'enemic progressista republicà mitjançant la instauració d'una fèrria dictadura.

Un cop d'Estat militar amb el suport dels partits feixistes, el fracàs del qual va desencadenar una llarga i sagnant guerra, va ser la resposta dels sectors més reaccionaris i intransigents contra el règim de llibertats i progrés que va significar la República.

La guerra va acabar l'abril de 1939 amb un final esgarriós, és a dir, amb la victòria dels rebels feixistes que van establir immediatament una dictadura entre els objectius de la qual hi havia la derogació de totes aquelles lleis i resolucions republicanes contràries als seus tèrbols interessos.

Per dur-ho a terme, les i els vencedors de la guerra no van dubtar a imposar una nova legislació contrària als drets humans més elemen-

tals, per a la qual cosa van crear una policia política i social encarregada de perseguir les i els dissidents, una important i densa xarxa de civils afins a la dictadura la tasca bàsica dels quals va ser la de delatar les i els considerats enemics del nou règim, la creació d'uns tribunals militars i d'ordre públic encarregats d'imposar sancions (inclosa la pena de mort) contra les i els dissidents i, a més, l'elaboració d'una política internacional d'aliances amb els puixants, en aquell moment, règims polítics de l'Alemanya nazi i la Itàlia feixista.

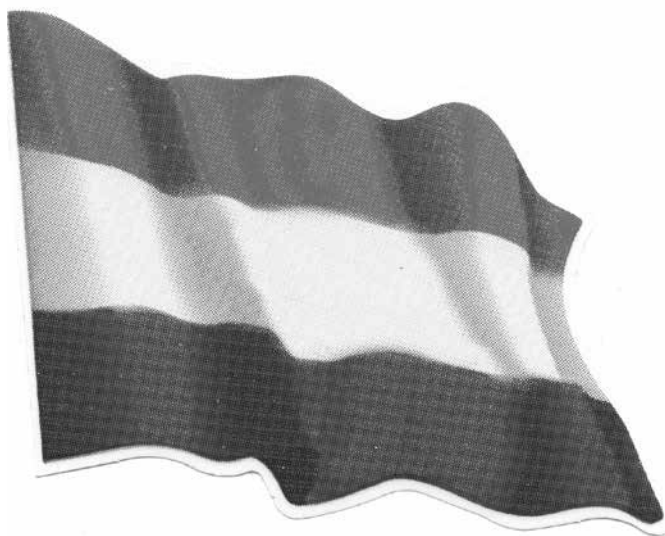
Les persones fidels a la legalitat republicana van haver de triar entre el camí de l'exili o quedar-se a l'interior d'Espanya com a oposició clandestina o com a membres de la resistència armada (maquis). Aquesta última, amb el pas dels anys i a causa d'una sèrie de factors deguts a la política internacional, va acabar desapareixent. Així doncs, van ser les i els republicans de l'exili i la clandestinitat interior les i els que van batallar fins

al final contra el feixisme totalitari a Espanya. També moltes republicanes i molts republicans van lluitar a Europa a favor de la Llibertat, de la Igualtat i de la Fraternitat universals i, en conseqüència, es van oposar a nazis i feixistes. La resposta europea a aquest combat desinteressat ha estat la de reconèixer i fer Justícia a aquest important treball.

Oficialment la dictadura va morir al llit d'un hospital, com el seu dictador en cap, el 20 de novembre de 1975.

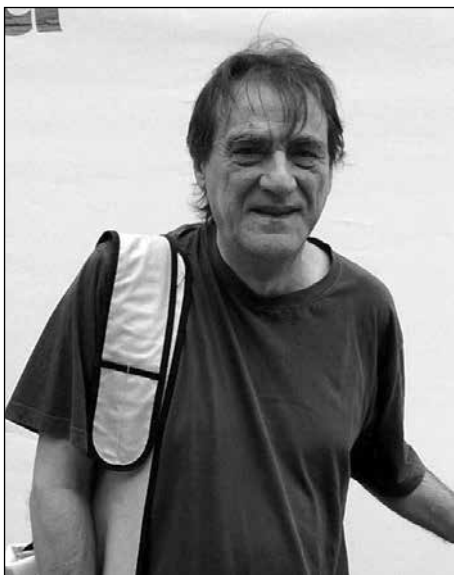
Si esgarriós va ser el final de la República espanyola, més esgarriós va ser la data esmentada anteriorment, ja que no va suposar, ni de bon tros, un punt i final a un règim autoritari.

Es podia haver lluitat per la ruptura amb el règim feixista de la dictadura però es va optar, sense vergonya i sense escrúpols, per triar el camí de la transició que va donar, entre altres coses, un ampli perdó a les que i als qui es van alçar contra la legitimitat de la República espanyola i que no van dubtar a utilitzar fins la via de l'extermini físic i la tortura, que va permetre i permet que molts dels exterminats i moltes de les exterminades encara continuïn sense ser localitzats ni identificats pels seus familiars i romanguin els seus cossos en camps i cunetes.

CREUANT L'AQUERONT.

DEL PORT D'ALACANT AL CAMP DE CONCENTRACIÓ D'ALBATERA

Una ratera anomenada port d'Alacant

El 28 de març de 1939, l'enfonsament dels fronts va donar pas a una veritable riuada humana de vençuts que envaïa les carreteres i els camins. Uns tornaven a casa, sense més grans expectatives. D'altres, conscients del perill que corrien les seves vides, amb el camí a França tallat, van intentar arribar als ports mediterranis encara lliures de l'enemic, amb la intenció de pujar a un vaixell que els allunyés del perill.

Va córrer la veu que a Alacant hi havia navilis ancorats disposats a transportar la càrrega humana lluny dels tentacles franquistes,¹ amb la qual cosa al voltant de 15.000 persones es van aplegar al port alacantí amb la finalitat d'ocupar plaça en una de les esperades embarcacions. Unes embarcacions que mai no van arribar,² fins i tot es va arribar a pensar que, en el supòsit que arribés alguna nau seria una catàstrofe ja que s'iniciaria una batalla per accedir-hi.

Mentre, la quinta columna alacantina, que pràcticament dominava la

ciutat, va deixar de banda la idea d'envoltar el port atesa la gentada que s'hi havia aplegat, encara fortament armada, de manera que van entaular converses amb els assetjats, les quals van donar com a resultat la promesa de no fer cap mena de resistència a aquests últims i, a canvi, el secretari general del PSOE, Pascual Tomàs, va aconseguir un pasatge en l'últim vol d'*Air France*, el qual va abandonar a la seva sort els assetjats.

Amb tot, els refugiats van muntar un parapet tot al llarg del port, encara que la majoria es dedicava a sotjar l'horitzó amb l'esperança de veure acostar-se els vaixells salvadors, augmentant el nerviosisme general tot i l'esforç per imposar la calma per part dels més preparats ideològicament, que no van poder evitar alguns suïcidis a causa de la desesperació.

Rumors forassenyats i visions més o menys fundades no van faltar en

- 1 Dies abans havien salpat dels ports mediterranis alguns vaixells que els fos d'utilitat: l'*Stanbrook*, el *Magrit*, l'*African Trader*, el *Winnipeg*, el *Ronwin*, l'*Stancoope*, el *Sussex*, el *Marionga*, el *Lezardieu* i el *Lezardieux*. De Cartagena havien sortit el *Campillo* i el *Tramontana*. D'altres ports secundaris com ara Sagunto, Cullera, Dénia, Benidorm, La Vila Joiosa, Santa Pola, Torrevella, Àguilas, Almeria i altres de menors, van sortir-ne petites embarcacions, moltes d'elles de pesca, de les quals en desconexem la sort. . SANTACREU SOLER, J. M. (Ed). *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant, març de 1939*. 3i4. València, 2008.
- 2 FRASER, R. *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia de la Guerra Civil española*. Vol. II pp288-295. Tenim un munt de producció sobre el drama del port i de qualitat. Destaquem ANÒMIM, Fragua Social. Extra juny 1995. MAINAR CABANES, Eladi (2006). "Alicante y Gandia, última esperanza republicana" En "El final de la guerra" En GIRONA ALBUIXECH, Albert i SANTACREU SOLER, José Miguel. "La Guerra civil en la Comunidad Valenciana. Vol 15. Op. Cit. p.96-115. ORS MONTENEGRO, Miguel i TORRES FABRA, Ricard Camil. "Muerte y éxodo de los vencidos". En "Exilio y represión franquista". En GIRONA ALBUIXECH, Albert i SANTACREU SOLER, José Miguel. "La guerra civil en la Comunidad Valenciana" Vol. 16, op.cit. RAMOS, Vicente (1974). "La Guerra civil (1936-1939) en la provincia de Alicante". Vol III Biblioteca Alicantina. Alacant op.cit. pp. 161 i ss. SANTACREU SOLER, Josep Miquel "Alacant últim reducte". En *El Temps*, nº 1002. 13-19 de gener de 2004. Edicions del País Valencià. Pp. 71-73. TUÑÓN DE LARA, Manuel "Puerto de Alicante, 29 de marzo 1 de abril 1939". En *Cane-lobre, estiu-tardor 1986*. Núms. 7/8 Institut d'Estudis Juan Gil. Alacant, 1986. Pp.151-156.

aquell ambient cada vegada més desmoralitzat i fins i tot es va plantejar la defensa del port, però la realitat es va imposar en arribar la notícia, ja el dia 30 de març, que les tropes italianes de la Divisió Littorio, sota les ordres del general Gambara, es trobaven a les portes d'Alacant i que s'havien detingut per a evitar un bany de sang considerat inútil.

Representants dels atrapats es van entrevistar amb Gambara, al qual van plantejar no oferir cap mena de resistència a canvi de declarar el port zona internacional i poder així esperar els anhelats vaixells per a l'evacuació.

Sembla que el general italià va acollir la proposta satisfactòriament,³ la qual cosa va comportar una nova tortura per als assetjats, que novament van començar a observar com s'acostaven els desitjats vaixells i que, de cop, feien mitja volta per perdre's a l'horitzó, amb la qual cosa es van reiniciar els suïcidis, tot i que el desànim havia assolit un grau tan alt que aquelles escenes ja no alteraven ningú. El port s'havia convertit en un camp de concentració involuntari.

Inesperadament, va acabar per aparèixer un navili. Es tractava del minador *Vulcano* i ràpidament es va esvair l'última esperança dels assetjats en contemplar la bandera bicolor que lluia la nau i la visió de la coberta, plena de soldats de l'Exèrcit de Galícia. Tot havia estat una trampa.

Per últim, Gambara, amb el desarmament dels assetjats i seguint ordres de Saliquet, va exigir la rendició incondicional dels refugiats. Definitivament i ineludiblement es va acceptar la situació, que no era cap altra que la d'estatus de presoners de guerra de facto i sabedors que les hostilitats no acabarien així, sense més ni més; que els camps de batalla quedarien sense lluita per deixar pas a una altra mena de combat unilateral i més desproporcionat encara, que es duria a terme en els camps de concentració i a les presons mitjançant el terror i la repressió. Les detonacions de les bombes, el xiulet de les bales, les baionetes sepa-

rant carn i els crits dels ferits i les convulsions dels agonitzants, serien reemplaçats per les tortures, les vexacions, els escamots d'execució, i l'exclusió dels vençuts.

D'un infern a un altre

A les sis de la tarda del 31 de març, es va iniciar el desallotjament del port. Els primers a sortir per ordre dels italians van ser les dones, els infants i la gent gran, maniobra que es va detenir a les deu de la nit, atesa la ingent multitud de persones a evacuar. Uns 2.000 homes van passar una nit més al port per acabar l'operació, on hi va haver alguns suïcidis, l'endemà a les nou.

Els vencedors van formar dues files paral·leles fortament armats i van deixar un ampli passadís per on passaven els presoners, circumstància que es va aprofitar per escorcollar i robar tot allò que tingués valor material.

Dones i infants, uns 600 segons estimacions de Gambara, van ser traslladats als cines de la ciutat, sense cap mena de condicions higièniques fins al seu trasllat a centres de reclusió,⁴ i la resta marxava al famós camp dels ametllers envoltat en un silenci patètic que únicament es va trencar en sentir una frase anònima en veu alta: *pronto envidiaremos a los muertos* (aviat envejarem els morts), descrit magistralment per Max Aub.⁵

El camp dels ametllers va ser un indret improvisat⁶ a l'espera de saber què fer amb els presoners, els

quals es van trobar amb un anecúment tan gran que van començar a menjar primer els fruits encara per desenvolupar per passar a continuació a ingerir les fulles, branques i fins i tot les escorces dels arbres, de manera que al cap de poc de la seva arribada va desaparèixer qualsevol bri de vegetació. Van rebre, com a molt, i després d'hores d'espera, una llauna de sardines i un tros de pa per a cada tres interns, D'aigua potable, ni rastre.

En aquestes condicions van viure els confinats fins al dia 3 d'abril, quan el camp dels ametllers va ser desallotjat i els interns van ser traslladats a diverses destinacions provisionals, com ara la plaça de toros d'Alacant, per exemple.

Els presoners presentaven una imatge lamentable: bruts, sense afaitar, amb el que havien estat uniformes o robes ara fets esquincalls, famolencs, assedegats i desfonats; amuntegats esperant la mateixa ració d'una llauna de sardines i un bocí de pa, per a cada tres per dia i sense aigua. 12.000 homes en aquella situació.

Esglaonadament van anar sortint per ser traslladats a la caserna d'avaluació per tal de ser fitxats. Uns van sortir en llibertat provisional, unes vegades per l'ajuda externa -el famós *avalado sea Dios* (avalat sigui Déu)- mentre d'altres van aconseguir despistar els interrogadors,⁷ tot i que la majoria van ser detinguts novament amb posterioritat.

Els qui no van obtenir la llibertat van ser internats novament en diver-

3 El que no va dir l'italià és que l'anterior dia 22 Mussolini havia donat ordre d'afusellar qualsevol comunista capturat.

4 Moltes dones van anar a presó amb els seus fills, mentre algunes van parir en el mateix centre penitenciari i el destí dels nens va ser divers. Uns van anar a parar a algun orde religiós, d'altres van ser adoptats, amb o sense consentiment de la mare, etc.

5 AUB, Max. *Campo de los almendros*. Mortiz. Mèxic, 1968.

6 En realitat la improvisació fou el modus operandi pel que feia referència a la concentració de presoners. RODRIGO, J. "Campos de concentración a escala local. Algunas consideraciones teóricas". Dins PAYÁ, P. (ed). <La implantación del franquismo en la comarca>. *Revista del Vinalopó*, 4. Elda, 2.001. pp. 13-29. TORRES FABRA, R. C. *Alambradas, muros y corrientes de aire. El universo penitenciario franquista en la postguerra del País Valenciano*. Ulleye. Xàtiva, 2013.

7 La immensa majoria van fer desaparèixer insígnies, carnets i altres, incloent-hi la documentació reglamentària.

sos indrets. Uns van anar a parar al Reformatori d'Adults d'Alacant -la presó Model- on les condicions de vida no van millorar en absolut ja que la presó no estava concebuda per a aquella quantitat de gent i el guió era el mateix, amb la particularitat de l'existència del famós pare Vendrell el qual, fingint una humanitat inexistent, en realitat gaudia torturant psíquicament els interns.⁸

Els militars de graduació van ser confinats al castell de Sant Ferran, també en condicions infrahumanes, mentre uns 4000 presoners van ser tancats al castell de Santa Bàrbara, on la gastroenteritis va fer una terrible mortalitat, complementada pel tractament rebut per part dels soldats marroquins.

Traslladats a d'altres indrets van ser també abundants en nombre i en el temps, hi va haver qui va fer una veritable volta penitenciària a Espanya, que ni les vitualles proporcionades pels familiars i amics van esmoreir. I és que per sobreviure a les presons era imprescindible l'ajuda externa, atès que l'alimentació i la higiene eren una entelèquia, dormint a terra sense més en cel·les concebudes per a dues persones ocupades per una dotzena de presos o més; sense roba ni calçat. Ni tan sols un indret per a evacuar a banda d'un cubell per a fer-ho, i tampoc els dementats eren tractats de manera diferent i molt menys separats de la resta.⁹

D'altres van ser traslladats a una antiga fàbrica d'armes a Elx, coneguda com *Presó Fàbrica 2*, on es repetien els mateixos esquemes, tot i que va tenir una durada temporal escassa i es van internar els presos en altres indrets d'internament, com ara la presó Model de València, batejada irònicament pels interns com *Hotel Mislata* atesa la seva ubicació, on les *sacas* es van fer quotidianes.

Es tanca la porta de l'infern. S'entra en un altre

Amb tot, el més famós dels destins dels capturats al port -i als quals se'n van anar afegint molts més- va ser el

Desallotjament del port d'Alacant per part de les tropes italianes.

camp de concentració d'Albatera.

El 4 d'abril no quedava ningú en el camp dels ametllers i la gran majoria dels presoners va ser traslladada al camp d'Albatera, que també es nodria amb altres capturats i en el qual la infàmia resultava estar a l'ordre del dia.

Enfilats en un tren de bestiar en el qual encara quedaven restes d'excrements de les bèsties, es va obligar a entrar a cada vagó entre 90 i 100 persones a base de cops. Algun d'aquells contenidors humans van conèixer diverses morts per asfíxia. No cal ni dir que al llarg del trajecte les necessitats fisiològiques es feien in situ.

El camp d'Albatera, proper a Catral, es trobava en un erm salí que abans de la guerra era una estació d'experimentació antipalúdica farcida de mosquits, és a dir un indret insalubre i salí -una plana regada per aigües estancades, basses i pous d'aigua salada-. Durant l'enfrontament bèl·lic es va fer servir precisament com a camp de concentració/ treball clos per 200 metres de filferada (després de la captura del port d'Alacant pels franquistes va ser ampliat).

Entre 15.000 i 20.000 presoners van ocupar l'anomenat *camp de treball* malgrat que no hi va treballar ningú. Cap intern no va ser obligat a fer-ho. En canvi sí ho va ser com a camp de classificació -com hem vist podem dir segon camp de classificació- i distribució, encara que funcionant de manera molt lenta.

La vigilància corria a càrrec de soldats del regiment Sant Quintí i Sant Marçal, acompanyats per metralladores escampades al voltant del camp a l'interior del qual hi havia uns barracots que havien servit durant la guerra per hostatjar presoners franquistes, amb la diferència que aleshores no van passar mai dels 400 interns.¹⁰

El cap del camp, el coronel Pimentel, va rebre els que hi arribaven comunicant-los que eren presoners de guerra i, per tant, quedaven sotmesos a les ordenances militars i, en cas d'intents de fuga es farien càstigs en massa, com va passar posteriorment i per recordar-ho de tant en tant es feien descàrregues de metralladora, de manera que el personal es va adequar com va poder al terreny en no poder-se moure.

Continuament es donava ordre de

8 La seva "especialitat" era la de dir-li a un intern o altre que aviat aniria al cel en referencia al seu immediat afusellament. Com que en tenia informació privilegiada, si es creuava amb algun presoner condemnat a mort, la sentència d'execució del qual coneixia amb antelació. Li donava un caramel i tothom sabia el que significava allò. GARCÍA CORACHÁN, M. *Memoria de un presidiario en las cárceles franquistas*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2005. pp. 227-229.

9 MARCO i DASÍ, LL. Llament la tristesa. *El camp de concentració d'Albatera i la presó de Portaceli*. Mediterrània. Barcelona, 1998.

10 MARCO i DASÍ, L. op. cit. p. 87.

L'indret on es va situar el camp de concentració ALACANT VIU.

formar. Es tractava de les visites de falangistes i sacerdots arribats de tots els racons d'Espanya a la recerca de les seves víctimes. Una vegada identificada la persona en qüestió, se l'aïllava al pavelló número 1, on no poques vegades eren torturats i després desapareixen o bé ho feien de camí.

Com a anècdota aclaridora n'hi ha prou apuntant que es rebien visites la finalitat de les quals no era cap altra que la d'observar els interns sense més, i en aquest cas va destacar el fill de Largo Caballero, el més sol·licitat pels visitants, com si d'un zoo humà es tractés.

En avisar de l'arribada de visites per a formar, força presoners s'amagaven com podien i alguns van poder salvar així la seva vida. Es calcula que més de 600 interns van perdre la vida entre falangistes de visita a la recerca de venjança i que assassinaven les seves víctimes immediatament només sortir del camp, fins els afusellaments públics després d'haver obligat els condemnats a cavar la seva pròpia tomba. Als interns se'ls obligava a assistir a les execucions i se'ls obligava a cantar el *Cara al Sol*, braç enlaire.¹¹

Tot i que al cap de pocs dies van sortir-ne uns 4000 homes, entre més grans de 70 anys i menors de 15, l'espai ocupat resultava clarament insuficient per a aquella acumulació humana. Això sí, a Albatera tot era fam i misèria.

Las vexacions eren contínues i, per exemple, el 14 d'abril, els soldats *van festejar* l'efemèride clavant cops i insultant arreu i fins i tot es va ordenar formar oficials i comissaris per a la seva execució la qual, tot i

tenir les metralladores preparades, no es va dur a terme.¹²

Fins al cap de dos mesos de la seva posada en marxa la dieta va ser constant: un parell de sardines de llauna i un tros de pa per a cada cinc interns. Després s'hi afegia brou de lleties, però cuinat amb aigua dels pous, amb la qual cosa el resultat va ser catastròfic: estrenyiment massiu i 78 morts el primer mes i 60 més de tifus. La situació únicament es va poder esmorteir per a qui podia acudir al mercat negre amb els soldats. Fins un gos que va entrar al camp va ser devorat immediatament.¹³ Passades algunes setmanes van entrar-hi uns camions que van repartir aigua i pa de manera indiscriminada, la qual cosa va donar pas a una escena infernal que va ser filmada íntegrament i després es va passar al cine amb el títol de *El Ejército rojo, hambriento y decrépito de la derrota*.¹⁴

Fins al mes de maig no es van rebre restes del que havien estat tendes de campanya, mentre que les necessitats corporals únicament es podien satisfer en una trinxera que, un cop plena, es tapava i se n'obria una altra, amb l'evident perill de l'aparició, com així va passar, d'epidèmies, i encara que les conseqüències van ser terribles, no n'hi va haver més gràcies a la intervenció del Dr. Peset,

el qual va aconseguir vacunar contra el tifus la majoria dels interns després de convèncer Pimentel que en cas de no detenir l'epidèmia els següents serien els soldats i els seus caps. I és tant la Creu Roja Internacional com la Creu Roja Espanyola no aparegueren mai per Albatera,¹⁵ de manera que l'absència d'higiene fou la principal causa de morbiditat en el camp. No cal ni dir que la tropa i oficialitat vigilant va ser vacunada pels serveis sanitaris franquistes.

No menys rígida va ser l'aplicació de la disciplina. Pimentel disposava d'un poder omnímode, sobretot en ser substituïts els guardians per legionaris i aquests després per mercenaris marroquins i unir-se'ls posteriorment senegalesos.

Els afusellaments que hi va haver al camp es feien sense previ consell de guerra ni cap mena de tràmit. Fins i tot un tinent, el més odiat pels reclusos, Merino, va fer proves de metralladora amb els presoners com a blanc. I és que, com contínuament es recordava als interns, la seva vida no valia res, com va emfatitzar el mateix Ernesto Giménez Caballero, en la seva visita al camp.

La seva visita fou anunciada a bombo i platerets, amb la promesa que per a celebrar la presència de tan honorable personatge aquell dia el ranxo -si es podia dir així- seria substituït per un tiberi consistent en paella i carn guisada amb postres incloses. A l'hora de la veritat el menjar va consistir en el mateix de sempre: dues sardines i un tros de pa per a cada cinc presos.

Per la seva banda, el capitost falangista va pronunciar un eloqüent discurs: els presoners estaven sotmesos al capritx dels seus amos. Podien ser massacrats en qualsevol mo-

11 MOLINA, J. M. *El movimiento clandestino en España, 1936-1949*. Editores Mejicanos. Mèxic, 1976, afirma que al camp d'Albatera hi va haver 557 assassinats. No s'hi especifica la quantitat d'execucions.

12 MARCO i DASÍ, L. op. cit. p. 111-112.

13 Lluís Marco i Dasí va arribar al camp amb un pes superior als 70 quilos. Als set mesos no arribava als 55, i això tenint en compte que gaudia d'una relativa posició atesa la seva condició sanitària.

14 Ídem. p. 42.

15 Ídem. p. 39.

ment o se'ls podia deixar morir de gana,¹⁶ qüestió que també va quedar palesa durant la visita de Raimundo Fernández Cuesta, el qual va deixar anar un dels seus infumables discursos, mentre els presos suportaven estoicament encara que no processessin absolutament res de la seva verborrea, però sí que entenien com una successió d'amenaçes i insults als quals s'havien acostumat.

Però els vencedors van saber demostrar la seva pietat en no deixar sense serveis religiosos els interns -obligatori- els diumenges. Això sí, les homilies resultaven ser un catàleg d'insults adreçats als presos per part del sacerdot,¹⁷ i aviat es va fer quotidià que abans de la missa es portés a terme algun afusellament que, per cert, els reclusos mai no van saber d'on sortien les ordres relatives a aquesta execució.

El cert és que qualsevol intent de fuga es pagava davant l'escamot d'afusellament i es va atorgar una recompensa als guàrdies consistent en 100 pessetes de premi i 15 dies de permís per a qualsevol avortament d'intent de fugida, de manera que no resultava estranya la denúncia per acostar-se a les filferrades.

La comunicació amb l'exterior estava sotmesa a censura. Els interns enviaven les seves cartes obertes amb l'objectiu de ser revisades i amb la dubtosa ironia que havien d'acabar amb l'epígraf 1939. *Any triomfal*. Alhora, tant les cartes enviades com les rebudes es feien servir per a classificar els presos i també per posar la pista en mans dels falangistes

de les seves localitats.

Tampoc no faltava en el camp la formació política. Els interns havien de cantar el *Cara al Sol*, l'*Oriamendi* i la *Marxa Reial*, fins que es va evacuar el camp, el 26 d'octubre per excés d'immundícia.¹⁸ Ni tan sols els sectors més durs dels guàrdies van suportar aquell infern malgrat que eren els seus únics testimonis.

El 17 d'octubre es clausurava el camp d'Albatera i els seus ocupants foren traslladats. Endarrere quedaven el terror premeditat, fruit d'una repressió organitzada, calculada i mecànica. Exactament el que espe-

rava per davant als presos per als quals Albatera no seria més que el preludi.

En definitiva, la sort dels qui van caure a la gàbia sense barrots del port d'Alacant, es va unir a la de tants altres que van acabar enfront dels escamots d'execució franquistes o a patir l'internament en els centres penitenciaris del nou règim franquista. L'única diferència va ser l'experiència dels camps de concentració. Una experiència terrible que venia a demostrar el que es podia esperar per a un *vençut, captiu i desarmat*.

16 Ídem. p. 40.

17 Ídem. p. 230.

18 L'estat dels interns va arribar a tal extrem que si la manca de medicaments resultava severa per als franquistes, ens podem imaginar el que suposaria per als presoners. Les qüestions d'aprovisionament en aquest aspecte provenien de les restes proporcionades pels guardians però sobretot del que havia pogut conservar el personal sanitari. En aquest aspecte les funcions de Peset i el farmacèutic Lluís Marco van resultar fonamentals.

VENJANÇA I CÀSTIG, QUE NO JUSTÍCIA. A QUI I PER QUÈ ES VA EXECUTAR. PAÍS VALENCIÀ. 1938-1956

Vicent Gabarda Cebellán

Doctor en Història
Universitat de València

Comencem recordant que després de la victòria dels republicans a les eleccions municipals d'abril de 1931, i amb Manuel Azaña com a president d'un Govern integrat majoritàriament per republicans i socialistes, es va impulsar un programa de reformes entre desembre de 1931 i setembre de 1933, encaminades a modernitzar i democratitzar la societat espanyola.

Un dels seus primers objectius fou la seva secularització, intentant posar fre a la influència que, d'ençà d'èpoques immemorials, venia exercint l'Església catòlica en tots els àmbits socials, amb mesures com la separació Església-Estat, la llibertat de culte, la supressió en el pressupost nacional d'una partida tan important com la destinada al culte i clergat, mesures totes elles recollides en la constitució republicana i que anirien acompanyades d'altres com la llei del divorci i del matrimoni civil o la secularització dels cementiris.

Un altre aspecte en què es va incidir fou l'eliminació del pes que en l'ensenyament tenien els ordes religiosos, així com en la limitació de poder econòmic mitjançant la Llei de Congregacions Religioses que fins i tot obria la possibilitat de la seva dissolució en cas de desobediència, com va passar amb els jesuïtes, expulsats del territori espanyol i nacionalitzades les seves propietats. En poques paraules, el que es ve coneixent com "fent amics".

Amb la reforma agrària, per altra banda, es pretenia posar fi al predomini del latifundisme existent a bona part del centre i sud d'Espanya, i la millora de les condicions de vida dels jornaleros mitjançant l'expropiació amb indemnització d'aquella infrautilitzada o arrendada de manera continuada, o fins i tot l'expropiació sense indemnització de les terres dels anomenats Grans d'Espanya, tot això amb la finalitat de facilitar l'assentament de nous propietaris.

Si al País Valencià no hi havia latifundisme, sí hi havia grans propietaris absentsistes, gairebé un minifundisme en algunes zones de l'horta, que clamava per un canvi en el sistema de conreu de la terra, menys individualitzat, i una massa enorme de jornaleros i arrendataris sense terra pròpia on treballar.

La indústria naixent havia estat incapaç d'eliminar, de moment, tota una gran massa que continuava a la terra, ja que en paraules d'Ignacio Villalonga, «la indústria valenciana té la desgràcia d'estar enfosquida per la llússor considerable de l'agricultura» fins al punt que segons càlculs del Centre d'Estudis Econòmics, a la dècada dels anys trenta la producció industrial valenciana venia a ser més de la meitat de la producció agrícola. O el que és el mateix, a la dècada dels anys trenta la producció agrícola valenciana era gairebé el doble de la producció industrial.

La reforma militar, orientada a la reducció de comandaments supe-

riors en un exèrcit macrocefàlic i mal abastit, la reforma de l'estat centralista per a la seva conversió en un estat de les autonomies, tot i que no federalista, o les reformes en els àmbits cultural i educacional amb la creació d'escoles, col·legis i instituts on impartir una educació pública per a tothom, juntament amb els intents d'acostar l'ensenyament al món rural mitjançant les missions pedagògiques, les biblioteques ambulants o fenòmens amb nom propi com La Barraca de Federico García Lorca, o les reformes laborals centrades en el món industrial, són altres aspectes del programa republicà que van ballar al so de la ideologia del govern de torn.

Però després del fracàs del sollevament militar a tot el territori de la Comunitat, després de les petites alteracions de les casernes de València i Paterna i els dubtes ràpidament sufocats a Alacant, Xàtiva o Alcoi, igual que va passar a la resta d'Espanya on no va triomfar la rebel·lió, el moviment obrer organitzat en sindicats i partits polítics petits (CNT, UGT, PSOE, PC, IR...) va irrompre amb força en tots els ajuntaments i va supplantar el poder institucional amb la creació i posada en funcionament dels comitès i juntes.

Amb els noms més diversos: Comitè del Poble, Revolucionari o De Sang, D'Obrers i Camperols, Secret, Antifeixista, de Guerra, de Defensa, de Partits i Sindicats, etc. es van fer amb el control de la rereguarda i van abraçar localment tot el poder i es van atribuir funcions legislatives i executives i van decidir sobiranament en el territori sota el seu control no només en allò que pertocava als problemes immediats com el manteniment de l'ordre i la regulació dels preus, sinó també en les tasques revolucionàries del moment.

En els comitès es van crear una sèrie de comissions o subcomitès el nom dels quals ens indica l'activitat exercida: Comitè d'Abastiment, de Milícies, de Justícia, de Confiscació de Finques Rústiques i Urbanes, de Salut Pública, d'Enllaç, Junta de

Conreu, etc. que, més o menys, i segons l'originalitat de cada poble, es repeteixen al llarg de tota la geografia.

La composició no fou homogènia a tot arreu: en alguns només en formaven part els representants dels sindicats mentre que en d'altres compartien les places amb membres del Front Popular. I a les seves ordres, independentment de la seva composició, els anomenats «escopeters», braç armat d'ells, encarregats d'aplicar les directrius o d'actuar de mutu propi.

L'esclat i l'evolució de la guerra civil, si a la zona que anava quedant sota el control dels militars va suposar una volta enrere en totes les reformes posades en pràctica pels governs republicans d'esquerres, a la zona que es va mantenir republicana va produir una radicalització en l'aplicació i posada en pràctica de les reformes bàsiques indicades anteriorment.

A la reforma agrària, començada a aplicar moderadament durant el primer bienni republicà, derogada en el bienni negre i tornada a posar en pràctica amb l'ocupació de terres en algunes províncies des de la victòria del Front Popular el mes de febrer de 1936, l'esclat de la guerra civil va suposar en el País Valencià l'expropiació automàtica de les propietats de tots els considerats de dretes, i la posada en pràctica d'un mode de producció basat en el col·lectivisme de les terres, eines, llavors, etc. i el cooperativisme per a la comercialització dels productes, de manera voluntària o obligada.

Per abandó dels propietaris, per coacció violenta sobre els considerats feixistes o després del seu assassinat, els comitès locals del Front Popular van passar a confiscar terres i collites, amb la qual cosa van iniciar, en aquells casos en els quals la CNT tenia certa implantació a la localitat, assaig d'explotació col·lectiva de la terra i fins i tot diverses formes de comunisme llibertari.

Una cosa semblant va passar a la indústria: quan les organitzacions sindicals van ordenar als seus afiliats

el retorn al treball els primers dies d'agost, es van trobar que molts propietaris i directius havien estat empresonats o assassinats, o bé havien fugit per por de tenir aquesta dissort, amb la qual cosa els sindicats van passar a confiscar-se dels tallers i les fàbriques abandonats; d'aquesta manera improvisada i desigual es van iniciar les transformacions revolucionàries en la producció i es van començar a fer servir paraules com "socialització", "col·lectivització" o "control obrer" a fàbriques de gas, aigua, electricitat, transports públics, indústries químiques, tèxtils o en la construcció.

Pel que fa a la reforma religiosa, si amb la proclamació de la República "Espanya havia deixat de ser catòlica", amb l'esclat de la guerra, l'arrelat anticlericalisme espanyol es va veure reflectit en l'incendi i destrucció dels edificis religiosos (esglésies, convents, col·legis, etc.) o la seva confiscació i conversió en magatzems, casernes, hospitals, presons o estables, expropiació dels seus béns i, com no, persecució dels seus membres, sacerdots i religiosos i religioses fins a gairebé exterminar-los.

Gairebé un miler de sacerdots i religiosos/es assassinats al País Valencià durant la guerra civil és sens dubte una xifra a tenir en compte a l'hora de plantejar-se i assimilar el que va passar en aquest mateix espai geogràfic després del final de la guerra. Doncs entre les atribucions assumides pels comitès hi havia també, vistos els resultats, exercir la repressió sobre una rereguarda potencialment enemiga. Els empresonaments, tortures i assassinats, que després de la guerra civil es repetiran, moltes vegades en els mateixos edificis, van ser un dels punts comuns en les dues rereguardes durant els primers mesos del conflicte.

La majoria dels executats al País Valencià després de la fi de la guerra civil treballaven el camp, tot i que caldria matisar aquesta afirmació. A 16 de les 32 comarques en què està dividit el territori, predominen els relacionats amb el sector primari

(agricultura, ramaderia i pesca). El sector secundari, industrial i artesanal, apareix amb més del 50 % de les víctimes en tres comarques de la província d'Alacant (l'Alt i Baix Vinalopó i El Comtat), i són tretze les comarques on apareix aquest sector amb més del 25 %: comarques del litoral on es barreja l'activitat agrícola amb el treball a les fàbriques, juntament amb aquelles comarques de l'interior on l'artesania tèxtil, espadenyera, etc. es mantenen de forma ancestral. El sector serveis és el menys afectat numèricament (menys d'un 20 % del total de les víctimes), dedicats especialment al comerç, transports, etc. juntament amb metges, militars o advocats.

No ha d'estranyar, doncs, per tant que, després de la guerra civil els més alts percentatges d'executats pertanyessin al sector primari i secundari per diverses raons:

- La primera, perquè la població activa del País Valencià de la dècada dels anys trenta formava part d'aquests dos sectors productius;

- La segona perquè la major part dels membres dels comitès, comissions, ajuntaments, etc. creats després del cop de juliol de 1936, estava format per agricultors, jornaleros o industrials (tot i que, sens dubte, hi havia també integrants d'altres activitats productives o de serveis), i, autors materials o no, s'havien convertit en responsables davant la justícia franquista de tots els delictes, assassinats, detencions, destrucció de propietats eclesiàstiques o no, etc. ocorregudes en el seu terme municipal durant la guerra civil.

- I la tercera perquè els executors materials d'aquests assassinats eren en la seva majoria ressentits socials que van veure en la guerra civil l'entorn ideal per desfregar-se de la seva ràbia ancestral i del seu odi cap a tot allò que al seu entendre era el culpable de la seva situació en el món, més o menys el que coneixem com a lumpenproletariat i proletariat a seques, la situació del qual tampoc no era gens envejable.

- Si bé teòricament eren a les ordres del Comitè, en ocasions van

actuar per iniciativa pròpia, aliats a les seves ordres i arribant en més d'una ocasió a imposar la seva pròpia voluntat, i l'acusaven de tebior revolucionària; i veien el món i la forma de canviar-lo d'una manera força diferent al de les elits dirigents dels partits i sindicats als quals estaven afiliats, amb ideologies més estructurades i racionalitzades.

I per això mateix, per aquest alt percentatge de representants dels sectors primari i secundari a les llistes de la repressió franquista, per part de la dreta espanyola s'ha pretès donar una visió del conjunt dels executats pel franquisme com el d'un nombrosíssim grup de descamisats revolucionaris, que només pretenia destrossar el règim social i econòmic existent i una cosa tan espanyola com l'Església i la unitat de la pàtria, i quedant gairebé justificada l'execució o la seva separació de la societat.

Si aquesta visió tan especial de la repressió ja és criticable per no valorar amb el mateix raser en la seva anàlisi aquells assassinats comesos a la zona que va quedar sota control dels militars des d'un primer moment, encara ho és més quan no és capaç d'entendre el desig dels familiars de les víctimes de reivindicar la seva memòria i, de vegades, recuperar els seus cossos.

De la mateixa manera, en aquesta globalització de «lumpen», «d'orda marxista», no s'adonen de l'existència de tot un conjunt d'individus amb professions liberals, comerciants oficinistes, metges, funcionaris municipals i de l'Estat, mestres nacionals, periodistes, etc. sense oblidar els militars professionals, guàrdies civils, carrabiners, o intel·lectuals implicats en la idea del reformisme republicà com la millor solució per a la regeneració democràtica del país, que es van veure igualment desbordats pels fets que passaven al seu voltant, i superats finalment per les circumstàncies, fossin o no militants d'Izquierda Republicana.

És difícil parlar d'uns i no anomenar altres molts, però voldria dei-

xar constància de l'existència, en aquestes llistes d'executats, de tota una sèrie de persones que poc tenen a veure amb aquesta idea preconcebuda de marginals, de xurma, d'incendiàries radicals matabures. Són tants que pot resultar tediós, però són i estan, i han de ser reconeguts.

El primer a qui hem d'esmentar és aquell que dona nom a aquest espai que ens acull, **Juan Bautista Peset Aleixandre**, Catedràtic de Medicina Legal i Toxicologia a la Universitat de València, i exrector de la institució entre 1932 y 1934, home d'alts valors humans i autèntica talla científica com a metge, tècnic investigador i creador, que fou executat a Paterna el mes de maig de 1941 després d'haver estat sentenciat a mort per un consell de guerra per defensar legítimament com a diputat els principis constitucionals i democràtics.

A Alacant seria executat un altre membre de la Universitat, **Eliseo Gómez Serrano**, germà de l'intel·lectual valencianista i bibliòfil Nicolau Primitiu, que va ser president de Lo Rat Penat i Acció Cultural Valenciana, divulgador de les Normes de Castelló, i alhora germanastre d'Emili Gómez-Nadal, professor de la Universitat de València i membre de l'Institut d'Estudis Valencians. Eliseo, després d'obtenir el títol de mestre, va fer els Estudis Superiors de Magisteri de Madrid i es va integrar a la Institució Lliure d'Ensenyança i a la Residència d'Estudiants, i va obtenir la plaça de Catedràtic a la Normal de Mestres d'Alacant. Afiliat a Izquierda Republicana, fou elegit regidor de l'Ajuntament d'Alacant i més tard Diputat a Corts. Al final de la guerra va ser acusat d'adhesió a la rebel·lió i condemnat a mort, sentència que es va dur a terme el 5 de maig de 1939, malgrat les gestions dutes a terme pel seu germà.

Tot i que no era professor universitari, no podem oblidar el nostre García Lorca particular, el poeta autodidacte **Miguel Hernández Gilabert**, comissari polític de l'Exèrcit Republicà, militant del PC però

universalment conegut per la seva *Elegía*, *Périto en lunas*, *Nanas de la cebolla* o *Viento del pueblo*. Commutada la pena de mort per la de trenta anys, va passar per diverses presons fins al seu trasllat al Reformatori d'Adults d'Alacant, on va compartir cel·la amb Buero Vallejo, i on va morir el mes de març de 1942 com a conseqüència d'una tuberculosi no tractada.

Per la seva obra plàstica més que per la seva activitat política o bèl·lica van ser represaliats **Vicent Miquel i Carceller**, prolífic i actiu promotor de publicacions satíriques, republicanes i anticlericals, ja durant la monarquia d'Alfonso XII i la dictadura de Primo de Rivera, d'entre les que destaca *La Traca*, o el dibuixant, caricaturista i humorista gràfic, **Carlos Gómez Carrera**, «Bluff», col·laborador en publicacions com *Adelante*, *La Correspondencia de Valencia*, *La Libertad* y *La Traca*, on va caricaturitzar Franco com una figura galta plena i un ornament del cap fet amb plàtans. Commutada la seva pena de mort en un primer moment, va passar a col·laborar en el diari *Redención*, de la Direcció General de Presons, amb un personatge anomenat «Don Canuto, ciutadà, pes brut», que paradoxalment el va tornar a condemnar a mort, en fer propaganda del comunisme entre els presos. Un i altre van ser executats a Paterna el 28 de juny de 1940.

També fou executat a Paterna **Alfredo Torán Olmos**, escultor i mestre artístic durant la República, que va formar part de la Junta de Incautación de Obras de Arte (Junta de Confiscació d'Obres d'Art) a les ordres del Ministeri d'Instrucció Pública i Belles Arts, amb la missió de retirar pintures i escultures en aquells pobles que corrien el perill de caure en mans dels rebels i preservar-los dels propis incontrolats; per això va ser acusat d'auxili a la rebel·lió i executat. Un altre escultor, tallista i ebenista, va ser **Alfredo Gomis Vidal**, amic de l'anterior, i membre del comitè d'intervenció UGT-CNT. Un altre a la Presó Model,

i a l'espera de la seva execució, van estar esculpint motius franquistes.

Si bé entre els executats no tenim cap president del govern autònom com Companys, sí hi ha un ministre: **Joan Peiró i Belis**, vidrier de professió i veí de Mataró, ministre d'Indústria amb Largo Caballero durant la participació de la CNT en el govern central; exiliat a França, fou detingut pels nazis i traslladat a Espanya on després d'un judici sumariíssim fou executat a Paterna el 24 de juliol de 1942, malgrat l'oposició de moltes persones de dretes i fins i tot de militants falangistes.

I també ens trobem als llistats diputats a Corts com **Miguel Villalta Gisbert**, Jutge de Primera Instància i Instrucció, militant del partit socialista i maçó. Diputat a Corts per la província d'Alacant en diverses ocasions, durant el govern de Largo Caballero va exercir el càrrec de Governador Civil de Madrid. Sotmès a consell de guerra el 30 de novembre de 1942 va ser afusellat el 18 de desembre al Camp de Tir de Rabassa (Alacant).

A la saca del 28 de juny de 1941, fou executat a Paterna, entre altres molts, **Isidro Escandell Úbeda**, diputat a les Corts del Front Popular, President de la Federació Socialista Valenciana, Diputat Provincial, Vicepresident de la Diputació de Valèn-

cia, Secretari de l'Ateneu Mercantil de València i Director del diari *Adelante*, entre altres càrrecs.

Militar i polític, **Eliseo Chordá Mulet**: Natural de Castelló però domiciliat a Alacant, estava retirat de l'Exèrcit des del 1925, i s'hi va reincorporar amb l'esclat de la guerra com a governador civil d'Albacete, per passar posteriorment a manar una Agrupació Militar que va intervenir a la batalla del Jarama. El mes de maig de 1937 va passar a ser cap de la Subinspecció de Transport, càrrec que va ocupar fins al final de la guerra. Detingut al port d'Alacant el 31 de març de 1939, va ser afusellat el 26 d'agost de 1939.

Luis Arráez Martínez, socialista, va ser membre de la Comissió Executiva de la Federació Regional Socialista de Llevant el 1930, regidor de l'ajuntament d'Elda i President de l'Agrupació Socialista de Petrer; home de confiança de Rodolfo Llopi, va ser compromissari per a l'elecció del President de la República per la circumscripció d'Alacant; President de la Diputació Provincial, Governador Civil de Màlaga, Secretari General de la Federació Provincial Socialista d'Alacant i Comissari del CRIM n. 10 i Batalló de Rereguarda n. 6 d'Alacant. Detingut per la policia, fou empresonat, jutjat i executat a Alacant el 12 de juliol de 1940.

Però no tots eren civils. Una part de l'Exèrcit va seguir fidel a la República, bé pels seus ideals, bé per la seva professionalitat que els va impedir de renegar del jurament que havien fet en el seu moment. I això va menar molts seus membres al paredó, no per a disparar sinó per rebre les bales disparades pels seus companys.

El primer d'ells, cronològicament parlant, va ser **Manuel Pérez Salas**, Comandant de l'Exèrcit Republicà ja abans de la rebel·lió del 36, i decidit partidari de la lleialtat a la República, un veritable fre a la insurrecció de la plaça de València; va ser executat a Paterna l'11 de maig de 1939. Pocs dies després, el 12 de juny del mateix any, ho seria en el mateix indret **Francisco Baldellón Cubero**, Major de Brigada, procedent del Cos d'Exèrcit de Santander, Brigada de Santoña, que va acabar la guerra al front de Llevant. **Toribio Martínez Cabrera**, militar de professió, fou ascendit el mes de novembre de 1936 a Cap de l'Estat Major Central, i va col·laborar amb Asencio en la formació de l'Exèrcit Republicà; partidari de Casado, el mes de març de 1939 tenia el càrrec de subsecretari de la Conselleria de Defensa, on romandria fins a la cai-

guda de la capital; traslladat a València es va refugiar al Consolat de Panamá, on fou detingut i tancat a les presons militars. Posteriorment fou executat a Paterna el 23 de juny de 1939.

Etelvino Vega Martínez, afiliat al PC des de 1923, fou un dels creadors del Cinquè Regiment, es va incorporar al front del Guadarrama comandant un dels batallons, "Octubre". A partir d'aquell moment Etelvino va intervenir com a militar en tots els sectors de l'Exèrcit del Centre, a Brunete, Belchite, Terol i a l'Ebre. Després de la caiguda de Catalunya es trasllada al Front de Llevant, essent un dels milers de presos que, des del port d'Alacant van ser traslladats al Camp des Ametllers, i d'allà a la presó d'Oriola des d'on va passar al Reformatori d'Adults fins a la seva execució el 15 de novembre de 1939. El 28 de juny de 1941, a Paterna, va ser igualment executat un altre militar, Joaquín Tirado Tomás, Comandant d'Infanteria, que es va posar al comandament de les milícies armades de València, una vegada sufocat l'alçament a la ciutat.

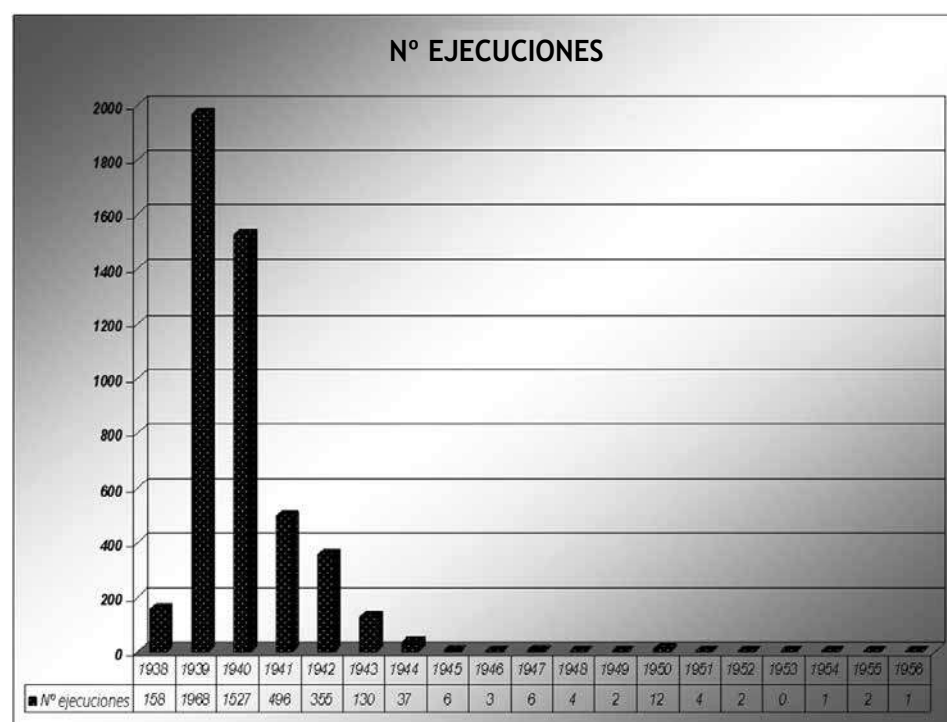
Manuel Cascón Brieva, aviador, manava el 19 de juliol el grup de caces n. 11 de Getafe, va tenir una

actuació decisiva per inclinar la base a favor del Govern, en detenir tots els oficials i suboficials partidaris de la rebel·lió: organitzador de la força aèria republicana, va tenir el comandament dels primers pilots que van anar a l'URSS a formar-se. Membre del Consell de Defensa de Casado, va ser l'encarregat d'entregar les restes de l'aviació republicana a les tropas de Franco a l'aeròdrom de Los Llanos, on fou detingut i traslladat a la presó d'Albacete, primer, després a Madrid, i, per últim a València, on fou jutjat i condemnat a mort per un delictes de rebel·lió militar. Va ser executat a Paterna el 3 d'agost de 1939.

Ricardo Ortiz de Zárate, executat a Paterna el 25 de juliol de 1940, militar, fill de militars i germà de militars, un d'ells «heroi de la rebel·lió» en estar destinat a Guadalajara, on es va sumar a la rebel·lió, i derrotada aquesta, jutjat i posteriorment executat. Ricardo, destinat a Madrid, va demanar el seu trasllat a València on el va agafar la fi de la guerra, com a comandant del Cos de Carrabiners. Va ser empresonat i igualment executat.

Manuel Hernández Arteaga, maçó, manava el Regiment de Tarifa núm. 11 com a coronel d'Infanteria, ubicat al sector de Màlaga; si primer va ser encausat i absolt pel comandament republicà quan va perdre la ciutat a mans dels nacionals, aquests el van executar el 15 de juliol de 1939 quan va acabar la guerra.

En definitiva, després de l'acabament de la guerra civil, diversos centenars de milers de persones (a banda dels que ho havien estat durant l'enfrontament bèl·lic) van ser executats pel bàndol vencedor de l'enfrontament; a ells cal sumar els diversos milions que van ser privats de la seva llibertat, i els més milions que a tota la geografia espanyola van veure retrocedir, fins a la seva completa desaparició tota una sèrie de reformes que s'havien posat en marxa durant la II República amb l'objectiu de modernitzar Espanya, milions

d'espanyols enterrats, desterrats o aterrits, entenent això últim com a espantats, abatuts, empresonats, jutjats, humiliats... denigrats els homes i la seva obra i globalitzats tots com criatures de l'avèrn.

En el cas concret del País Valencià, les xifres a què fèiem referència serien, encara més reduïdes, però no per això menys importants qualitativament i quantitativament, abastant tots els àmbits socials, polítics i cul-

turals, com una mostra del que en realitat es pretenia eliminar amb la repressió franquista: tot allò que fes olor a revolució i/o evolució. De la involució i la restauració ja se n'en-carregarien ells.

Cementiri de Paterna

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA A CASTELLÓ

Juan Luis Porcar Orihuela

Doctor en Història per la UJI
i Arxiver de Borriana

La maquinària repressiva en marxa

La paulatina ocupació del territori de Castelló, en una primera fase entre març i juliol de 1938 quan el front va quedar estabilitzat al llarg de la línia XYZ i finalment en una segona fase a les acaballes de març de 1939 amb la caiguda del front i el final de la guerra va anar acompanyada de la immediata repressió sobre els vençuts amb la posada en marxa d'un maquinària policial, judicial i penitenciària controlada per l'exèrcit d'ocupació.

El territori de la província de Castelló va viure una repressió ja en una fase més desenvolupada per la mateixa evolució del conflicte. Una repressió *legal* com a conseqüència de l'aplicació de la justícia dels vencedors execucions després d'uns consells de guerra i procediments sumaríssims sense la mínima garantia legal per als processats. Diferent a l'anomenat *terror calent* característic dels primers mesos de la guerra a les zones ocupades pels rebels.¹

El primer pas de la nova maqui-

nària policial i judicial consistia en la denúncia, que podia procedir de qualsevol persona. El denunciant no havia de provar les seves acusacions. La frase de Franco *res no ha de témer qui no tingui les mans tacades de sang*, va resultar ser una gran fal·làcia i va provocar la repressió de milers de persones quan acabada la guerra van retornar als seus pobles d'origen.

Les noves autoritats van enviar immediatament informes adreçats a la justícia militar sobre les responsabilitats dels seus veïns durant la República i la Guerra Civil.² Un altre camí que menava a la detenció de l'acusat era l'actuació de la *Colum-*

na d'Ordre i Policia d'Ocupació a les capitals. De vegades, les detencions les feien membres de la *Quinta Columna*, falangistes que anaven a la caça *dels rojos*. Les víctimes eren conduïdes a centres de detenció on eren sotmeses als primers interrogatoris per passar immediatament a presó,³ mentre s'elaboraven els informes corresponents signats per persones addictes al *Gloriós Moviment Nacional*.

Els qui tornaven després del final de la guerra confiant en les falses promeses de Franco ja apuntades, es trobaven amb comitès formats per falangistes, la Guàrdia Civil i familiars de víctimes de la repressió

1 A partir del 18 de juliol de 1936, allà on va triomfar la revolta van començar els empresonaments massius, la repressió selectiva per a eliminar la resistència, les tortures sistemàtiques i l'assassinat indiscriminat.

2 En el cas de Morella, per exemple, en l'escrit redactat per l'alcalde accidental Francisco Querol, el 2 de desembre de 1938, consten 108 famílies evacuades, que representen un total de 386 persones. A la *Causa General* podem trobar termes com *fugit* o *parador desconegut*, en referència a veïns fugits de la localitat abans de l'entrada de l'exèrcit franquista.

3 En el cas de Castelló les detencions efectuades per falangistes i policies en els mesos de juny i juliol de 1938, presentaven als detinguts davant l'inspector de guàrdia de la Comissaria de Policia, Ceferino Talegón Vidal, per a procedir a l'interrogatori del detingut.

republicana. Segons nombrosos testimonis orals els esperaven a l'entrada dels pobles per a ser detinguts in situ. Durant el trasllat al dipòsit o a la presó municipal havien de suportar vexacions, insults i agressions. A l'Alcorà, per exemple, els qui tornaven en autobús havien de baixar als afores de la localitat per fer un via crucis al llarg del poble, amb persones furioses que els insultaven, escopien i agredien.⁴

Un cop examinades les declaracions, les acusacions i els fets pel jutge instructor del Jutjat Militar Permanent -normalment un Jutge Militar per província, a la de Castelló corresponia el que portava la lletra F- dependent de l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació, se n'ordenava l'ingrés a la presó i se sol·licitaven informes de la conducta políticossal de l'acusat a l'ajuntament, la Guàrdia Civil, el capellà de la localitat i al cap local de Falange.⁵ De vegades trobem extensos informes acusatoris, els quals s'inclouen en els consells de guerra sumaríssims, com en els casos de Benicarló, Viver, Vilanova d'Alcolea, Ortells, etc.⁶

Els judicis sumaríssims s'emmarquen en l'anomenat *terror legal* que a partir de la primavera de 1937 va substituir progressivament el *terror calent* dels primers mesos de la guerra.

Les presons de Castelló, Borriana, Vinaròs i altres d'improvisades a Benicarló, Morella, Sogorb, Llocnou de la Corona, així com els dipòsits municipals es van desbordar. La ciutat de Castelló, com a delegació de l'Auditoria de Guerra, va acollir una més gran proporció d'aquests judicis sumaríssims, però també se'n van celebrar en altres localitats importants de la província, amb la corresponent presència de públic interessat amb una clara finalitat exemplaritzant per a la població.⁷

A la província de Castelló es van fer consells de guerra a Castelló, Vinaròs, Morella, Borriol, Almassora, Vila-real, Borriana i Sogorb. Pocs dies després de l'entrada de les tropes franquistes a Castelló, el diari

Mediterráneo publicava edictes de l'Auditoria de Guerra de l'Exèrcit d'Ocupació i dels jutjats militars permanents⁸ citant algunes persones a declarar.⁹

Entre els diferents presidents dels consells de guerra fets a la província destaquen a la ciutat de Castelló durant 1938 els comandants Buena-ventura Alegría Ezcurra i Justo Sevilla Guillén -aquest últim ja havia presidit consells de guerra a Morella;¹⁰ el 1939 el coronel Gregorio González López, el tinent coronel Óscar Boan Callejas¹¹ -que també va presidir tribunals de consells de guerra a Sogorb l'agost de 1939 i a Benicarló el mes de maig de 1940-, i els tinents coronels Eduardo Oria, Francisco Gómez Marín i Camilo Llovera Merino; el tinent coronel Camilo Figueras Luna, president de consells de guerra a Vinaròs i el comandant Juan García Plaza a Benicarló. A Borriana els consells de guerra fets el mes de juny de 1939 van ser presidits pel comandant Francisco Gómez Marín, durant el mes de juliol, i pel comandant Santos Fernández Uriel, els mesos de novembre i desembre amb un judici col·lectiu en el qual es van dictar nombroses condemnes

a mort. Posteriorment, el 1940 el trobem presidint consells de guerra a Benicarló, Sogorb i Castelló.¹² Pel comandant Julio Molo Viar, el qual després presidiria el Jutjat Militar n. 6 de Castelló el mes de març de 1941, i pel tinent coronel Manuel Batlle -tots dos responsables de nombroses condemnes a mort i execucions de veïns de la localitat-; entre 1942 i 1944 fou tristament conegut com a president dels consells de guerra del Jutjat Militar n. 6 de Castelló i responsable de les condemnes a mort que encara es dictaven aquells anys, al comandant Alfonso de Cachavera Santodomingo i Juan Villalonga que presidiria el mateix jutjat el 1943.¹³

A Castelló es feien consells de guerra a l'edifici de l'Audiència, a la plaça de la Pau. A Borriana tenien lloc en el Gran Casino, actual oficina principal de la Caixa Rural Sant Josep; al Pla, centre neuràlgic de la ciutat. Per diversos testimonis sabem que els judicis eren col·lectius i els acusats, units per una llarga corda i lligats per les mans i el coll, envoltats per guàrdies civils, arribaven des de la presó de la Mercè.¹⁴ A Vila-real es va celebrar a la sala de l'ajuntament un consell de

4 Testimoni oral de Teresa Gasch, 13 de febrer de 2006. *Arxiu Oral del Grup per la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló*. Els agressors pegaven amb vares, situats als dos costats del camí.

5 GABARDA I CEBELLÁN, Vicent (1993): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, València, Alfons el Magnànim.

6 Arxiu de la Subdelegació de Defensa de Castelló.

7 Amb presència de familiars d'assassinats, vidues i fills, que situats en lloc preferents donaven aspecte tràgic al judici i reclamaven una reparació exemplar i contundent.

8 Al llarg de juliol de 1938, segons apareix a *Mediterráneo*, tenim constància de la creació del Jutjat Militar Permanent (lletres A, B i F) a Castelló, i del Jutjat Militar Permanent de Nules.

9 PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2013): *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.

10 Procediment sumaríssim n. 7, Consell de guerra celebrat el 27 abril de 1938 amb la condemna a mort de Nicanor Ramia Giner. *Archivo General e Histórico de Defensa*, Madrid.

11 El tinent coronel Óscar Boán Callejas, presidint el consell de guerra n.º 3, a Castelló va celebrar un consell de guerra col·lectiu a veïns de l'Alcora, alguns dels quals van ser condemnats a mort i executats. Posteriorment va presidir el consell de guerra de José Baldayo, també condemnat a mort.

12 El comandant Santos Fernández Uriel presidia els consells de guerra que van condemnar a mort alguns alcaldes de localitats de la província i dirigents polítics i sindicals que van ser afusellats el 21 de maig de 1940 a Castelló.

13 PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2013): *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.

guerra col·lectiu a 12 encausats que havien estat tancats a l'església de la Sang. A Vinaròs es feien a l'edifici que actualment ocupen les oficines de Correus, on arribaven els detinguts des dels magatzems Azamón i després eren traslladats a la presó al carrer de Sant Francesc. A Sogorb el Tribunal es va instal·lar al Casino, i la nit del 28 de juny de 1939, en la qual es va afusellar 15 persones l'Ajuntament va honorar el comandant militar de la plaça amb un ball amb orquestra. A Borriol els consells de guerra es feien a l'antic ajuntament.¹⁵

Si la sentència era de mort, s'elevava a l'auditor de guerra corresponent, la màxima autoritat que havia d'analitzar el procés i confirmar la sentència. L'últim esglaió era l'*asabentat del Cap de l'Estat*.¹⁶ Un cop fet aquest tràmit, per part de Capitanía General s'enviava l'ordre de compliment de la sentència al govern militar corresponent, que nomenava un jutge per a la seva notificació i execució.¹⁷ En el cas de Castelló se n'encarregava el Jutjat Militar Lletra F, que també contractava el camió que havia de traslladar els reus a l'indret de l'afusellament, la designació de l'escamot d'execució i de la comunicació de l'acompliment de la pena al capità general de la regió militar corresponent. Les llistes dels condemnats arribaven a la presó provincial -o comarcals en un principi- i era quan les víctimes coneixien la seva mort imminent. El director de la presó era informat un dia abans i traslladava el condemnat a capella. Els condemnats, normalment, oïen missa, oficiada pel sacerdot de la presó, i podien confessar-se i combregar. Quan l'execució era a garrot¹⁸ la tensió a la presó era angoixant ja que es feia allà mateix i els mortífers aparells eren a la vista de la població reclusa.

Però el tipus d'execució més comuna era l'afusellament i tenia lloc generalment a l'albada, a les parets dels cementiris, on els condemnats eren traslladats en una *cordada de presos* des de la presó. A Castelló eren lligats de mans i peus, els en-

"Expedient d'un consell de guerra sumaríssim. Es tractava d'un procediment judicial militar de caràcter urgent tipificat en el Codi de Justícia Militar que no permetia esperar la justícia militar ordinària".

filaven a un camió i se'ls enduien al Riu Sec, davant del cementiri. Algunes persones que vivien a prop de la presó ens han proporcionat testimonis dels himnes i cànctics revo-

lucionaris dels condemnats durant el trasllat.¹⁹ A uns metres davant de l'entrada del cementiri els esperava un piquet d'execució format, en un primer moment, per soldats de

14 Testimoni oral de Francisco Mezquita Badenes, portat a consell de guerra al costat d'altres 20 persones el 8 de febrer de 1940. El seu net, Francisco Mezquita Broch, el va convertir en un relat titulat *La cordada de presos*.

15 Testimoni oral d'Antonia Valls Montañés, 14 de maig de 2010. *Arxiu Oral del Grup per a la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló* (AOGRC).

16 Franco solia llegir les sentències de mort a l' hora del cafè, acompanyat del seu assessor espiritual. Anotava als expedients una *E* d'enterat o, una *C* de *commutat* o un acotament manuscrit de *garrot i premsa* per als casos que havien de tenir un efecte de demostració (Gabarda, 1993).

17 GABARDA I CEBELLÁN, Vicent (1993): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, València, Alfons el Magnànim.

18 Per exemple, les execucions del 8 de juliol de 1938 en el cas de Vinaròs. També existeixen casos d'execucions a garrot entre les primeres que es van fer a Castelló.

lleva i després per guàrdies civils.²⁰ Després de disparar, l'oficial els rematava amb un tret de gràcia. Els cadàvers eren examinats pel metge forense i un jutge militar certificava l'acte oficial.²¹

Els cossos es traslladaven en un carro al recinte del cementiri anomenat *civil* i en la majoria dels casos els col·locaven en files sense taüt i coberts per una capa de cal i una altra de terra, uns al costat dels altres, en una fossa comuna, però malgrat això, un nombre considerable d'executats foren enterrats en una fossa localitzada en el cementiri catòlic. El mateix es va fer en altres cementiris com el de Vinaròs, on encara es poden observar els impactes de bala fets a primera hora del matí davant els llums dels fars d'un camió. Hem trobat algun cas d'execució el 1938, garrotat a les presons de Vinaròs i Castelló,²² però excepte aquests casos el procediment habitual era la mort davant de l'escamot d'execució. Com a causa de la mort en el certificat i el llibre de defuncions del Registre Civil es feia constar *hemorràgia produïda per petit projectil, hemorràgia interna, hemorràgia o compliment de Sentència de Tribunal Militar*.²³

Els primers moments de l'ocupació es van caracteritzar per la improvisació. A banda dels camps de concentració que retenien milers de presoners, la majoria soldats, militars amb graduació i membres dels cossos de seguretat republicans, a les poblacions hi havia les primeres detencions.

El govern militar de València va ordenar la presentació de tots els individus de l'*Exèrcit Roig* al camp de concentració més proper al poble de cadascú. Indrets d'internament en acabar la guerra van ser les places de toros de València i de Castelló, de les quals tenim poca informació, igual que dels camps de concentració de Vinaròs, Castelló, la Vall d'Uixó, Assuévar, Xilxes, Almenara, Moncofa, Xèrica, Sot de Ferrer, Sonaja, Pina o El Toro a la província de Castelló²⁴ i les de la resta del País Valencià.²⁵

El maltractament físic i psíquic com les simulacions d'execucions i linxaments i el tracte inhumà eren una constant a les presons i als centres de detenció.

L'estudi de la documentació relativa al sistema penitenciari franquista ens mostra tota la magnitud del món penitenciari en els anys 40. Una població reclusa que s'acostava als 300.000 interns l'any 1940,²⁶ que a Castelló va assolir els 2.034 reclusos el mes de gener de 1940, únicament a la presó provincial²⁷ i que segons algunes dades podria superar els 5.000 a les presons i centres de detenció de la província,²⁸ absorbida per un sistema penitenciari manifestament insuficient, basat en la pràctica de l'exclusió social massiva dels vençuts amb la intenció de depurar la societat mitjançant el mètode de *castigar, doblegar i transformar* extensible als familiars, però que en plena postguerra era incapaç de plantar cara al gran contingent

humà a què havia d'atendre. Així, es generaven situacions com l'amuntegament, el fred, la fam -certificada al Registre Civil com *caquèxia*-, les malalties (tuberculosi, avitaminosi) i els maltractaments (pallisses i tortures) que en molts casos van provocar la mort de reclusos. La saturació no era un problema de caràcter humanitari per a les autoritats franquistes, sinó un problema d'Estat pel col·lapse que podia provocar en l'administració de justícia, per les despeses que suposava mantenir tota aquella població i estructura penitenciària, i també un problema de seguretat per la creixent insubordinació que generava la massificació carcerària.

Es van habilitar nous centres d'internament atès el nombre de presos existents. Es van fer servir escoles, centres religiosos, magatzems, etc., com en el cas de la presó comarcal de Borriana a l'antic convent de la Mercè, els magatzems Azamón a

19 De vegades, els mateixos condemnats llançaven trossos de paper amb el seu nom per avisar els seus familiars.

20 El canvi en els piquets es va produir per les contínues queixes dels soldats i oficials cansats d'exercir una feina tan bruta.

21 Aquests certificats del metge i la certificació de la mort per part de l'autoritat militars es troba adjunta als expedients de consells de guerra i de reclusos de la presó de Castelló.

22 Es tracta de 4 casos a Castelló l'11 de juliol de 1938 i els 4 executats a Vinaròs el 8 de juliol del mateix any; en la majoria de causes de mort inscrites es fa referència a hemorràgia produïda per petit projectil, xoc traumàtic, tot i que hi ha inscripcions sense causa de mort.

23 *Registre Civil de Castelló. Llibre de defuncions*.

24 La localització a l'Arxiu Municipal de Sogorb de 219 expedients de soldats republicans que s'incorporaven a la vida civil, proporciona una valuosa informació sobre alguns camps de concentració com els de Pina i El Toro (Marín, 2010).

25 A tot l'Estat hi havia 194 camps de concentració, 217 batallons de treballadors forçats, 87 batallons disciplinaris, 200 presons, etc. amb més de 370.000 presoners de guerra. Es calcula que més de 500.000 persones van patir presó un cop acabada la guerra (Torres, 2007).

26 Unes estimacions que poden no ser reals en no incloure els presos per delictes posteriors a la guerra, els interns a camps de concentració, batallons disciplinaris, colònies penitenciàries, ni els detinguts a presons de «partit judicial» (Vinyes, 2010).

27 Llibre d'Altes i Baixes de la Presó de Castelló, vol. III, 14 agost 1939/7 febrer 1940. *Arxiu del Centre Penitenciari de Castelló* (ACPC).

28 Llibre de Sortida de Correspondència de la Presó Provincial de Castelló. Hi havia 4.120 homes i 187 dones en les diferents presons de Castelló el 4 de juny de 1940. A aquesta quantitat caldria sumar els centenars de detinguts en presons locals, dipòsits municipals, centres de detenció improvisats, etc. el nombre seria sensiblement superior als 5.000. Per altra banda, un informe de la província de Castelló que es troba a l'Arxiu General de l'Administració calcula entre 10.000 i 12.000 persones la població penal de la província (Ginés, 2010:253).

Vinaròs, l'antic Centre Republicà de Càlig o el col·legi dels Salesians a L'Alcorà entre d'altres. L'abril de 1939, la Junta de Disciplina de la Presó Provincial de Castelló va manifestar al llarg de successives reunions, l'estat de en què es trobava l'edifici, la capacitat teòrica del qual era de 150 reclusos.²⁹ En aquell moment el nombre d'interns era de 975 persones.³⁰ Tot i que es van fer diversos trasllats de presos a d'altres centres penitenciaris -Astorga,³¹ Burgos, Santander, illa de San Simón, a Pontevedra,³² Durango, Borriana, etc.- aquesta població no va deixar de créixer, i va arribar al seu màxim el mes de gener de 1940 amb una població 2.034 presoners.

Però, aquella política de trasllats es va tirar endavant exclusivament per resoldre la saturació de presos a la província? Va passar el mateix a d'altres províncies? Pel que sabem aquests trasllats van ser un altre element coactiu, mitjançant una arbitrarietat que recordava al pres polític la seva absoluta falta total de drets.

La repressió sobre el maquis els seus suposats o no col·laboradors fou important en comarques eminentment agràries com ara l'Alt Maestrat, Els Ports, etc. Van constituir el principal àmbit d'actuació d'una guerrilla necessitada del suport social i camperol. Malgrat les circumstàncies econòmiques i socials, el suport a la guerrilla no va ser escàs, la qual cosa va ser aprofitada pel franquisme per a reactivar i renovar el seu engranatge repressiu. El medi rural va augmentar el clima angoixant que per a molts va significar la cruel prolongació de l'espai carcerari. Però, en alguns casos, la indiscriminada repressió també va afectar persones sense connotacions ni antecedents polítics.³³

L'abril de 1947 va ser aprovada la *Llei de Bandidatge i Terrorisme*, nova eina repressiva d'extrema duresa. Aplicava de manera intensiva la pena de mort en diferents preceptes, especialment per a guerrillers, i es podia convertir en penes de presó en casos de col·laboració

sense delictes de sang. En aquell marc es va impulsar l'aplicació de la *Llei de fugues* i la pressió sobre enllaços, familiars i població rural, especialment durant el trienni negre 1947-1949.³⁴

Les víctimes mortals de la repressió franquista a les comarques de Castelló

L'estat actual de les investigacions ens dona una xifra total de 1.282 víctimes mortals de la repressió franquista a la província de Castelló,³⁵ i les dades totals a naturals de la província, 1.295.

El total de 1.282 víctimes mortals de la repressió franquista a la província suposen un índex del 4,15% de la seva població.³⁶ Aquest percentatge resulta lleugerament superior a la mitjana del País Valencià,³⁷ i aplicant una tendència semblant és de suposar que amb el percentatge del 4,13% també deurà augmentar proporcionalment la repressió a la totalitat del País Valencià.

De les 1.295 persones de Castelló

víctimes de la repressió franquista, un total de 968 van ser executades (902 en diverses localitats i 66 fora de la província). Les 327 restants van resultar com a conseqüència d'altres modalitats repressives. Aquesta quantitat es refereix als 40 casos de repressió extrajudicial, a les 57 persones de Castelló mortes o assassinades en el marc de la lluita contra el maquis i els seus col·laboradors, i la considerable xifra de 230 reclusos morts en diverses presons, centres de detenció i hospitals.³⁸

Si atenem a la repressió produïda en el territori provincial són 1.011 les víctimes executades i 265 les corresponents a d'altres modalitats repressives. Trobem en els dos casos amb un 25,12% i un 20,95% respectivament, de les víctimes de la repressió conseqüència de modalitats repressives al marge de la *justícia de Franco*, un índex elevat en comparació a l'únic percentatge calculat per la investigació de Vicent Gabarda que, amb les limitacions derivades de l'accés a les fonts, en aquell moment ens ofería una proporció

29 Una presó de partit de disseny semicircular i sistema cel·lular. *Guía comercial de Castellón*. 1936.

30 A la sessió del 20 d'abril de 1939, es va tractar l'excessiva població reclusa per a una *presó de la capacitat de la de Castelló*. Llibre d'Actes de la Junta de Disciplina de la presó provincial de Castelló (1-1-1939/10-1-1940). ACPC.

31 Una conducció de 125 reclusos el 1939. Actualment n'estem investigant-ne les vicissituds. Ens consten les morts de Federico Roca Miguel, Vicente Gavaldá Martí i de Tomás González Navarro gràcies als testimonis dels seus familiars.

32 Per decisió del director general de presons, Máximo Cuervo, aquest centre va acollir presos sexagenaris provinents de tot l'Estat. A la presó de Castelló el 23 d'abril de 1939 va arribar una ordre telegràfica de la Direcció del Servei Nacional de Presons per al trasllat de 29 interns a l'isla. Expedient penitenciari de Manuel Catalán Plaza. ACPC.

33 GONZÁLEZ DEVIS, Raül (2010b): «Maquis, represión i *ley de fugas*: els crims silenciats de Benassal». Dins *La Cultura Exiliada, Actes del Congrés sobre Cultura i Exili Castelló de la Plana-Segorbe, 1-4 de desembre del 2009*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

34 Un important dispositiu militar va provocar l'enfrontament amb una partida de guerrillers, 5 dels quals van ser executats posteriorment: Manuel Crespo Ajado, Daniel Ribes Montoliu i els altres tres sense identificar.

35 Compatibilitzant les víctimes que van ser executades, assassinades o van morir en presons, centres de detenció i hospitals.

36 Prenent com a referència el cens de 1930 amb una població per a la província de 308.746 habitants, i prenent també aquests censos per a calcular els percentatges de la resta de províncies del País Valencià.

37 GABARDA I CEBELLÁN, Vicent (1993): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, València, Alfons el Magnànim.

38 PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2013): *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.

d'executats del 86,08% del total de víctimes, i per tant un 13,12% de víctimes mortals d'altres modalitats repressives;³⁹ i per contra el mateix estudi ens indica que les víctimes de la repressió en aquestes províncies van ser *únicament* al voltant del 75% conseqüència de l'elevat nombre de víctimes a les presons d'aquestes dues províncies. Les dades demostren com la política penitenciària va ser una altra eina d'extermini físic per al nou règim (la més significativa quantitativament) així com també ho va ser l'existència de diversos episodis repressius extrajudicials que es van donar un cop ocupat el territori i després en dates molt avançades de la dècada dels 40 amb motiu de la persecució de la guerrilla.

Dels 1.282 castellonencs víctimes de la repressió franquista s'han pogut identificar les professions d'un total de 1228 (el 96,01% del total), més altres 27 casos de població no activa com els infants, menors d'edat i mestresses de casa. Prop del 60% d'aquestes víctimes pertanyen al sector primari amb activitats com l'agricultura, ramaderia, pesca i altres relacionades -amb una gran majoria de pagesos i jornalers i amb percentatges molt elevats a comarques com l'Alt Millars; el 23,35% de les víctimes; ocupa el sector secundari, artesanal o industrial; el sector terciari o de serveis representa el 16,86%, i en ell predominen comerciants i membres de l'administració (funcionaris, militars i mestres), hi destaca la comarca de la Plana Alta, especialment la ciutat de Castelló com a centre comercial i administratiu.

Pel que fa a la repressió extrajudicial -execucions sense cap mena de procediment ni sentència judicial- comptabilitzem 40 casos de víctimes veïns de localitats castellonenques i altres 9 en episodis d'aquesta mena veïns d'altres províncies de l'Estat.

Les primeres víctimes les trobem ja l'any 1936. Són castellonencs morts a conseqüència de la violència duta a terme a la zona rebel. Ens referim a les víctimes causades per la rebel·lió de la Guàrdia Civil

a la Puebla de Valverde,⁴⁰ als morts en presons del territori rebel i als afusellaments a Saragossa i Burgos. Únicament les relatives a l'episodi ocorregut en terres de Terol són conseqüència d'una repressió considerada com a extrajudicial. Tot i que en el territori de les comarques de Castelló es va viure sobretot una repressió en una fase ja més desenvolupada, trobem episodis de l'anomenat *terror calent*, característic dels primers mesos de la guerra a les zones ocupades: detencions, tortures i casos d'execucions extrajudicials en alguns indrets.

Pel que fa a la repressió conseqüència de consells de guerra que derivaven en execucions, el *terror fred*, les primeres van passar durant els mesos de maig i juny a Vinaròs i Morella, l'agost a Vila-real, i al setembre a Borriol. Majoritàriament van ser afusellaments, però també hi va haver alguns casos de garrotaments a Vinaròs. Un total de 160 van ser les execucions que hi va haver durant l'any 1938. El 1939 va continuar havent-hi execucions a la capital, a Vinaròs, Borriana i Sogorb; un total de 170 a la ciutat de Castelló, 24 a Borriana, 19 a Sogorb i 6 a Vinaròs, tot i que els últims mesos de l'any les execucions es van concentrar a la ciutat de Castelló, d'acord amb l'ordre de la Direcció General de Presons de 25 d'octubre de 1939, per la qual es determinava la concentració immediata a la presó de Castelló dels condemnats a mort i cadena perpètua localitzats a les presons del partit judicial.⁴¹ A partir de 1940 totes les execucions, 397, es van fer a la ciutat de Castelló, i es va centralitzar l'actuació

de la justícia amb la celebració dels consells de guerra.⁴² Així, el nombre d'execucions va anar minvant, però va continuar essent molt importants fins al 1944 -119 el 1941, 71 el 1942 i 37 el 1943; els anys 1944 i 1945, amb tres i cinc víctimes, respectivament, - i signifiquen un punt d'inflexió en la violència repressiva, ja que la xifra de víctimes tornaria a incrementar-se a causa de l'actuació dels maquis, especialment a les comarques de l'interior.

Aquesta qüestió sí que presenta noves dades referides a les execucions de castellonencs fora de la província. Investigacions com les de Julián Casanova per a Saragossa, Isaac Rilova per a Burgos i Josep Maria Solé i Sabaté per a Barcelona, entre d'altres, i estudis elaborats per investigadors i col·lectius locals i associacions de recuperació de la memòria històrica, així ho confirmen. La memòria oral també ha estat decisiva per a aportar les primeres informacions en més de 10 casos en què destaquen els referits a Saragossa, Barcelona i Extremadura.⁴³

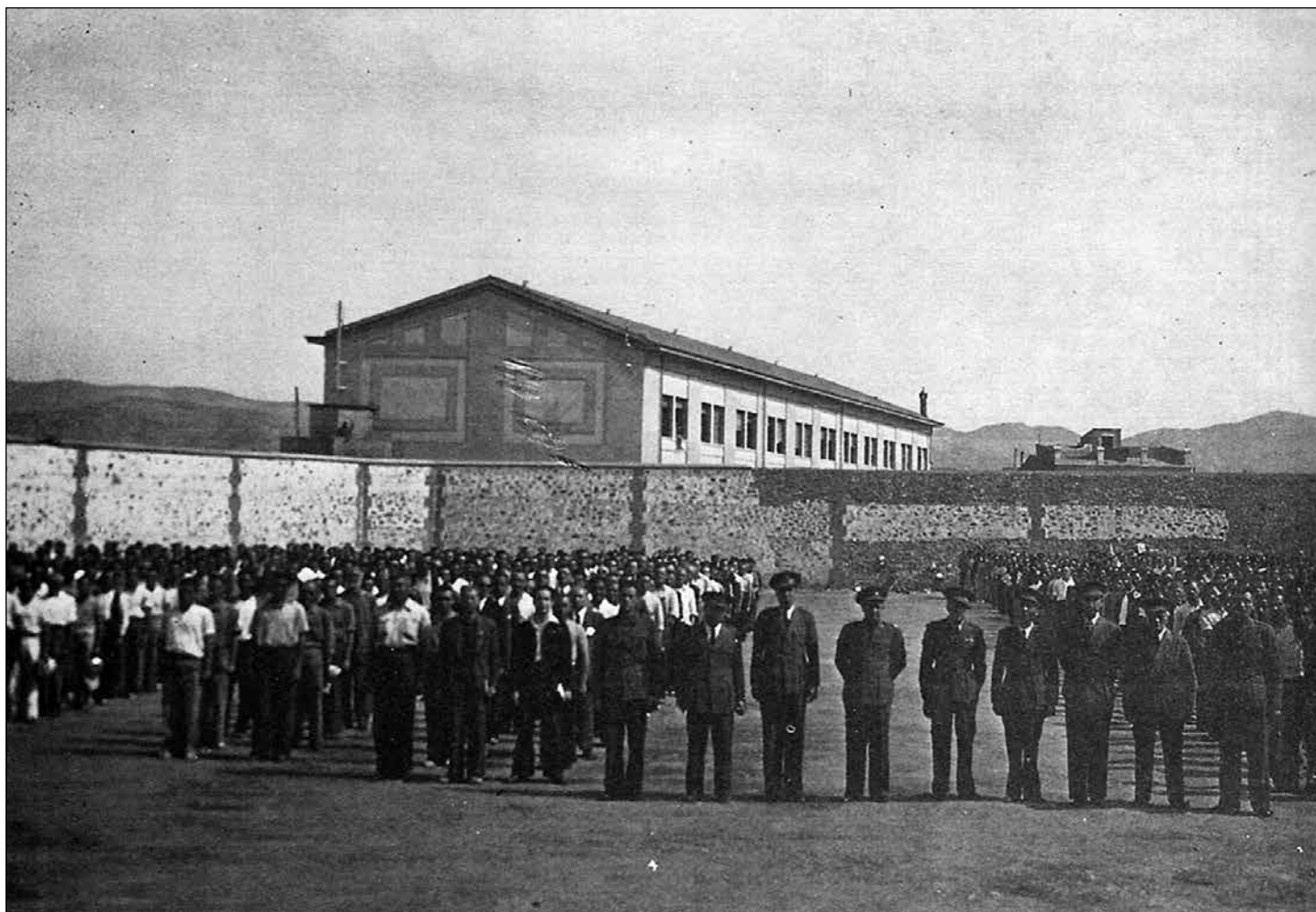
Quant a les morts a presons, hospitals i centres de detenció, malgrat el predomini concentracional de la capital cal destacar l'elevat nombre de víctimes a presons com Borriana, Vila-real i Vinaròs en comparació a la seva població reclusa i vigència temporal. Sobre el total de 141 morts en centres de detenció,⁴⁴ dels quals 125 eren veïns de localitats de la província, 60 van morir a la presó de Castelló, 29 van morir a la presó de Borriana, 28 reclusos van morir a l'Hospital Provincial de Castelló després de ser traslladats des de les presons corresponents, 10 van morir

39 GABARDA I CEBELLÁN, Vicent (1993): *Els afusellaments al País Valencià (1938-1956)*, València, Alfons el Magnànim.

40 PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2007): «La Columna Casas Sala, memòria històrica de Castelló» dins *Millars, espai i història*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I.

41 Ordre i documentació de les diferents presons de partit enviant llistats de reclusos. Expedient penitenciari de Sebastián Viñes. ACPC.

42 El 7 de desembre de 1941 trobem 7 execucions de joves de poc més de 20 anys, veïns de poblacions de fora del País Valencià, tal vegada es tracti d'execucions extrajudicials fetes per la Guàrdia Civil, que era l'autoritat que va fer la inscripció al Registre Civil d'Almassora.

La presó provincial de Castelló. Concebuda per a encabir-hi uns 400 reclusos, va assolir la xifra de 2034 interns el mes gener de 1940

a la presó comarcal de Vinaròs, set en presons municipals de Vila-real, tres a la presó de Benicarló i ens consta una víctima mortal a centres de detenció de Nules i Alcalà de Xivert, i en un batalló de treballadors de Vinaròs.⁴⁵

El nombre de castellonencs morts a presons de la resta de l'Estat s'eleva a 103. En aquest cas, l'increment respecte a l'estudi abans esmentat és molt important, ja que solament ens oferia informació sobre 12 morts a presons extraprovincials. La possibilitat de sol·licitar informació sobre casos concrets o indicis en els serveis arxivístics de la Direcció d'Institucions Penitenciàries, la recollida de testimonis orals, el contacte amb familiars i els treballs publicats a Internet i arxius ja comentats han estat bàsiques per a descobrir víctimes de Castelló en diferents presons com la de Sant Miquel dels Reis de València i d'altres, bàsicament del nord d'Espanya, com els presidis gallecs de l'illa de San Simón, a Pontevedra,

i Santiago de Compostel·la, Santander, Saturraran i Deusto al País Basc, Lleó, Astorga, Barcelona, Saragossa, Cuéllar, Burgos, Vitòria, Oviedo, El Puerto de Santamaría, i camps de concentració com els de Tarragona, Reus i Oia.

La repressió contra el maquis, els suposats o no punts d'enllaç i col·laboradors va augmentar a partir de 1947, de manera que tot i que disposem de dades contrastades de morts en el marc d'aquesta tipologia repressiva, l'any 1947 i el següent van significar una escalada repressiva amb víctimes mortals; saldo dels enfrontaments entre la Guàrdia Civil i els guerrillers com a Portell, Alcalà de Xivert, Matet, Gàtova, Altura i Atzeneta, i per altra banda moltes

execucions per l'aplicació de la *lleï de fugues* o suposats suïcidis a presons o dipòsits municipals de localitats como Morella, Benassal, Ares del Maestrat, Culla, Benicarló, Borriana, Alcora, Castellfort, Cincorres, Lluçena, Pobla de Benifassà, Vallibona, Vilafamés, Vilafranca i Xiva de Morella.

Actualment el nombre de víctimes en l'àmbit de la lluita contra el maquis s'incrementa fins als 89 casos -dues de les víctimes van ser executades fora de la nostra província- Vicente Catalán Monfort a la Puebla de Valverde i Pedro Sanz Prades a Madrid. Cal destacar que moltes de les víctimes mortals no eren guerrillers, sinó suposats col·laboradors o víctimes del seu passat d'esquerrers o

43 Per part de companys del GRMHC i col·laboradors de localitats com Vistabella i Traiguera.

44 Segons informacions de l'Arxiu del Centre Penitenciari de Castelló i diversos procediments de guerra sumaríssims.

45 PORCAR ORIHUELA, Juan Luis (2013): *Un país en gris i negre. Memòria històrica i repressió franquista a Castelló*, Castelló, Publicacions de la Universitat Jaume I.

desafectes al règim a localitats d'interior. En aquest sentit cal remarcar que continua oberta la investigació en curs amb la captura de testimonis, motiu pel qual podrien variar les dades de què disposem fins a l'actualitat, com van demostrar els casos de Vistabella, Morella, Culla, Benassal, Llcena, Atzeneta, Benicarló i la Pobla de Benifassà.

Respecte a la repressió per comarques, quantitativament la Plana Baixa va resultar la més castigada, amb 352 víctimes mortals; també era la més poblada amb un total de 77.829 habitants l'any 1930, però el seu índex repressiu és més elevat que la mitjana provincial i del País Valencià amb un 4,52% de víctimes mortals, conseqüència d'una important radicalització de la societat amb una religió catòlica molt arrelada en gran part de la població enfront d'una activa i expeditiva actuació de la CNT i dels Comitès Populars Antifeixistes, que ja es va evidenciar a les eleccions a Corts de 1933 i 1936 amb una societat molt dividida entre una dreta encapçalada per tradicionalistes i catòlics agraris enfront d'una esquerra amb un important component revolucionari.

Crida l'atenció la població de Bor-

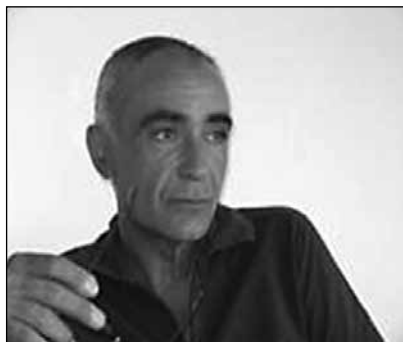
riana, amb un total de 115 víctimes. En aquest municipi hi va haver aquesta important activitat de la CNT i del Comitè Popular Antifeixista i del compromís polític i sindical de gran part de la població durant la Guerra Civil. En aquesta població es va dur a terme una violenta repressió durant els primers mesos de la guerra contra els representants dels estaments considerats proclius a la rebel·lió.⁴⁶ A continuació se situa la Plana Alta amb 293 víctimes. Hi destaquen les 132 que corresponen a la ciutat de Castelló i sobretot les 75 d'Almassora, on la repressió va resultar percentualment elevadíssima en tractar-se d'una població també altament radicalitzada amb un catolicisme molt arrelat i un considerable protagonisme d'organitzacions com ara la CNT i la FAI, que lluitaven per aconseguir el comunisme llibertari. Al Baix Maestrat hi va haver 251 víctimes mortals i un índex repressiu del 5,24% sobre la seva població clarament superior a la mitjana provincial, 57 de les víctimes corresponen al municipi d'Alcalà de Xivert. L'Alcalatén va arribar a les 116 víctimes i un percentatge del 6,03% sobre els seus 19.238 habitants, xifra assoli-

da en gran part a les 72 de l'Alcora-centre industrial de la comarca i seu comarcal de CNT- amb una forta afiliació sindical, que juntament amb la posada en pràctica d'experiències revolucionàries com la col·lectivització va significar un factor determinant per a explicar el seu acusat índex repressiu. A la resta de comarques no es van superar les 100 víctimes mortals. Les xifres varien entre les 80 de l'Alt Palància, les 66 a la comarca de Els Ports, 62 a l'Alt Maestrat i les 59 de l'Alt Millars, xifres força elevades tot i que es tracta de comarques de l'interior, molt més poblada que la de la costa. És important destacar el cas dels Ports i l'Alt Maestrat la forta repressió contra el maquis i la seva suposada xarxa de col·laboradors.

Cal remarcar que les localitats amb un alt índex de repressió física també el tenen pel que fa a la repressió econòmica, amb un elevat nombre d'expedients de responsabilitats polítiques incoats, com és el cas de Borriana, amb 434, Almassora amb 208, l'Alcora amb 169, Alcalà de Xivert amb 130 i Fanzara amb 52. Aquests percentatges resulten considerablement superiors a la mitjana provincial (Peña, 2011).

46 Terratinents, falangistes, afiliats a partits de dreta i membres de l'Església.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA CONTRA ELS CIENTÍFICS REPUBLICANS

José Luis Barona

Institut d'Història de la Medicina i de la Ciència
Universitat València-CSIC

Introducció

El daltabaix intel·lectual i científic que històricament ha representat per a Espanya la fuga de cervells -en un país on l'activitat científica i la llibertat de pensament han sofert dificultats atàviques- va arribar al seu punt culminant amb la repressió franquista i l'exili massiu de científics després del conflicte de les acaballes dels anys trenta.

Cal tenir en compte que el període històric que va precedir la Guerra Civil espanyola va estar marcat per una gran renovació dels conceptes en moltes branques de la ciència i de la tecnologia, i també per un estil de pensament caracteritzat pel fervor respecte de la ciència i del progrés com a via de modernització i d'acció política per a millorar les condicions de vida de la població. Els principals factors que afavoriren el renaixement de l'activitat científica a l'Espanya de les acaballes del segle XIX i principis del segle XX van ser la creació d'un marc institucional de professionalització i una política d'intercanvi amb centres d'investigació estrangers. Fou la Junta per a l'Ampliació d'Estudis i Investigacions Científiques [JAE], fundada el 1907, la que va desenvolupar les principals iniciatives mitjançant la creació de modestos instituts i la-

boratoris d'investigació científica i amb un ambiciós programa de pensionants a l'estranger, tot això gràcies a la dedicació incondicional d'un grup de persones que compartien l'ideal de modernització secular de la societat espanyola.

La JAE va crear el Centre d'Estudis Històrics i l'Institut Nacional de Ciències, on es completava la docència i es duïen a terme treballs d'investigació en geologia, botànica, zoologia, paleontologia i prehistòria, histologia i histopatologia del sistema nerviós, física, química, matemàtiques i fisiologia general.

També al voltant de la Residència d'Estudiants, a Madrid, es va configurar un nucli de laboratoris d'investigació d'acord amb el projecte d'Alberto Jiménez Fraud. El primer va ser un petit laboratori d'anatomia microscòpica dirigit per Luis Calandre, destacat precursor de la cardiologia. Després es va crear el laboratori de química general -fundat per José Sureda Blanes i Julio Blanco, i dirigit des de 1913 per José Ranedo-, i finalment se'n va fer un tercer de serologia i bacteriologia, el director del qual era Paulino Suárez. L'any 1915, als laboratoris d'investigació ja mencionats se'n va afegir el de Química Fisiològica, sota la direcció d'Antonio Madinaveitia i José M. Sacristán, que va funcionar

fins al 1921.

La investigació experimental, finalment, havia passat a formar part d'una estratègia modesta però decidida de política científica i va començar a fer una important funció per a l'administració de l'estat espanyol. D'ençà de la seva fundació i fins a la Guerra Civil, successivament sota la presidència de Santiago Ramón y Cajal i Ignacio Bolívar, la JAE va desenvolupar un ambiciós projecte institucional. L'any 1916 es va fundar a la Residència d'Estudiants el Laboratori de Fisiologia General, dirigit per Juan Negrín. Aquest mateix any es va crear el Laboratori de Fisiologia i Anatomia dels Centres Nerviosos, dirigit per Gonzalo Rodríguez Lafora, i l'any 1919 s'hi va instal·lar el Laboratori d'Histologia Normal i Patològica, dirigit per Pio del Río-Hortega, també conegut com a Institut Cajal. Tots ells van donar un impuls sense precedents a la investigació científica a Espanya i van permetre acostar els nostres científics als nuclis internacionals de producció de coneixement i van afavorir la formació de grups de gran prestigi, com l'anomenada escola de Cajal o escola neurohistològica espanyola.

L'any 1910 s'havia fundat el Laboratori d'Investigacions Físiques -al davant del qual hi va haver Blas Ca-

brera-, que dues dècades més tard es va transformar en l'Institut Nacional de Física i Química, amb el suport i el recolçament de la *Rockefeller Foundation*, format per dues seccions: la de química física dirigida per Enrique Moles, i la de química orgànica que dirigia Antonio Madinaveitia. Julio Rey Pastor va estar al capdavant de l'Institut de Matemàtiques; Leonardo Torres Quevedo va estar al capdavant de l'Institut d'Automàtica, i el mateix Ignacio Bolívar va desenvolupar el seu projecte d'un Museu Nacional de Ciències Naturals. Cadascun d'aquests laboratoris i instituts gaudia d'autonomia científica. Malgrat les indubtables mancances que es derivaven de la penúria econòmica d'un estat en crisi i de la manca de professionals qualificats per a la investigació, la creació dels laboratoris de la JAE i de la Residència va materialitzar la institucionalització d'una elit científica ben formada i integrada en la comunitat científica internacional.

També va donar fruits abundants la tasca de creació d'institucions científiques que va dur a terme la Mancomunitat de Catalunya. L'*Institut d'Estudis Catalans*, fundat el 1907, va crear una secció de ciències «dedicada a la investigació de les ciències matemàtiques físicoquímiques i biològiques», que incorporava també des de la fundació la filosofia, l'economia i les altres ciències socials. Inicialment va comptar amb Miquel A. Fargas, August Pi Sunyer, Ramón Turró, Esteve Terradas, Pere Corominas, J. M. Bofill i Pichot i Eugeni d'Ors. Aquesta secció va iniciar diverses publicacions periòdiques com els *Arxius de l'Institut de Ciències* o les *Memòries de la Secció de Ciències*, les *Notes d'Estudi del Servei Meteorològic de Catalunya*, els *Treballs de l'Estació Aerològica de Barcelona* i les del *Servei Tècnic del Paludisme*, col·leccions com la *Biblioteca Filosòfica* i sèries de monografies.

La comunitat científica valenciana mancava, en línies generals, d'una identitat pròpia. Les institucions del segle XIX, com l'Institut Mèdic Va-

lencià o les acadèmies científiques i mèdiques responien a una concepció més tradicional, arrossegaven una situació crítica i la seva funció social es veia desbordada per l'aparició de noves institucions i laboratoris, en la majoria dels casos vinculats a iniciatives estatals. La Facultat de Ciències va ampliar les seves titulacions, i la secció de químiques i l'observatori astronòmic van rebre nou impuls, així com el Museu d'Història Natural. Es van crear les seccions valencianes de la Societat Espanyola d'Història Natural i de la Reial Societat Espanyola de Física i Química, a més d'iniciatives noves com és ara l'Estació de Patologia Vegetal de Burjassot, a més de projectes de renovació a les facultats de ciències i medicina a l'Hospital General, es van fundar també els Instituts Municipal i Provincial d'Higiene i tardenament, ja durant la guerra, l'*Institut d'Estudis Valencians* (1937-1939) per iniciativa del metge Francesc Bosch Morata. La comunitat científica a les institucions valencianes es trobava vinculada amb les de la resta de l'Estat i programes de pensions i intercanvis que abans hem esmentat.

El grup de científics que el 1939 va ser víctima de la repressió franquista o es va veure empès a l'exili constituïa el nucli bàsic del projecte de modernització científica dut a terme al llarg de les dècades anteriors. Llevat excepcions, la ruptura històrica que va representar la Guerra Civil va desmuntar els grups organitzats d'investigadors i va decapitar l'activitat científica espanyola, que va passar per una profunda crisi durant el franquisme.

Els científics i la repressió del règim franquista

La Llei de Responsabilitats Polítiques de 9 de febrer de 1939 i la Llei sobre repressió de la maçoneria i del comunisme de 2 de març de 1940 van iniciar una brutal caça de bruixes basada en la delació, contra tots els qui no haguessin mostrat fidelitat al *gloriós alçament nacio-*

nal, contra els qui havien participat en projectes republicans, amb càrrecs o militant en partits polítics. Enfront de l'amenaça repressiva, una part important dels metges i científics van triar l'opció de l'exili. D'altres no van poder abandonar el país o no ho van voler fer i van ser víctimes de la repressió: la presó, el desterrament, la inhabilitació o la mort van ser el seu destí.

La generació de científics que fou víctima de l'exili i la repressió franquista compartia un ideal de modernització per al país i uns referents biogràfics comuns. Els seus indrets de destinació van ser sobretot França i Mèxic, però també Veneçuela, Estats Units, Argentina, Cuba i la Unió Soviètica. Tanmateix, el nombre més gran de científics refugiats correspon al dels qui s'instal·laren a Mèxic, i la seva importància no rau solament en la seva dimensió com en la seva qualificació intel·lectual. Més de tres-cents eren catedràtics d'universitat, cinc-cents eren metges i més d'un centenar eren científics pertanyents a d'altres àrees: químics, farmacèutics, físics, biòlegs, antropòlegs i matemàtics.

Només començar l'exili, el 1939, es va fundar a París la Unió de Professors Universitaris Espanyols a l'Exili (UPUEE), sota la presidència inicial de l'higienista i parapsicòleg Gustavo Pittaluga, exiliat a Cuba després d'haver desenvolupat una tasca destacable en la política sanitària espanyola, en la docència universitària, en la investigació i l'organització institucional com a director de l'Escola Nacional de Sanitat. Pittaluga havia representat a Espanya en el Comitè d'Higiene de la Societat de Nacions.

El 1943 es va celebrar a L'Havana la primera conferència de la UPUEE, a partir de la qual es va traslladar la seu a Mèxic, amb una Junta Directiva presidida pel naturalista Ignacio Bolívar, antic director del Museu Nacional de Ciències Naturals i ja venerable ancià. Formaven part de l'associació 21 professors universitaris de ciències naturals, entre els que hi havia Ignacio Bolívar, Blas Ca-

brera, Odón de Buen, Francisco Giral o Enrique Moles. Hi havia 43 professors de dret i 44 professors de medicina. El repàs dels noms dona testimoni indiscutible de la decapitació que va patir la ciència a Espanya després de la Guerra Civil. Només en medicina, els noms de J. M. Bellido, Joaquín d'Harcourt, J. García Valdecasas, F. Grande Covián, Teófilo Hernando, Gonzalo Rodríguez Lafora, Manuel Márquez, Rafael Méndez, Emilio Mira, Juan Negrín, Severo Ochoa, August Pi i Sunyer, José Puche i Pío del Río-Hortega, entre d'altres, expressen fins a quin punt l'exili va dispersar els caps visibles de la investigació científica espanyola.

Un element integrador de l'exili científic va ser la publicació, des de 1940, de la revista *Ciencia. Revista hispanoamericana de ciencias pura y aplicadas*, que es va editar durant trenta-cinc anys (1940-1975), i que té un valor indiscutible per a l'anàlisi d'una part important de la producció científica de l'exili científic espanyol. El seu objectiu era incorporar investigacions de científics espanyols de qualsevol banda del món i convertir-se en el principal referent de la ciència espanyola a l'exili. El seu primer director va ser Ignacio Bolívar, i poc abans de la seva mort el va substituir Blas Cabrera, seguit de Cándido Bolívar i, finalment, del fisiòleg i antic rector de la Universitat de València, José Puche.

L'exili científic va tenir pes demogràfic especialment en l'àmbit de la medicina: al voltant de 500 metges espanyols es van establir a Mèxic entre 1939 i 1940, la qual cosa significava un deu per cent del total de metges enregistrats en aquell país, que es van agrupar al voltant del Col·legi de Mèxic i de l'Ateneu Ramón y Cajal.

El grup de químics i farmacèutics va arribar, només a Mèxic, gairebé al centenar. Un ampli sector d'aquests, integrat també per metges, va posar en marxa laboratoris farmacèutics que van tenir una continuïtat i van servir per donar feina a desenes d'obers i treballadors manuals refugiats. Entre els físics, és ben conegu-

Grup de científics exiliats a Mèxic

da la tasca que va dur a terme Blas Cabrera, que va ensenyar física i història de la física a la UNAM. També es van exiliar Juan Oyarzábal i l'astrònom Pedro Carrasco Garrorena, que es van integrar en el món universitari mexicà, tal com ho va fer el naturalista Faustino Miranda, que va fundar a Mèxic una escola de reconegut prestigi internacional. També va anar a parar a Mèxic Pere Bosch Gimpera i el català és avui reconegut a Mèxic com a fundador d'una de les escoles d'antropologia més importants del món.

La dimensió demogràfica i professional de l'exili científic republicà

A l'hora de plantejar-se la dimensió de l'exili científic republicà cal distingir, si més no, tres nivells d'anàlisi: el demogràfic, que es refereix a les persones i als seus destins; el professional, més lligat a les àrees científiques, i l'institucional, que ens permet valorar el seu impacte sobre les institucions i grups d'investigació. Els arxius espanyols i estrangers ofereixen les següents dades sobre l'exili científic després de la Guerra Civil.

El paper dels metges en la societat

mexicana va ser capital. Els republicans espanyols van posar en marxa noves instal·lacions assistencials i hospitals, d'acord amb l'experiència i els projectes de l'Espanya republicana. La tradició d'experts en salut pública que des dels anys 1920 havia impulsat a Espanya la Rockefeller Foundation va aportar a l'exili espanyol una enorme rellevància en països com Veneçuela, on Santiago Ruesta va ocupar càrrecs de govern i José María Bengoa va iniciar polítiques capdavanteres en la lluita contra la fam a les zones rurals, sense deixar de banda l'important paper que en aquell país van fer les infermeres visitadores de salut pública i de l'atenció primària que havia impulsat el Comitè de Sanitat Internacional de la Fundació Rockefeller durant el període republicà.

Tanmateix, un grup bastant nombros de professionals no va trobar el seu lloc a les institucions acadèmiques i assistencials, i en els grups d'investigació incipients. Això va tenir com a conseqüència que metges, químics i farmacèutics van impulsar a Amèrica Llatina empreses de laboratoris químics i farmacèutics, que van tenir importància durant les primeres dècades de l'exili, fins el gran auge de les companyies multinacio-

nals centreeuropees i nordamericanes.

La distribució per països de destinació resulta també molt significativa de la dispersió i alhora de la concentració en determinats països. No obstant això, convé introduir una reflexió, més enllà de les xifres, sobre la importància d'aquests científics i professionals. En línies generals, hi va haver indrets de destinació provisional, com és el cas de Gran Bretanya, on una quantitat significativa de científics espanyols es van instal·lar durant els primers anys de l'exili, per passar més tard a països iberoamericans, especialment Mèxic. És el cas de Pío del Río Hortega, deixeble predilecte de Cajal, que després de romandre durant un cert temps a Oxford, ser nomenat *doctor honoris causa* per aquella prestigiosa universitat britànica i ser dos cops candidat al Premi Nobel de Medicina, va passar a Argentina, on va morir ben aïat el 1945. També fou el cas de Juan Negrín, exiliat primer a Londres i després a París fins a la seva mort el 1956. D'altres es van quedar, com és el cas de Josep Trueta, que va assolir el màxim prestigi en el món acadèmic i assistencial britànic i va ser el primer catedràtic d'ortopèdia de la Universitat d'Oxford.

Com més endavant comentarem, un grup significatiu de metges exiliats, especialistes en salut pública, va passar a ocupar places de responsabilitat en l'Organització Mundial de la Salut, a Ginebra, i també a l'Oficina Panamericana de Salut (OPS). El cas més representatiu és el de Marcelino Pascua, director general de salut pública durant el bienni 1931-1933, que hi va assolir el càrrec de director.

Es pot concloure que tant quantitativament com qualitativament, l'exili científic espanyol va significar un *despietat escapçament*, una espantosa sagnia per a la societat espanyola. No només és que una part de la societat va haver d'exiliar-se -la més qualificada intel·lectualment i professionalment-, sinó que la nòmina d'exiliats representava el nucli dirigent de la ciència espanyola.

L'exili republicà i la sanitat internacional

Durant el Període Entreguerres la participació espanyola en la Societat de Nacions i en la seva Organització d'Higiene fou qualitativament important. Després de la Guerra Civil, atès l'aïllament internacional que va viure el règim franquista en els seus primers anys, el nostre país no va comptar amb una presència oficial en l'Organització Mundial de la Salut creada en 1946. Al contrari, sí va estar representat per la participació significativa de sanitaris espanyols exiliats. La figura més destacada d'aquell exili republicà va ser Marcelino Pascua Martínez, probablement amb Gustavo Pittaluga el salubrista espanyol de major projecció internacional durant les dècades centrals del segle XX.

També es va incorporar a l'acabada de crear Organització Mundial de la Salut, Santiago Ruesta Marco com a expert en salut internacional de la Direcció General de Salut Pública de Veneçuela, un dels divuit països que formava part del Comitè Interí que va posar en marxa l'Organització Mundial de la Salut. El paper desenvolupat pels sanitaris republicans que es van exiliar a Veneçuela va tenir una gran transcendència tant per al desenvolupament de la salut pública veneçolana, com per a la salut internacional a través de l'Organització Panamericana de Salut i l'Organització Mundial de la Salut. Gràcies a la tasca d'aquests experts, amb prou feines una dècada després de la creació del Ministeri de Sanitat i Assistència Social, el perfil epidemiològic de Veneçuela s'assemblava bastant al dels països desenvolupats, la qual cosa explica la seva inclusió entre els divuit països que van formar part del Comitè Interí que es va encarregar de posar en marxa l'Organització Mundial de la Salut el mes de novembre de 1946. Les delegacions veneçolanes van estar formades entre d'altres pels salubristes Gabaldón i Curiel, dos antics alumnes de Marcelino Pascua a Johns Hopkins, a més de Santiago Ruesta, que els

acompanyava com a assessor.

A més de Santiago Ruesta i d'Antonio Ortiz de Landázuri, cal destacar el treball d'altres exiliats republicans espanyols en el desenvolupament de la salut pública de Veneçuela, com és el cas de l'epidemiòleg Jesús Sahagún Torres, element clau en el desenvolupament de les unitats sanitàries. També van deixar empremta els psiquiatres José Luísa Ortega Durán i Alberto Mateo Alonso, els quals van exercir altes responsabilitats en els Serveis d'Higiene Escolar i Higiene Mental del Ministeri de Sanitat i Assistència Social.

Entre tots els salubristes exiliats a Veneçuela, el qui va adquirir una més gran projecció internacional va ser José María Bengoa, el qual va començar com a metge rural, treballant en zones molt deprimides i allà va prendre consciència de la importància de la nutrició en el conjunt dels problemes sanitaris. Bengoa va crear els Centres de Recuperació Nutricional, un model avui estès per tot el món. L'any 1940 es va incorporar a la Secció de Nutrició del Ministeri de Sanitat i Assistència Social de Veneçuela des d'on va promoure la creació de l'Institut Nacional de Nutrició (1949) i l'Escola de Nutricionistes i (1950) Dietistes de Caraques.

Una altra de les esferes de la sanitat internacional que va comptar amb experts exiliats republicans va ser la de la lluita antipalúdica, com en el cas de Julián de Zulueta, el qual el 1952 fou contractat com a funcionari de l'OMS per tal d'intervenir en la campanya de l'erradicació de la malària iniciada el 1950. Zulueta s'havia exiliat a Bogotà el desembre de 1936, amb divuit anys, acompanyant el seu pare, el pedagog i polític Luís de Zulueta Escolano, deixeble i col·laborador de Francisco Giner de los Rios, ministre d'Estat amb el Govern de Manuel Azaña i diplomàtic republicà.

A la dècada de 1960 es van incorporar al programa d'eradicació del paludisme de l'OMS altres dos sanitaris espanyols que van arribar a ocupar càrrecs de responsabilitat: Augusto Noguer Rodríguez i José An-

tonio Nájera Morrondo. Noguer, procedia d'una família compromesa políticament amb la República. El seu pare, metge internista i president del Sindicat Lliure de Metges, va ser empresonat en acabar la Guerra Civil. La seva mare, d'ideologia comunista, va ocupar la secretaria de l'Associació de Dones Antifeixistes i va haver d'amagar-se a Ceuta. El 1952, després d'abandonar Espanya, es va traslladar a Etiòpia contractat pel Ministeri de Sanitat fins l'any 1961, data en què es va incorporar com a funcionari de l'OMS, on va arribar a ser Cap del Servei de Paludisme. José Antonio Nájera, es va incorporar en les mateixes dates que Noguer al programa d'eradicació del paludisme i va arribar a ocupar la Direcció de la Divisió de Malalties Tropicals de l'OMS.

La repressió contra la ciència i la medicina: el cas dels acadèmics valencians

El farmacòleg, historiador de la medicina i exiliat republicà Francisco Guerra fa referència a les pàgines inicials del seu llibre sobre l'exili mèdic republicà a la repressió indiscriminada exercida pels militars rebels sobre els metges republicans des de l'inici de la guerra en tots els territoris ocupats. Segons les dades que aporta, més de seixanta metges van ser assassinats a Andalusia, entre ells el bacteriòleg i parasitòleg Sadi de Buen, especialista en salut pública, pensionat per la Fundació Rockefeller i director de les campanyes contra el paludisme a Extremadura, o el professor de Cadis Carlos Urtubey. Uns quaranta metges van ser assassinats a Aragó, més de trenta a Galícia i el mateix nombre a Castella; més de vint a Lleó, xifra semblant a la dels afusellats a Navarra, cinc a Extremadura. Metges de reconegut prestigi com Miguel Aldecoa va ser assassinat a Astúries i el metge anarquista Isaac Puente al País Basc.

Al País Valencià els consells de guerra sumaríssims es van dur a terme per part del tribunal militar nú-

mero 8, situat al carrer de la Pau, on prèviament el Govern republicà havia situat la Casa de la Cultura quan es va instal·lar a València entre 1936 i 1937. Inicialment la Capitania General es va convertir en presó per als condemnats a mort. Les investigacions de Vicent Gabarda indiquen que a la província de València hi va haver 743 executats durant els primers mesos i 2,238 executats en el País Valencià durant el primer any.

El procés de depuració s'iniciava amb l'obertura d'un expedient per part de la comissió depuradora, que prenia declaracions jurades als afectats i rebia els testimonis d'altres persones. Els expedients incorporaven un informe docent, polític-social i personal, un plec de càrrecs elaborat a partir de les diligències, un plec de descàrrecs de l'interessat i una proposta de sanció de la Comissió Depuradora que era elevada a la Comissió de Cultura i Ensenyament, la qual havia de confirmar o modificar la sanció. Podia haver-hi una revisió posterior. Es van crear comissions de depuració per al professorat universitari, les escoles tècniques, per als docents d'ensenyament secundari i formació professional, a més d'una comissió provincial dedicada exclusivament als mestres i altres en els col·legis professionals. La normativa depuradora que aplicaven es basava en les Ordres de les acaballes de 1936 i principis de 1937 i en les lleis de 9 i 10 de febrer de 1939, sobre responsabilitats polítiques. La normativa per a la depuració de funcionaris públics es basava en l'Ordre de 23 de maig de 1939 sobre depuració de funcionaris d'Educació Nacional i estava dotada d'una Comissió Superior dictaminadora.

A grans trets, la repressió acadèmica va afectar el voltant del 50% dels professors universitaris, tot i que, com ja s'ha indicat, molts dels afectats representaven la cúpula dirigent i més ben preparada científicament. Fent referència a la Universitat de València, entre els catedràtics de medicina, Manuel Beltrán Báguena desenvolupava la càtedra de Patologia Mèdica des de febrer de 1931 i va

ser nomenat degà el 1936. El mes de febrer de 1940 se li va obrir expedient administratiu per part del jutge instructor i del Ministeri d'Educació Nacional. Després de practicar les diligències, la sentència de setembre de 1940 li imposava la suspensió de sou i ocupació durant sis mesos i la inhabilitació per a exercir càrrecs directius. Juan Peset Aleixandre va obtenir la càtedra de Medicina Legal i Toxicologia a la Universitat de Sevilla el 1910 i va arribar a la de València 1916. Descendent de diverses generacions de catedràtics de medicina valencians, Peset Aleixandre als vint-i-dos anys havia completat cinc carreres, era doctor en medicina, ciències i dret, així com pèrit químic i mecànic. Fou catedràtic de Medicina Legal, degà de la Facultat de Medicina de València (1930-1931) i rector (1932-1934). Impulsor de la medicina experimental a València, va dirigir la revista *Crònica Mèdica*, va fer estades d'investigació a França pensionat per la JAE. President d'Izquierda Republicana a València, fou candidat del Front Popular a les eleccions del 1936. En acabar la guerra va intentar d'embarcar-se a Alacant cap a l'exili, però fou detingut i empresonat. Sotmès a dos consells de guerra el mes de març de 1940, en el primer fou condemnat a mort, amb recomanació de commutació per una pena de reclusió de trenta anys. Un nou judici amb càrrecs addicionals basats en la seva conferència *La individualidad y la situación en las condiciones actuales*, dictada el 1937 durant l'estada del govern a València, on denunciava les brutalitats del feixisme i defensava els ideals de la República, va servir de prova de càrrec per a la seva condemna a mort. El mes de maig de 1941 fou afusellat a la paret del cementiri de Paterna.

José Puche Álvarez, metge fisiòleg es va iniciar en la investigació en el si del grup català encapçalat per August Pi i Sunyer entorn a l'Institut de Fisiologia de Barcelona. Doctorat a Madrid, on va treballar al Laboratori de Fisiologia general dirigit per Juan Negrín, va obtenir la càtedra de Fisiologia de la Universitat de València

el 1930. Afiliat a Izquierda Republicana, Puche fou nomenat Rector de la Universitat de València després del triomf del Front Popular, va acollir l'arribada a València del govern i va organitzar des del Rectorat la instal·lació de les institucions científiques el 1936. Va participar en la creació de l'Institut d'Estudis Valencians i va ser president i membre del seu consell directiu. Va assumir la direcció de l'Institut d'Higiene de l'Alimentació durant la guerra civil i fou encarregat per Negrín de l'organització de l'exili a Mèxic. En el seu exili mexicà, es vinculà a l'Institut Politécnic Nacional on va exercir la medicina clínica especialment entre el col·lectiu d'exiliats espanyols, va dirigir l'Ateneu Ramón y Cajal de la capital mexicana i la revista *Ciencia*, i després de la jubilació va reprendre l'activitat investigadora en el Departament de Fisiologia de la UNAM. En el seu testament va deixar a la Universitat de València el bust de Santiago Ramón y Cajal que presidia la institució dels exiliats a Mèxic.

Luis Urtubey Rebollo, Doctor en Medicina, comandant mèdic de l'Armada i professor d'Histologia i Anatomia Patològica de la Universitat de Cadis, va accedir a la càtedra d'aquella universitat el 1931 i el 1933 va obtenir la càtedra d'histologia i tècnica microgràfica de la Universitat de València. Autor d'una prestigiosa obra científica sobre histologia, cancerologia i estudis sobre la inflamació, fou nomenat degà de la Facultat de Medicina de València el 1936 després d'accedir al Rectorat José Puche. En acabar la guerra, fou sancionat, separat de la càtedra i empresonat. Separat definitivament del servei, va causar baixa a l'escalafó per ordre de 8 d'octubre de 1940. Un aspecte que apareix reiteradament com a prova de càrrec a l'expedient de depuració són referències del seu llibre *Elementos de Histología* (1931), com la dedicatòria: *A la juventud universitaria española, que en momentos de angustia e incertidumbre ha sabido luchar en las calles por los fueros de la libertad*. Tot i que el seu Manual de

Histologia es va continuar publicant durant dècades i va servir de llibre de text a les facultats de Medicina fins a mitjans dels anys 1960, Urtubey va viure un terrible exili interior i va morir en la indigència.

El valencià Francisco Orts Llorca, llicenciat per la Universitat de València, es va doctorar en 1931 i va ser pensionat per la JAE durant quatre anys per a estudiar Anatomia a Paris i Viena on es formà en les últimes investigacions en embriologia. El 1934 fou nomenat professor ajudant d'anatomia a la Facultat de Medicina de Madrid i mes tard catedràtic a la de Cadis. Igual que altres professors, el 1936 va arribar a la Universitat de València on va romandre fins al final de la guerra. Juntament amb Luis Urtubey i Juan Peset va participar en les conferències impartides durant el curs 1936-37 publicades dins Anals de la Universitat de València. En col·laboració amb Urtubey va publicar investigacions a la revista *Folia Morphobiologica Hispánica* (1938). Membre del Partit Radical Socialista, el mes de novembre de 1940 fou inhabilitat per ostentar càrrecs directius i de confiança.

Pedro Mayoral Carpintero professor auxiliar d'higiene (1910) i odontòleg (1918). El 1922 va obtenir per oposició la Càtedra de Patologia i Terapèutica aplicada, amb pràctiques de Laboratori, elements de Patologia general, Terapèutica, Anatomia patològica i Bacteriologia odontològica a l'Escola d'Odontologia de la Universitat de Madrid, càrrec que va detenir fins al 1936. Entre 1912 i 1936 va ser cap del servei de vacunes bacterianes i epidemiologia i anàlisis clíniques del Laboratori Municipal de Madrid. D'ençà de 1911 era soci corresponent de l'Institut Mèdic Valencià, i des de 1912 de l'Acadèmia Mèdico Quirúrgica Espanyola i acadèmic corresponsal de la Reial Acadèmia de Medicina i Cirurgia de València. Durant la guerra civil espanyola va desenvolupar una significativa actuació a la sanitat republicana com a cirurgia a l'Hospital de Borriana. A les acaballes de març de 1939 va marxar cap a l'exili a Co-

lòmbia. Per ordre de 18 de desembre de 1940 se'l va cessar en absència i se'l va condemnar per abandó de destinació.

Bernardino Landete Aragón era llicenciat per la Universitat de València, doctorat a Madrid i metge de la Beneficència Municipal des de 1904. Durant un curt període de temps va ingressar a l'armada. D'ençà de 1907 fou professor auxiliar d'odontologia i el 1914 va obtenir la càtedra de pròtesi de l'Escola d'Odontologia de Madrid. Durant la guerra va ser cirurgia de l'hospital de Colmenarejo. En acabar la guerra va patir un llarg procés de depuració que duraria fins al 1949, any en què fou reintegrat a la càtedra d'odontologia. Com en molts altres casos, fou reintegrat sense sou ni indemnització a escassos dos mesos de la seva jubilació com a catedràtic. Landete pertanyia a Socors Roig Internacional i va ser considerat com a esquerrà. Va estar sancionat amb separació definitiva del servei.

Un altre cas ben conegut és el de José Chabás Bordehore, destacat fisiòleg valencià, fundador de la *Revista de Higiene y Tuberculosis* (1904-1937), amic del bacteriòleg Jaume Ferran i president del Col·legi de Metges de València. Chabás va patir presó durant quatre anys, va ser inhabilitat i va viure l'última etapa de la seva vida desterrat a Barcelona.

La Facultat de Ciències de la Universitat de València també va patir la repressió franquista. Fernando Ramón Ferrando, catedràtic de Física de la Facultat de Ciències des de 1930 i degà des de maig de 1936 fins al final de la guerra, portava també la direcció acadèmica del Jardí Botànic des de finals de 1938. Especialista en mecànica quàntica i teoria ondulatoria, afiliat al partit Unió Republicana, el tribunal depurador presidit per Beltrán Bigorra el setembre de 1940 va proposar-ne la separació definitiva del servei que posteriorment va modificar el mes de febrer de 1943 reintegrant-lo a funcions actives, però sancionant-lo amb trasllat forçós amb prohibicions de sol·licitar càrrecs vacants durant

2 anys, postergació de 2 anys i inhabilitacions per a càrrecs directius i de confiança.

Salvador Velayos Hermida va estudiar a la Residència d'Estudiants i era deixeble d'Enrique Moles, Arturo Duperier i Blas Cabrera, amb els quals va treballar a l'Institut de Física i Química. D'ençà de 1930 era professor auxiliar de la Facultat de Ciències de Madrid i el febrer de 1936 va guanyar la càtedra de física teòrica i experimental de València. Havia completat la seva formació a Munic amb el professor Gerlach, amb el qual va treballar sobre magnetisme, especialment en l'estudi de les propietats magnètiques d'alguns elements rars. Durant la guerra va col·laborar amb la Comissaria d'Armaments i Municions. Va ser depurat el mes de novembre de 1940 i sancionat per a exercir càrrecs directius i de confiança i amb el trasllat forçós a la Universitat de Valladolid.

Francisco Sierra Jiménez era catedràtic d'anàlisi química a la Universitat de València des de 1935; entre 1936 i 1937 va exercir el càrrec de Secretari General de la Universitat de València. Després de la guerra fou depurat i inhabilitat i va patir el trasllat forçós a Múrcia.

Roberto Araujo García era deixeble de Julio Rey Pastor i va ocupar la càtedra d'Anàlisi Matemàtica de la Universitat de València des de 1920. Pensionat per la JAE a Zuric, va treballar en el domini de l'anàlisi

matemàtic i la geometria superior. Va passar per la presó, va ser depurat i separat definitivament imputat, entre altres càrrecs, de ser membre del Partit Radical Socialista, oposar-se al cop d'Estat i professar el protestantisme. Va estar sancionat durant cinc anys i després obligat a traslladar-se a la Universitat de Saragossa. El testimoni del catedràtic de la Universitat Complutense Roberto Galindo Tixaire expressa la seva vàlua com a professor i el dolorós silenci dels represaliats que van haver de reconstruir la seva vida des de l'oblit i l'ocultació del que havien estat durant el període anterior a la guerra civil.

José Fuset Tubiá, era Catedràtic de Zoologia, Biologia general i Zoografia de vertebrats des de 1913 a la Universitat de Barcelona. Era membre del Partit Republicà Radical i va ser acusat d'ateu, anticlerical i de pertànyer a la maçoneria. El mes de juny de 1940 fou separat definitivament del servei.

Antonio García Banús era catedràtic de química orgànica a la Universitat de Barcelona des de 1915 i havia estat nomenat director de l'Institut de Química el 1934. Des de 1931 era degà de la Facultat de Ciències, membre de la Junta Provincial de Sanitat i vicerector de la Universitat de Barcelona. El 1933 va ser un dels integrants del Patronat de la Universitat Autònoma de Barcelona en representació del govern republicà i

de la *Lliga Regionalista Catalana*. Es va exiliar a Veneçuela i fou processat i depurat en absència, com tants altres metges i científics que van marxar cap a l'exili.

Alberto Chalmeta Tomás era catedràtic de Farmàcia Pràctica a la Facultat de Farmàcia de Madrid des de 1932, i director de la revista *La Farmacia Moderna*. El 1936 va assumir la secretaria de la Facultat de Farmàcia i el 1937 la direcció del Centre d'Estudis i Experiències del Servei de Defensa contra Gasos, en qualitat de comandant de l'exèrcit republicà. Es va encarregar també de dirigir el laboratori que coordinava la preparació d'injectables per als Hospitals de Sang. En acabar la guerra li foren instruïts un consell de guerra sumaríssim d'urgència que el va condemnar a quinze anys de presó i inhabilitació absoluta. El van separar definitivament del servei amb pèrdua de tots els drets.

Els casos concrets que acabo de relatar no són un inventari exhaustiu, però sí una mostra representativa de l'impacte i la crueltat de la repressió franquista sobre els metges i científics republicans. Les històries de vida són innumbrables i constitueixen un àmbit d'investigació necessari per a la restitució de la memòria històrica de tants personatges oblidats que van participar en una de les etapes de més gran esplendor de la ciència a Espanya, retallades pel cop d'Estat franquista.

**LA SOCIEDAD MEXICANA DE CIENCIAS
FISIOLOGICAS, A. C. Y LA FACULTAD DE MEDICINA
DE LA UNIVERSIDAD NACIONAL AUTONOMA DE MEXICO**

Invitan a usted a la ceremonia luctuosa en honor del

DR. JOSE PUCHE ALVAREZ

que tendrá lugar en el Auditorio del Departamento de Psicología Médica y Salud Mental (frente al estacionamiento de la Facultad de Medicina en la Ciudad Universitaria), el DÍA 10 DE DICIEMBRE A LAS 12.00 HORAS, con el siguiente programa:

1. PALABRAS A NOMBRE DE LA SOCIEDAD MEXICANA DE CIENCIAS FISIOLOGICAS, POR EL DOCTOR ALBERTO GUEVARA ROJAS.
2. LA OBRA DEL DOCTOR JOSE PUCHE EN ESPAÑA, POR EL DOCTOR DIONISIO NIETO.
3. LA OBRA DEL DOCTOR JOSE PUCHE EN MEXICO, POR EL DOCTOR HUGO ARECHIGA.

Esquela de José Puche

CONDEMNATS I INHABILITATS.

LA REPRESSIÓ FRANQUISTA DELS MAÇONS DEL PAÍS VALENCIÀ

Vicent Sampedro Ramo
Historiador C.E.H.M.E.
i Comissió de la Veritat del P.V.

La repressió franquista va tenir un caràcter multiforme, basat en un “dret penal” la característica principal del qual fou l’absència de norma moral, com va expressar qui fos Fiscal General de la Zona República, José Luis Galbe Loshuertos, per al qual, a més, aquest règim va construir un embull de dret penal que va invertir el concepte bàsic de culpabilitat, sotmetent-lo a total servitud a la justícia, que va portar a aberracions com ara atribuir qualitat de delictius fets absolutament lícits, com ara ser comunista o maçó, que de cap manera podrien encaixar-se en cap definició acceptable de delictes.¹

Comunistes i maçons van ser “l’Enemic”, les bèsties negres del franquisme, i van quedar amalgamats, juntament amb els jueus, en aquesta expressió que ha calat en l’inconscient col·lectiu espanyol, fins i tot actualment en alguns sectors i que encarnava els responsables de tots els mals: el “contuberni jueu-maçònic-comunista”,² que només existia en la imaginació de Franco i dels seus partidaris. Els militars rebels i bona part dels seus partidaris, entre els quals destacava la jerarquia eclesiàstica, veien en

l’Orde del Gran Arquitecte de l’Univers, que era identificada plenament amb el règim republicà, la personificació de tots els mals d’Espanya i la causant, aliada amb jueus i marxistes, d’innombrables crims contra la religió i la pàtria que havien de ser purgats de la forma més dura i sistemàtica possible.

Es van sostreure al Codi Penal comú, amb el seu marc de drets i garanties com indica el penalista Ferré Olivé, tota una sèrie de delictes que es van considerar propis de la Justícia Militar, tot assimilant-los a la rebel·lió militar, per la qual cosa van ser jutjats per Consells de Guerra en procediment sumaríssim d’urgència. El dret penal franquista va establir una inaudita “justícia a l’inrevés”, amb la paradoxa que els qui no es van alçar en armes contra la República, i per tant romanent fidels al règim legalment constituït, van ser condemnats per adhesió a la rebel·

lió,³ amb l’aplicació de l’article 237 del Codi de Justícia Militar que van conduir a l’afusellament desenes de milers de republicans.

Però no solament la Justícia Militar es va encarregar dels vençuts, ja que el franquisme es va encarregar de promulgar una sèrie de lleis que van establir la creació de Tribunals Especials, encarregats de jutjar els desafectes que en molts casos ja havien estat condemnats pels consells de guerra i en els quals, suposadament es van integrar els militars. Es tractava de la Jurisdicció de Responsabilitats Polítiques, creada per la Llei de 9 de febrer de 1939, que bàsicament va dictar sancions econòmiques contra els vençuts, que es va aplicar amb caràcter retroactiu i que afectava els hereus dels expedientats i també el Tribunal creat per la Llei d’1 de març de 1940 sobre Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, que es va encarregar de castigar

- 1 GALBE LOSHUERTOS, J.L. (2011): *La Justicia de la República. Memorias de un fiscal del Tribunal Supremo en 1936*. (Edició d’Alberto Sabio Alcutén), Madrid, Marcial Pons-Institució Fernando el Católico, pp. 183-185.
- 2 No oblidem que Franco va arribar a fer referència al contuberni fins i tot en el seu últim discurs públic, a la Plaça d’Orient, l’1 d’octubre de 1975, unes setmanes abans de morir.
- 3 FERRÉ OLIVÉ, J.C. (2009): *Universidad y guerra civil*. Universidad de Huelva. <http://www.cienciaspenales.net>, pp. 14-15.

amb dures penes de presó a maçons i en alguns casos suposats maçons, considerats, com hem indicat, els principals enemics del nou règim.

El Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme (TERMC) va començar a dictar sentències a partir de 1941, presidit pel tinent general Saliquet i a partir de 1944 pel general de divisió Cánovas Lacruz. El Tribunal va instruir una mica més de 64.000 expedients judicials per part dels tres jutjats d'instrucció annexos al Tribunal, estenent les seves activitats fins i tot als maçons exiliats i arribant a jutjar els difunts, encara que aquest cas, si es demostrava la mort de l'encausat se sobreseia definitivament i si no es feia de forma provisional. També s'inclouen en aquesta xifra les diligències prèvies obertes contra suposats maçons, que en molts casos van haver d'arxivar-se, ja que no s'havien trobat proves de la iniciació efectiva de l'encausat en la maçoneria.⁴ Tanmateix, la xifra de maçons en actiu el 1936 en les diverses obediències que conformaven el panorama maçònic espanyol amb prou feines ultrapassava els 5.000 membres.

El TERMC va fer gala d'una actuació rigorosa i detallada, i va prestar els seus serveis fins l'11 de febrer de 1964, data en què es va publicar el Decret amb les normes per a la seva supressió, i va ser reemplaçat pel Tribunal d'Ordre Públic i es va formar una Comissió Liquidadora d'aquest tribunal que va funcionar fins al 1971.⁵

La maçoneria valenciana en el període anterior a la guerra civil

Durant els anys de la Dictadura de Primo de Rivera i de la 2a República, es va produir un nou període d'expansió de la maçoneria espanyola, que és també molt evident a la maçoneria valenciana. Com hem comentat, tot i que no podem conèixer la xifra total dels maçons del País Valencià, especialment de les tres primeres dècades del segle XX, sí hem pogut identificar un altíssim percentatge, en una xifra que supe-

ra els 1400 individus, dels quals més del 98% eren homes, ja que la presència femenina dins la maçoneria valenciana era escassa, tot i que no inexistent.

Tenim identificats 670 maçons a les lògies valencianes durant el període 1900-1939, dels quals 135 són membres de les tres lògies *Accidentals* que es van instal·lar a la capital valenciana el 1937, formades bàsicament per maçons madrilenys que es van instal·lar en la que va ser capital de la República entre novembre de 1936 i octubre l'any 1937.

A València s'havien instal·lat les lògies *Federació Valentina* n 2 (1893-1939), *Patria Nueva* n 4 (1922-1939) i *Blasco Ibáñez* n 11 (1930-1939), que treballaven en una seu comuna anomenada Liceu de Llevant, amb un magnífic temple inaugurat el 1933. Totes elles pertanyien a la Gran Lògia Simbòlica Regional de Llevant, auspiciades pel Gran Orient Espanyol. Ja havien desaparegut tallers com la lògia *Germanies* n 6 (1923-1929) o la *Tyris* n 41, que havia pertangut a la Gran Lògia Espanyola i desaparegut el 1931. D'aquesta mateixa obediència va ser la lògia *Turia* n 114, instal·lada a València entre 1936 i 1938. El més important dels organismes ma-

çònics superiors de València va ser el Capítol de Cavallers Rosacres *Pau i Justícia* n 65, del GOE, que acollia els maçons d'aquesta obediència que posseïen un grau superior al 4t dintre del Ritu Escocès Antic i Acceptat.

A Alacant juntament a les lògies *Constante Alona* n. 1 (1878-1939) i *Numància* n. 3 (1921-1939) de la capital de la província, estaven en actiu a l'inici de la guerra la lògia *Amor* n 9 d'Elda, fundada el 1927 i els triangles *Al-Kudia* n 6 d'Elx i *Nou Crivi* n. 7 de Crevillent, sorgits després de la desaparició de la lògia *Illice Constante* n. 7 d'Elx (1924-1935). Tampoc ja no existien la lògia *Diana* n 5 de Dénia (1922-1927) ni el triangle *Resurrecció* n 4 d'Alcoi (1926-1934), ni per suposat dos tallers d'Alacant que pertangueren a la Gran Lògia Espanyola durant la dècada de 1920, *Constante Alona* n 12 i *Simarro Esteve* n 56; part dels seus membres es van regularitzar en les lògies del GOE el 1931. Entre 1900 i 1939 tenim identificats 660 maçons de les lògies d'Alacant, dels quals al voltant de 400 pertangueren a *Constante Alona*.

La província de Castelló, tot i haver tingut una gran presència masònica

4 Un exemple d'això van ser les diligències prèvies per delictes de maçoneria obertes contra qui va ser diputat radical per Alacant en les eleccions de 1933 pel Bloc Agrari Antimarxista, José María Ruiz Pérez-Águila, que van ser arxivades provisionalment pel TERMC l'octubre de 1955, en no haver-se pogut provar de manera fefaent la seva pertinença a la lògia Numància n. 3 d'Alacant, tot i que pel que sembla aquesta sí que fou efectiva'. Vid.: SAMPEDRO RAMO, Vicent (2010): "La represión franquista de la masonería en el País Valenciano: los sumarios de los diputados masones en las legislaturas de la 2a. República", dins *La masonería española. Represión y exilios* [FERRER BENIMELI, J. A., Coord.], Zaragoza, Govern d'Aragó Departament d'Educació, Cultura i Esport, T.II, pp. 1713-1755. A Ruiz Pérez-Águila li foren incoades les Diligències Prèvies 112/1952 per part del Jutjat n 2 del TERMC. CENTRE DOCUMENTAL DE LA MEMÒRIA HISTÒRICA, Secció Especial (en endavant C.D.M.H.), TERMC 44841.

5 Sobre l'aplicació d'aquesta Llei vegeu: SAMPEDRO RAMO, Vicent (2009): "La represión franquista contra los masones: la Ley de 1 de Marzo de 1940 sobre Represión de la Masonería y el Comunismo" en DD.AA.: *Pensamientos jurídicos y palabras dedicados a Rafael Ballarín Hernández*, València, Universitat de València, pp. 823-834; (2010) "Fuentes para el estudio de la represión franquista del comunismo y la masonería", dins RODRÍGUEZ, Pablo, TORRES FABRA, Ricard Camil SICLUNA, Mª Isabel, CASADO, Javier (eds.): *La represión franquista en Levante. Fuentes para su estudio*. Madrid, Eneida, pp. 43-80; (2012) "La represión franquista de la maçoneria al País Valencià: una aproximació als seus orígens" dins TORRES, Ricard Camil i NAVARRO, Xavier (Eds): *Temps de por al País Valencià (1938-1975). Estudis sobre la repressió franquista*, Castelló de la Plana, Publicacions de la Universitat Jaume I, pp. 211-246.

durant el segle XIX, durant la guerra civil solament va tenir un triangle de la GLE sorgit a Torreblanca el 1935, el *Francisco Ferrer y Guardia* n 113, en activitat fins als primers mesos de 1938, poc abans de la conquesta de la població pels rebels l'11 de juny. Només coneixem dos dels seus membres. Tot i que hi ha notícies sobre activitats maçòniques a Castelló de la Plana durant la guerra, en concret fetes a l'església de Sant Nicolau del carrer Alloza, no han quedat proves documentals sobre això. Ja feia diversos anys que havien desaparegut tant el triangle *Castalia* n 2 de Castelló (1923-1924), com la lògia *Sol Naixent* n 8 de Vila-real (1924-1928), que va comptar pel cap baix amb 16 membres i el triangle *La Montanya* n 1 de Nules (1922-1931) del qual hem pogut conèixer la identitat de 12 dels seus components.

La guerra civil i l'inici de la repressió contra els maçons

A partir del 18 de juliol de 1936 la maçoneria espanyola va patir una autèntica prova de foc, caracteritzada per una acarnissada repressió de tot el que feia referència a la maçoneria, tant en les persones com en les idees i símbols, que va superar en crueltat totes les anteriors que s'havien produït en la història d'Espanya.

Per això, en l'anomenada zona nacional hi va haver, dins de l'àmbit polític una repressió generalitzada que va afectar els partits polítics republicans i d'esquerra i les organitzacions obreres; una espiral de violència antimaçònica que es va traduir en la violació de les seus de les lògies, el seu assalt i saqueig. Després dels assalts, hi va haver la confiscació de la nombrosa documentació que hi havia a les lògies i, en base a aquesta documentació, es van produir les detencions de maçons actius i també les d'alguns que duien molt de temps sense relació amb la seva lògia o "dorments".

En alguns casos hi va haver l'execució gairebé immediata dels detinguts, amb l'aplicació del Ban de

Guerra o víctimes dels temuts "pas-seigs", en alguns casos posteriorment a les sentències dels tribunals militars.⁶ Altres van haver de suportar els rigors de la reclusió fins al seu judici en els tribunals sumaríssims establerts amb aquesta finalitat, que van dictar nombroses penes de mort, . Els qui van salvar la vida, van patir, després de ser jutjats pel TERMC, diverses penes de presó o, en el millor dels casos, depuracions i inhabilitacions, després de veure's obligats a fer pública retractació de la seva pertinença a l'Ordre.

Durant la guerra el franquisme va anar creant una sèrie d'organitzacions destinades a la recollida i classificació de tota la documentació maçònica que va caure a les seves mans, començant a l'abril de 1937 amb la creació de l'Oficina d'Investigació i Propaganda Anticomunista i el mes de maig es va organitzar la Delegació Nacional d'Afers Especials que es van refondre el mes de juny en el Servei de Recuperació de Documents sota la responsabilitat del carlista Marcelino de Ulibarri, amb seu a Salamanca. El 1938 aquest organisme es va convertir en la Delegació de l'Estat per a la Recuperació de Documents, adscrita al Ministeri de l'Interior, que, amb el final de la guerra va haver de crear diverses delegacions territorials en els territoris que romangueren fidels a la República fins al mes de març 1939. Es van classificar centenars de milers de documents i es va fer un fitxer amb

més de 80.000 fitxes personals i els seus corresponents expedients de maçons espanyols que es retrotreia en molts casos fins a l'últim terç del segle XIX. Tota aquesta informació va ser utilitzada per a encausar els maçons davant del Tribunal Especial i fou la base per a les condemnes.

Un cop acabada la guerra, molts maçons van ser executats després de ser encausats per la jurisdicció militar. En el cas del País Valencià podem indicar que el diputat i Governador Civil de València, el socialista Manuel Molina Conejero, l'escultor Alfredo Torán i José Company, afusellats a Paterna, o els coronels Manuel Hernández Arteaga i Eliseo Chordà Mulet, els eldencs Francisco Maestre Payà i Luís Arraéz Martínez, o el diputat socialista Miguel Villalta, afusellats a Alacant. En les terribles condicions de les presons franquistes van morir Antonio Jorge Vinaixa, l'antic maçó de Vila-real Antonio Broch Manrique o el dirigent republicà d'Alacant Pascual Ors Pérez, mort a la Presó Provincial de Madrid el 1944 mentre complia condemna pel delicte de maçoneria.

La Llei sobre Repressió de la Maçoneria i el Comunisme i la seva aplicació als maçons valencians

La Llei d'1 de març de 1940 és la màxima expressió de l'arbitrarietat jurídica al servei de la repressió ideològica i política; va crear figures

6 Per posar alguns exemples, la major part dels maçons aragonesos executats els primers mesos de la guerra. Vid. FERRER BENIMELI, José Antonio (1979): *La masonería en Aragón*. Zaragoza. Librería General, Vol. III, pp. 111 i ss. En el cas d'Andalusia, les xifres oscil·len 35 maçons de Cadis executats, els 22 de Còrdova, 24 de Granada, els 28 de Huelva o els 47 de Sevilla, amb un total de 147 maçons afusellats, dels quals 117 ocupaven càrrecs polítics o sindicals de rellevància entre les files del Front Popular, en un estudi encara incomplet, que també ens mostra centenars de processats pel TERMC. Vid. SANTIAGO CASCALLANA, Ángela (2004): "La Guerra Civil y la represión antimasonónica en Andalucía", dins *La masonería en Madrid y en España del siglo XVIII al XXI*, [FERRER BENIMELI, J. A., Coord.], Zaragoza, C.E.H.M.E., T.II, pp. 1147-1155. En un estudi més recent sobre la repressió dels maçons de Mallorca, d'un total de 73 a les lògies de l'illa durant el segle XX, 61 van ser processats en els anys 40 pel TERMC. D'ells 11 havien estat assassinats els primers dies de la rebel·lió. Vid. SANLLORENTE BARRAGÁN, Francisco (2007): "La represión de la masonería en la isla de Mallorca (1936-1950)", dins *La masonería española en la época de Sagasta*, [FERRER BENIMELI, J. A., Coord.], Zaragoza, Gobierno de Aragón. Departamento de Educación, Cultura y Deportes, T II, pp. 1197-1211.

delictives tan indeterminades com “pertànyer a la maçoneria, al comunisme i resta de societats clandestines...”, que s’oposen a tots els principis inspiradors d’un dret penal basat en el respecte a la persona humana, com els principis de tipicitat i legalitat.⁷ Aquest text legal infringia absolutament el principi de la irretroactivitat de la Llei penal desfavorable i va ser una Llei bàsicament antimaçònica, i les referències al comunisme van quedar cada vegada més diluïdes al llarg del seu articulat. Malgrat que el 1942 es va crear un tercer Jutjat d’Instrucció que en principi havia de ser destinat a jutjar els comunistes, aviat va passar a ocupar-se exclusivament dels maçons, com els altres dos jutjats. Al País Valencià només hem trobat, de moment, un parell de sumaris del TERMC referents a comunistes, que, a més, aviat van ser arxivats, tots dos a la dècada de 1950.

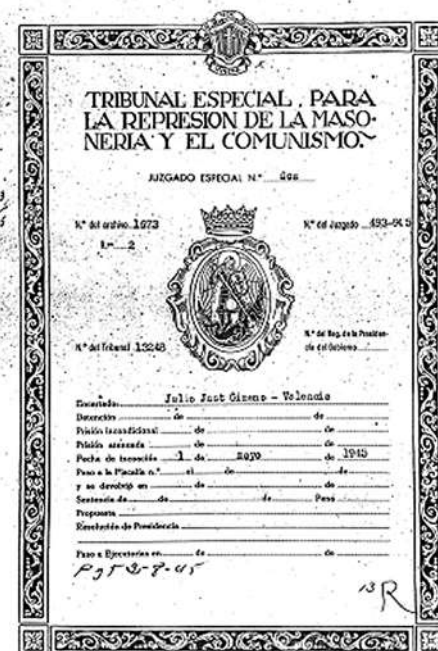
Tots els maçons estaven obligats a formular davant del Govern una declaració retractatòria obligatòria per a tot espanyol o estranger resident a Espanya, que abans del 2 de març de 1940 hagués ingressat a la maçoneria i que obligava a la delació d’altres maçons; la no presentació d’aquesta declaració significava una circumstància agreujant i va servir per a localitzar i jutjar els maçons que la van presentar, amb la circumstància que moltes vegades el Tribunal va dubtar de la seva sinceritat i no va servir com a atenuant.

Els delictes de maçoneria i comunisme serien castigats amb la pena de reclusió menor (des de 12 anys i 1 dia), però si concorregués alguna de les circumstàncies agreujants expressades a l’article 6 de la Llei, la pena seria aleshores de reclusió major (fins a 30 anys). La condemna sempre anava acompanyada d’una sèrie d’accessoris, bàsicament de la separació i inhabilitació absoluta i perpètua, així com de la pèrdua d’ocupació en el cas dels funcionaris o dels membres dels col·legis professionals, que amb el pas dels anys va passar a ser únicament una inhabilitació per a ocupar càrrecs polítics o

sindicals. Els militars eren expulsats de l’exèrcit.

Molts maçons que no presentaren aquesta declaració, refiant-se de la destrucció de la documentació de les lògies el 1939, que es va produir en gran mesura a les lògies valencianes,⁸ es van trobar amb la sorpresa de ser sumariats pel TERMC, ja que els repressors franquistes van poder fer-se amb documentació que havia sortit a l’exili a França, facilitada pels ocupants alemanys a partir de 1940. Per això, tot i la negativa inicial de molts d’ells en ser interrogats pels jutges d’instrucció del Tribunal, que molts maçons van mantenir fins a les últimes conseqüències, el TERMC va aconseguir prou proves per a encausar una gran majoria dels maçons.

Van ser molt escasses les excepcions, és a dir, maçons no encausats, que van ser fonamentalment per errors d’identificació dels Jutjats d’Instrucció del Tribunal⁹ i també, com a bona prova de l’arbitrarietat del Tribunal Especial, per la seva actuació política durant la guerra, bé per haver sofert persecució pel Front Popular o bé per ser clarament addictes als postulats del nou règim, tot i que aquests casos van ser sempre excepcionals, ja que la majoria d’aquests casos van ser excepcionals perquè la majoria dels antics maçons compresos en aquests postulats van ser condemnats a la sanció d’inhabilitació i separació que indicava l’article 8 de la Llei, la condemna més benèvola d’un Tribunal on les absolucions van ser l’excepció que confirma la regla, fins al punt que tots els sumaris per delictes de maçoneria que hem analitzat dels maçons valencians, només

Portada del sumari del TERMC contra qui fou ministre de la República, el valencià Juli Just Gimento. C.D.M.H., TERMC 13248

hem trobat un cas en què el TERMC absolgués l’acusat: l’alacantí Vicente Lesbán García-López, membre de la Lògia *Constante Alona* n. 12 el 1925, el qual després d’haver estat radicalsocialista i masó, va passar a ser un fervorós catòlic i acusat de traïdor pels maçons, perseguit el 1936 i depurat professionalment. Després de ser-li instruït el sumari 958/1942 pel TERMC va ser absolt pel Tribunal el 21 de maig de 1943, que va considerar que Lesbán havia trencat definitivament amb la maçoneria, tant per la seva expulsió com per les seves activitats posteriors.¹⁰

El Tribunal Especial dictava sentència, prèvia celebració del judici, amb audiència d’un fiscal i de l’acusat, que podria ser recorreguda en el termini de deu dies davant del Consell de Ministres constituït en òrgan jurisdiccional penal, si s’havia produït trencament de forma, error de

7 JIMÉNEZ VILLAREJO, Carlos: “La destrucció del orden republicano (apuntes jurídicos)”, *Hispania Nova. Revista de Historia Contemporánea*, nº 7, 2007, pp. 21 i ss.

8 Aquest tema el desenvolupem amplament dins SAMPEDRO RAMO, Vicent (1997; 2ª Ed. 2006): *La maçoneria valenciana i les lògies accidentals durant la guerra civil*. València, Consell Valencià de Cultura.

9 Com és el cas del jove maçó alacantí Rafael Samper Lozano, fill de Rafael Samper Inglada, propietari del cèlebre Hotel Samper, que es va lliurar de la condemna en ser confós amb el seu pare, que sí fou condemnat. C.D.M.H. TERMC 9211, o el maçó de Buñol Rafael Ballester Ortiz, al qual se li va obrir un sumari a nom de Rafael Ballester Labrador, confonent el seu ofici amb el segon cognom, per la qual cosa no va ser trobat i es va arxivar el seu sumari, el 332/1949. Només el 1958 es va descobrir l’error, però Ballester ja havia mort. C.D.M.H., TERMC 31747.

fet o injustícia notòria. Tot el procés del recurs passava per Luis Carrero Blanco, Sotssecretari de Presidència del Govern el qual comunicava al Tribunal la decisió del Consell de Ministres que acostumava a trigar a produir-se una mitjana de més de dos anys després de la sentència. Va ser un fet habitual que es commutessin les penes de reclusió i inhabilitació de 12 anys i 1 dia per altres més benignes i fins i tot per les sancions de confinament, que amb el pas dels anys va passar a ser a la pròpia localitat del condemnat o només per la inhabilitació, que també a partir de 1946-1947 va quedar reduïda únicament a càrrecs polítics o sindicals. Només sabem d'un cas en què el Consell de Ministres va absoldre un condemnat després del preceptiu recurs, Lorenzo Navarro Richarte, membre de la lògia *Amor* d'Elda, que fou condemnat a 12 anys i 1 dia de reclusió menor i accessories, començant a complir la seva condemna a la Presó Provincial de Madrid l'abril de 1943 i que es va trobar amb la gran sorpresa que el Consell de Ministres el va absoldre el mes de desembre de 1944, per la qual cosa va ser posat en llibertat.¹¹

La majoria de les condemnes, en un percentatge superior al 41% en el cas dels maçons valencians, van ser a la pena de 12 anys i 1 dia de reclusió menor i les accessories corresponents. Un 9% dels condemnats ho seria a penes de reclusió major, que podien ser de 15 anys i 1 dia, 16 anys i 1 dia, 20 anys i 1 dia, 25 anys i 1 dia¹² o la més elevada, 30 anys, que de tots els sumaris que hem pogut investigar fins el moment, sempre es va aplicar en rebel·lia, bé perquè els condemnats estiguessin a l'exili o perquè no havien comparegut davant el Tribunal, en alguns casos perquè ja havien mort, fins i tot molts anys abans.¹³ Un 27% dels sumaris van ser arxivats provisionalment, per rebel·lia o no compareixença de l'acusat i gairebé el 18% arxivats definitivament en tenir-se constància certificada de la mort de l'acusat. Solament un percentatge no superior al 5% dels maçons valencians

condemnats pel TERMC ho foren a la mínima sanció de la separació i inhabilitació absoluta i perpètua, com li va passar a qui fos alcalde republicà de Vila-real i Venerable Mestre de la lògia *Sol Naixent* fins al 1928, Manuel Usó Jarque i a algun del seus companys de taller, tots ells militants del republicanisme radical, que van tenir seriosos problemes després de l'inici de la guerra, precisament per la seva militància política.

Va ser freqüent, especialment a partir de 1943, que el TERMC decretés la presó atenuada del condemnat al seu propi domicili, fins que es resolués el recurs, amb l'obligació, per descomptat, de presentar-se a les autoritats 3 vegades al mes. Amb el pas dels anys, l'aplicació de les penes de les sentències fou més benigna, com ja hem indicat i les ex-

carceracions més freqüents, fins i tot entre els maçons condemnats a llargues penes de presó i quedant alliberats per diversos motius després de mesos d'empresonament o com a molt després d'haver complert tres o quatre anys de la seva condemna, coincidint amb l'excarceració general dels presos republicans a partir de 1942 i 1943, per la impossibilitat de continuar mantenint l'amuntegament a les presons. En el cas dels maçons valencians, pocs d'ells continuaven empresonats el 1946, tot i que amb excepcions, com la de l'antic regidor socialista valencià Antonio de Gracia Pons, que no va ser alliberat fins setembre de 1947, després de ser condemnat per la Jurisdicció Militar a la pena de mort, commutada posteriorment i pel TERMC a 12 anys i 1 dia, o el caso de

10 C.D.M.H., TERMC 3464.

11 Natural i resident a Villena, Navarro havia estat tinent d'alcalde de l'últim Consell Municipal republicà de Villena el mes de gener de 1939 per la CNT i anteriorment havia estat membre de la directiva local del PRRS, per la qual cosa fou condemnat en Consell de Guerra el 1939 a 16 anys de reclusió. Davant del Tribunal Especial va negar la seva condició de maçó i finalment el Consell de Ministres va acceptar el seu recurs. C.D.M.H., TERMC 5004.

12 Com fou el cas del fundador i Venerable Mestre de la lògia *Illíce Constante* d'Elx i diputat el 1931, el doctor Julio María López Orozco, condemnat el 6 de juliol de 1942 en el sumari 288/1942 i que va romandre empresonat fins el mes juny de 1945. C.D.M.H. TERMC 1282.

13 Un exemple que hem estudiat en profunditat fou el del diputat per València a les tres legislatures republicanes, Vicent Marco Miranda, destacat polític blasquista que el 1934, en la deriva dretana del P.U.R.A. va trencar amb ells, i va fundar Esquerra Valenciana, que es va integrar en el Front Popular. Primer Gran Mestre de la Gran Lògia Simbòlica Regional del Llevant, va assolir el grau 33, i havent estat membre de les lògies *Federació Valentina* i a partir de 1926 en *Pàtria Nova*. El mes de març de 1939 es va convertir en un dels centenars de "talps", que van romandre amagats per a evitar la repressió franquista, tancament voluntari del qual no va sortir i el va sorprendre la mort el mes de desembre de 1946. Fou condemnat pel TERMC a 30 anys de reclusió major, en rebel·lia. Vid.: SAMPEDRO RAMO, Vicent (2009): "El Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme contra Vicent Marco Miranda: un exemple de la repressió antimaçònica al País Valencià", dins *La repressió franquista al País Valencià. Primera Trobada d'Investigadors de la Comissió de la Veritat* [PAGÉS I BLANCH, Pelai (ed.)], València, Tres i Quatre, pp. 259-306. Altres dos antics maçons castellonencs van ser condemnats a la mateixa pena, malgrat que havien mort respectivament molts anys abans: José Fola Igúrbide el 1918 i Enrique Segura Ostó el 1927. A Alacant van ser condemnats a 30 anys, en rebel·lia ja que es trobava a l'exili José Estruch Ripoll i Isidro Sánchez Martínez, que havien ocupat també el càrrec de Gran Mestre de la Gran Lògia Regional entre 1926 i 1935, Carlos Esplá Rizo, Miguel de Benavides Shelly o Agustín Millet Valtre i a maçons ja difunts com Juan Bautista Pérez López, Rafael Rogel Reig o el ja esmentat Antonio Jorge Vinaixa, mort al Reformatòri d'Adults d'Alacant l'estiu de 1939. De València van ser condemnats entre d'altres a aquesta pena els diputats Pedro Vargas Guerendiain, Fernando Valera Aparicio o l'insigne pedagog valencià José Ballester Gozalbo.

l'il·licitat Joaquín Lozano Charco, que va caure en mans dels franquistes l'abril de 1938; va ser condemnat a 20 anys de presó pel consell de guerra i a 12 anys i 1 dia pel TERMC el mes de desembre de 1942, i al qual no se li va aplicar la presó atenuada fins el mes d'octubre de 1946.¹⁴

Conclusions

La repressió contra els maçons valencians i en general, contra tots els maçons espanyols va ser generalitzada; les decisions del Tribunal Especial van ser arbitràries i la Llei en què es van basar les condemnes, fou jurídicament aberrant. Els primers sumaris de 1941 van ser precisament contra els maçons més significats i de major activitat maçònica, que van ser també els que van patir una condemna més dura, i en el cas de no haver pogut exiliar-se, els qui van patir un temps més llarg de presó efectiva; amb la circumstància afegida en la majoria de casos de presó efectiva, dels sumaris el Tribunal no

Dibuix del pintor valencià José Manaut Viglietti, d'una sessió del Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme, que el va condemnar a 12 anys i 1 dia i accessories el 1943.

va considerar cap mesura de clemència o de commutació de pena, cas que va ser el més habitual a partir de 1943.

Les condemnes a partir d'aquell any es van anar suavitzant, no tant en les penes imposades, que van continuar essent les marcades per la llei sinó pel que feia a la presó efectiva ja poc habitual, per tal com generalment es decretava la llibertat condicional en el moment d'instruir-se el sumari i la presó atenuada en el propi domicili o localitat de residència del condemnat, un cop coneguda la sentència a l'espera de la substanciació del recurs davant del Consell de Ministres, que en aquests anys i en els posteriors solia acceptar la proposta del propi Tribunal Especial en el 5è considerant de la sentència, o fins i tot era més benigne.

Hi hagué la paradoxa que maçons condemnats el 1941 i 1942 a la pena de 12 anys i un dia es trobaven que els encartats el 1945 o 1946 i amb la mateixa sentència es trobaven en llibertat, mentre que ells continuaven empresonats o confinats i també com hem indicat, hi ha un element bàsic en totes aquestes actuacions judicials tan "sui generis" del TERMC, i és la seva arbitrarietat que les impel·lia a considerar la majoria de retractacions com "insinceres" i que segons l'adscripció política del reu o la seva actuació durant la guerra, dictava les sentències en un o altre sentit. Però què es podia esperar d'un Tribunal en què no hi havia garanties per als processats ni el dret a un advocat defensor.

Els encartats que no havien presentat la declaració retractació, confiats que la documentació on apareixien referenciats havia estat destruïda el 1939, solen negar vehementment la seva pertinença a la maçoneria en les diferents declara-

Altar del temple de les lègies Constante Alons i Numància d'Alacant, al carrer Bazán n 36. C.D.M.H. Lligall 574 A

cions que havien de fer al llarg del sumari, i encara que alguns ho van negar fins al final, la majoria, atès el pes de les proves presentades en contra seu, de vegades una simple referència, veien com la maquinària repressiva del franquisme contra la maçoneria difícilment deixava escapar indemnes les seves víctimes.

A més, cal tenir en compte que les presons franquistes havia assolit un grau de saturació tan gran, que el règim es va veure obligat a començar a excarcarar massivament a partir de 1942 molts dels seus condemnats, de la qual cosa es van beneficiar els maçons condemnats a partir d'aquell any, tot i que aquests, que per la seva activitat política en molts casos ja havien estat represaliats per la justícia militar es van veure depurats professionalment o se'ls aplicaren les sancions econòmiques emanades dels expedients de Responsabilitats Polítiques, a més de la seva condemna pel TERMC, per la qual cosa en realitat van ser, víctimes múltiples de la repressió franquista i van quedar marcats per sempre per l'estigma de ser enemics del nou règim, per la qual cosa la seva situació en llibertat vigilada en l'Espanya franquista va ser sempre precària. Fins i tot els qui van intentar retornar de l'exili els anys 50 i 60, sempre van tenir pendent el seu processament pel TERMC.

14 C.D.M.H., TERMC 12020 i 3461, respectivament

VÍCTIMES INNOCENTS ENCARA: *CASTIGAT*

J.M. Santacreu Soler

Universitat d'Alacant
Director del Grup d'Investigació
d'Espanya Contemporània

Segons Pelai Pagès (2009: *Les lleis repressives del franquisme (1936-1975)*, Tres i Quatre) el franquisme va ser un règim bàsicament repressiu, que va basar el seu poder i la seva llarga durada en la violència política com a element consubstancial de la seva naturalesa política i social, la qual va desplegar emparada successivament per una legislació repressiva contra els qui considerava enemics del cop d'Estat de 1936 i del règim franquista posterior.

La repressió es va manifestar de manera molt diversa i en tots els àmbits de la societat valenciana. L'exèrcit franquista, alhora que anava ocupant cada ciutat i poble, castigava els qui considerava causants del "desordre" i planificava eliminar o reeducar les persones que discordaven amb la reconstrucció de la pàtria que ell es proposava desenvolupar, una pàtria adaptada a l'ordre social i moral franquista.

El primer esglaó de la repressió franquista contra els soldats de l'exèrcit republicà capturats al País Valencià van ser els camps de con-

centració com els de Vinaròs, Castelló o Soneja el 1938. Aquests camps van servir per a la classificació massiva dels soldats reclosos i, un cop acabada la guerra, l'1 d'abril de 1939, quan els últims soldats armats es van rendir al port d'Alacant, per a classificacions més genèriques de la població, la seva reeducació i el treball forçat en els camps de Sueca, Benaguasil, Las Isabelas (Alacant), Las Agustinas (Alacant), Los Almen-dros (Alacant), Albatera, Porta-Coeli, Alcoi, Dénia, Monovar i Oriola.

El segon esglaó de la repressió franquista, però ara ja contra tota la població, es va desenvolupar a cada localitat valenciana incorporada al règim franquista. Tant els civils com els exsoldats republicans que tornaven a casa van ser retinguts a qualsevol organisme local i interrogats. Van patir pallisses, vexacions i, fins i tot, morts. Després, anaven als camps de concentració i, d'allà, a les presons, on eren jutjats i condemnats a pena de mort o, en el millor dels casos, a anys de reclusió. Amb això, el règim pretenia eliminar les persones mo-

lestes; però la repressió en l'àmbit local no només fou política sinó que també fou el resultat de venjances personals emparades en el dret de victòria dels feixistes i va adquirir unes formes i dimensions desorbitades. La repressió local i la de l'Estat foren generalitzades, sense importar ni el sexe ni l'edat de les víctimes, i va adquirir formes diverses. És sumament il·lustrativa sobre aquest punt la lectura del llibre de T. Armengot, J.Ll. Porcar, J.Ll. y R.C. *La repressió franquista al País Valencià: Borriana i Manises* publicat el 2008 per l'editorial Tres i Quatre a València.

L'exili, el desterrament o la presó, amb penes que anaven des de la condemna a sis mesos i un dia de reclusió a la mort, van ser la part més visible de la repressió i també la més estudiada fins ara pels especialistes. La Llei de Responsabilitats Polítiques en l'àmbit econòmic i les depuracions professionals van completar la tasca i van causar la ruïna dels encausats, tot extirpant del sistema públic els funcionaris considerats perillosos per al règim. Un cas paradigmàtic i sag-

nant fou la depuració dels mestres, uns professionals excel·lents formats amb les tècniques educatives més modernes de l'època, que ho van perdre tot com a conseqüència de la repressió. D'aquest fet han deixat constància J.M. Fernández Soria i M.C. Agulló en el seu llibre *Maestros valencianos bajo el Franquismo. La depuración del magisterio: 1939-1944* publicat per la Institució Alfons el Magnànim el 1999 a València.

Però la part anònima més dura i massiva de la repressió franquista contra els valencians fou la que va afectar les víctimes innocents que van patir fam, humiliacions i vexacions, tres circumstàncies que van formar part de la seva vida quotidiana. Aquestes víctimes innocents han estat i són l'objecte de les meves investigacions. Són unes persones exemptes de culpa que van patir danys a causa d'aquelles esdeveniments. Algunes d'elles encara continuen essent víctimes innocents de la repressió franquista, en un temps en què la nostra democràcia està arrejada però en la qual encara no s'han resolt o superat els danys psicològics. N'hi ha que encara tenen por a parlar i els cal una reparació per a superar-la, per a convèncer-se que no és culpable de res. Per això, cal recordar, cal que les víctimes recordin les seves vivències, que la societat construeixi una memòria col·lectiva.

De moment gràcies a la Fundació de la Universitat d'Alacant i al finançament del Ministeri de la Presidència, hem fet dos documentals on tractem la temàtica mitjançant els testimonis de les víctimes. Els documentals són *Castigats* (2010) i *Estación de peaje (Toll Station)* (2011) dirigits i muntats per Luis García Verdú i Vicente Pascual. Tots dos expliquen mitjançant testimonis com i en quines condicions hi va haver la repressió d'aquests valencians després de la Guerra Civil, però també com ho han superat. *Estación de peaje (Toll Station)* reflecteix la vida, l'esperança i la supervivència en el camp de concentració de Mauthausen de Francisco Aura Boronat i Antonio Ballesta Martínez.

Aquest documental fou rodat a Mauthausen (Àustria), l'infern de temps passats transformat avui en Memorial que rendeix homenatge a les víctimes i a les ciutats on viuen els dos supervivents, Alacant i Alcoi.

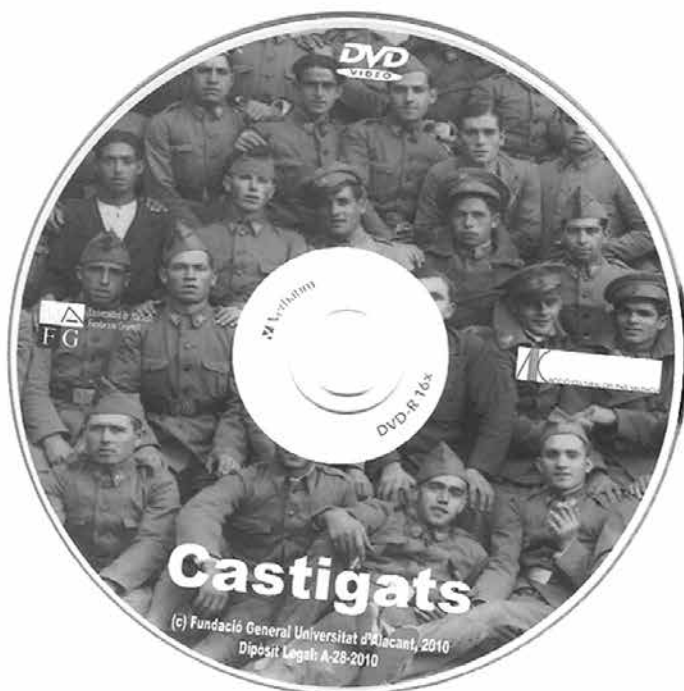
Castigats entra de ple en la temàtica d'aquest article, perquè compila els records de dos joves valencians que van perdre la llibertat (Juan Matías Marhuenda en una batalló de treballadors i Carlos Gomis a la presó) mostra com va repercutir en la vida dels també valencians Fernando Oltra, Joaquín Sala i Evaristo Caselles l'afusellament dels seus respectius pares, com va afectar a la valenciana Magdalena Urios l'empresonament del seu pare i quines conseqüències va tenir en la vida de la valenciana Elisa Villalta la llunyania del pare exiliat a Orà i la mort del seu oncle el diputat socialista Miguel Villalta afusellat al cementiri d'Alacant el 1942, després de romandre emboscats a la casa familiar de Monóvar durant els primers anys de postguerra.

Magdalena, filla de Vicente Urios Sánchez, tinent d'alcalde durant la Segona República a Sant Vicent del Raspeig i empresari republicà de prestigi, i de Carmen Monerris Bebía, que va morir quan Magdalena era petita. Magdalena tenia dues germanes més grans, Carmen i Maria i tenia 13 anys quan va començar la guerra. Va viure tota la guerra a la rereguarda republicana, a Sant Vicent del Raspeig. El pare es va dedicar durant la guerra a proveir de queviures el municipi i la família va allotjar tres infants evacuats de Madrid. Després de la guerra, Magdalena va patir les conseqüències de l'empresonament del pare per causes polítiques. El fet li va canviar la vida, li va robar la joventut.

Evaristo, Fernando i Joaquín eren fills respectivament d'Evaristo Casillas García afusellat a Dénia el 6 d'octubre de 1939, Fernando Oltra Ortolá i Joaquín Sala Femenia afusellats també a Dénia el 22 de novembre de 1939. Els tres eren molt petits quan van matar els seus pares i van tenir una infància plena d'ensopegades. Van sobreviure juntament a les

seves mares i van refer les seves vides; però mai no oblidaran els seus pares ni la seva memòria. Els tres infants, ja adults, no han descansat fins a recuperar els ossos dels pares, exhumant-los de la fossa comuna on eren. Possiblement van fer una de les primeres exhumacions del país, molt abans que existís la Llei de Memòria Històrica. També van propiciar la construcció d'un monument en el cementiri del seu poble natal per recordar els republicans que patiren la repressió de la guerra.

Elisín era la filla de Francisco Villalta Gisbert, el qual es va exiliar a Orà el 1939 (passatger 1984 del Stambrook). La mare, Elisa Sánchez, i la filla, Elisín, es van quedar sense el marit i pare respectivament durant els primers anys de la postguerra. Finalment, aconseguirien anar a l'exili d'Orà amb el pare, que treballava per als americans durant la Segona Guerra Mundial. Abans d'exiliar-se, van viure la mort de l'avi d'Elisín, el metge forense Francisco Villalta Nebleza al Reformatori d'Adults d'Alacant el 3 de març de 1940 i la del germà del pare d'Elisín, el diputat socialista i ex-governador de Madrid durant la guerra Miguel Villalta Sánchez, afusellat a Alacant el 18 de desembre de 1942. Elisín, una nena de 9 anys el 1939, va viure els fets i els judicis, les morts del seu avi i el seu oncle i l'exili, uns fets que la van marcar per sempre. En una de les seves visites, el 1952, va traslladar al panteó familiar del cementiri de Monóvar les restes del germà del pare, el diputat socialista. Elisín tenia 22 anys quan va gestionar l'exhumació del cos. Ella, la seva mare i la seva àvia, representen generacions de dones familiars de represaliats del franquisme que van patir una repressió silenciosa i silenciada igual que li va passar a Magdalena, però ella sola, sense la seva mare, amb la seva tia. Juan, Carlos, Evaristo, Fernando i Joaquín representen milers d'infants i adolescents valencians que van patir una repressió silenciosa i silenciada igual que les dones, perquè la repressió no va distingir els sexes.

<http://www.imagen.ua.es/es/documental-social/77>

<http://www.imagen.ua.es/es/documental-social/75>

FITXA TÈCNICA de *Castigats*

TESTIMONIS

Fernando Oltra Cardona
Joaquín Sala Sastre
Evaristo Caselles Alberó
Elisa Villalta Sánchez
Juan Matías Marhuenda Contrí
Magdalena Urios Monerris
Carlos Gomis Juan

GUIÓ, DIRECCIÓ I MUNTATGE: Luis García i Vicente Pascual
IDEA, INVESTIGACIÓ HISTÒRICA I LOCALITZACIÓ
TESTIMONIS: José Miguel Santacreu
DIRECTOR DE FOTOGRAFIA: Luis García
SO DIRECTE: Vicente Pascual
POSTPRODUCCIÓ DE SO: Roberto Ruiz de Zafra
INFOGRAFIA: Ramón Delegido
TRANSCRIPCIONS: Fernando Javier Botella Mira
TRADUCCIÓ ANGLÈS: Irene E. Cortés
Duració: 35 minutos.

© Fundación General Universidad de Alicante, 2010
Depósito Legal A-28-2010

FITXA TÈCNICA I ARTÍSTICA de *Estación de Peaje*

Amb la participació de
Francisco Aura Boronat
Antonio Ballesta Martínez

GUIÓ, MUNTATGE i DIRECCIÓ: Luis García Verdú i Vicente Pascual
PRODUCCIÓ: Cristina Molina
IDEA, INVESTIGACIÓ HISTÒRICA I LOCALITZACIÓ
TESTIMONIS: José Miguel Santacreu
DIRECCIÓ FOTOGRAFIA: Luis García
SO DIRECTE: Vicente Pascual
POSTPRODUCCIÓ I TRACTAMENT D'IMATGE:
Ramón Delegido
POSTPRODUCCIÓ DE SO: Roberto Ruiz de Zafra
MÚSICA ORIGINAL: Verónica Rubio Gómez
ENTREVISTES: José Miguel Santacreu, Àngel Beneito
TRANSCRIPCIÓ TESTIMONIS: Fernando Javier Botella
TRADUCCIÓ I SUBTITOLAT: Cristina Molina
Duració: 58 minutos.

©Fundación General de la Universidad de Alicante, 2011
Depósito legal: A-896-2011

UNA SOCIETAT CONTROLADA I VIGILADA.

LA REPRESSIÓ MORAL DE LES DONES A CASTELLÓ

Rosa Monlleó Peris
Universitat Jaume I de Castelló

Durant els anys en què perdurà la dictadura franquista, no solament la repressió política i els tribunals militars van tenir en continu sobresalt els qui van decidir quedar-se a Espanya després de la guerra, també el control de l'economia i els aliments destinats a la població o la vigilància dels comportaments morals en la vida quotidiana, formaren part de l'entramat de lleis que el règim va imposar per tenir sota la seva mirada tant la vida pública com la privada de les persones. L'Església es va convertir en aliat incondicional de la croada contra els republicans i rojos que havien introduït en anys anteriors idees i costums - segons ells - "perniciosos", calia vigilar la societat per tal que tornés per la senda de la religiositat catòlica. Franco, en un discurs adreçat a la Junta Central d'Acció Catòlica, els instava a la reconversió dels «infidels» del bàndol republicà: «Cal recristianitzar aquesta part del poble que ha estat pervertida, enverinada per doctrines de corrupció. Ara podeu recolzar-vos en el poder per fer-ho, perquè és únic l'ideal

que ens uneix».

A les pàgines següents analitzarem la paràlisi que hi va haver de tots els avenços duts a terme a Espanya des dels anys 20 fins a la Segona República, en especial en les pautes de conducta morals i en els valors de l'imaginari col·lectiu en el desenvolupament vigilat d'homes i dones en la seva vida privada i en els espais d'oci i destacarem el retrocés que va suposar retornar al model de dona reclosa a la llar, maternal, submissa i feble enfront del model de l'home, dedicat a treballar per a la família per la seva fortalesa, resistència i duresa de caràcter.

En tota la societat espanyola l'Església es farà omnipresent mitjançant el manament suprem dels bisbes, baixant als rectors i als últims capellans dels pobles més petits en la feina de reconvertir moralment la societat, tindran un fort suport en les societats d'Acció Catòlica, tant de dones com d'homes, les quals no solament intentaran aconseguir nous militants, sinó que, en moltes ocasions, denunciaran els veïns per no assistir a missa, dir blasfèmies,

organitzar balls. El governador civil, com a cap suprem a cada província i representant fidel del poder central, tindrà en els sacerdots i militants d'Acció Catòlica uns fidels executors de la recristianització de la societat. També el governador, en les seves actuacions de moralització, tindrà al seu servei els poders fàctics que controlaven els afers polítics com els alcaldes, els caps de Falange o la guàrdia civil (Mir, 1999:118). Les dones de la Secció Femenina van ajudar, com a preservadores de la moral, ja que el «vell» model de dona implantat els assignava com a tasca prioritària moralitzar els costums o com deia una obra de literatura moral de l'època: «Redimir les immundícies dels homes, i amb la missió santificadora i rectificadora dels instints del mascle».

Totes aquestes xarxes de poder per a recristianitzar la societat espanyola les centrarem en un escenari singular: la ciutat de Castelló i les seves comarques. Com adverteix l'historiador Jordi Roca els estudis d'història local permeten una visió més exhaustiva i detallada de

la fesomia i contextualització d'un període històric concret, d'aquesta manera s'analitzen més clarament els processos de difusió i gestió del model dominant, així com també es pot valorar en la seva justa mida el paper dut a terme pels responsables locals com l'alcalde, els caps del Moviment o d'Acció Catòlica. Cal afegir que la investigació de la vida quotidiana ajuda a entendre els mecanismes de control, les relacions asimètriques de gènere, els hàbits i costums i les pautes de comportament a la feina i al lleure, en l'àmbit públic i privat (Castells, 1999: 10; Aguado i Ramos, 2002: 287-290).

Per altra banda, la metodologia comparativa amb diferents zones d'Espanya ens pot aportar els punts comuns, així com les peculiaritats, que hi són, de cada zona. En ser considerat el País Valencià, i dins d'ell Castelló i els seus pobles, com a zona republicana, d'ocupació, després d'haver estat vençuda, les denúncies i mesures que s'hi apliquen sempre són més grans sobre els que han estat republicans i en les seves condemnes apareixen les postil·les de «marxista, roig, esgarriat/da». En el cas que ens ocupa el règim intentarà dur a terme la repressió moral contra una societat que no sempre obeeix i acatarà les seves normes, tot i que les actituds i pràctica de la transgressió, cal reconèixer-ho, sobretot a les primeres dècades del franquisme, van ser difícils de mantenir.

Sense la utilització de les entrevistes orals, sempre passant pel filtre de les fonts escrites o gràfiques, no podríem haver dut a terme aquesta investigació ja que les fonts oficials, més en una dictadura, no revelen el sentir de la gent davant les seves normes, ni les posicions rebels, atès que la premsa és uniforme i tota informació oficial també. Les entrevistes orals serveixen, entre altres comeses, per treure del silenci les persones callades per les dictadures, les seves pors, els seus temors, les seves rebel·lies i els seus somnis. Endinsem-nos en aquests estats d'ànim que, en els primers anys de

la dictadura de Franco, es trobaven sempre a flor de pell en qui van haver de passar per tantes penalitats en un dels períodes més tristos i obscurs de la nostra història.

La imposició del temps religiós en la vida quotidiana

La major laïcitat en els costums que des dels anys 20 s'anava impregnant en la manera d'actuar de la gent -sobretot més a les ciutats i menys en els pobles, però també en els pobles per imitació de les ciutats com a focus de progrés- amb l'arribada del franquisme es van tallar d'arrel. Els bans dels alcaldes i les circulars dels governadors als pobles de la província que tenien a càrrec seu, recordaven les festes i actes religiosos que calia respectar, en especial els diumenges, que eren «els dies del senyor». En aquell dia no es podia treballar i era obligatori anar a missa. Calia confessar, pel cap baix un cop a l'any, i es recomanava que fos a Setmana Santa o a Pasqua. La societat s'havia d'impregnar del pietisme i la religiositat catòlica. Així ens ho confessa Amparo Llácer: «Tots havien de ser cristians. La societat era cristiana. Calia anar a missa i saber bé el catecisme, sinó, no combregaves».¹

El temps religiós, amb la litúrgia i les festes catòliques, s'imposarà a les pautes diàries i les commemoracions laiques de dècades anteriors seran totalment prohibides. A la ciutat de Castelló, les festes de juliol, que eren les més importants i celebraven el triomf dels liberals enfront de l'intent d'assalt a la primera guerra civil iniciada pels carlins el mes de juliol de 1837, van ser suprimides, i fins i tot, Franco va ordenar enderrocar el grandiosos monòlit modernista que es va erigir al parc Ribalta a les acaballes del segle

xix, perquè anava contra els carlins, els seus aliats a la guerra civil. Els alcaldes feien bans als pobles perquè a Setmana Santa s'imposés el silenci del dol per la commemoració de la mort de Jesucrist, tant en carrers com privadament. Estava mal vist que es posés la ràdio i no es podia treballar ni dijous, ni divendres sant, ni jugar a les cartes en els bars o cafeteries. Era obligat sortir d'aquests indrets al carrer quan passaven les processons de Setmana Santa i era mal vist si les dones no anaven als oficis que es feien en aquests dies.²

Les blasfèmies eren molt perseguides i la multa podia arribar a 50 pessetes, preu molt elevat per al període de misèria que es va viure a la postguerra. Francisca Ciurana ens explica que a Cervera i d'altres pobles es penjaven a la porta dels ajuntaments els noms de les persones multades com un acte de repressió exemplar. A ella i a la seva família, algunes veïnes els llençaven pedres a la porta de casa seva perquè no anaven a missa.³ Els governadors de Castelló enviaven circulars als municipis per tal que els pagesos no fessin treballs agrícoles els diumenges i complissin amb la missa i la litúrgia catòlica. Tampoc no podien obrir els diumenges els forns, les carnisseries, ni botigues de queviures, així com les barberies. Hem trobat diverses multes del governador de Castelló destinades als qui havien desobeït aquesta ordre.

Tanmateix, les actituds transgressores, moltes vegades emparades pel costum o per la necessitat de treballar per poder menjar, es van manifestar aviat en els pagesos. Algunes mesures atacaven de front costums i tradicions que tenien més pes que les recents normes nacionalcatòliques que intentava aconseguir el règim i l'església com a

1 Centre de Documentació de Recuperació de la Memòria Històrica Local de la Universitat Jaume I de Castelló (CDRMHL). Entrevista a Amparo Llácer, E-40

2 Arxiu Històric Provincial de Castelló (AHPCS). Fons Govern civil, caixa 11.280.

3 Entrevista a Francisca Ciurana, E-208. CDRMHL. Francisca i la seva família eren d'ideologia anarquista i els seus pares havien estat condemnats a sis anys de presó, commutatats després a tres. Quan van tornar a Cervera havien d'anar tots els diumenges a signar a l'Ajuntament i se'ls obligava a l'assistència a missa.

guardiana de la moral. Es pretenia implantar de manera implacable sobre els llauradors un temps religiós sobre el temps natural de les estacions de l'any per les quals es regia el camp i els que en vivien. Ens referim a la rebel·lió generalitzada que hem constatat en els pobles rurals petits, sobretot a les comarques de l'Alt i Baix Maestrat, on els camperols treballaven de sol a sol, ajudats per les seves dones i fills moltes vegades, més en temps de postguerra quan la seva situació era pèssima i podia servir per a millorar-la si venien productes agraris a ciutats com Castelló, València, Tarragona o Barcelona. Hem trobat en el fons del Govern Civil diverses multes per no fer el descans dominical i anar a treballar al camp. Les denúncies les feien els alcaldes, els arxiprestes i la guàrdia civil. Aquestes multes solien oscil·lar entre vint i vint-i-cinc pessetes.⁴

El cas de Morella és digne de destacar, ja que l'alcalde i els amos de les masies s'oposaven a la supressió del mercat el diumenge. Hi ha d'intervenir el governador, l'autoritat eclesiàstica i representants de la indústria i el comerç per demanar al ministre de Treball que deixi que es mantingui aquest mercat, la celebració del qual arrenca des del 1234 i que fou ratificat per la Llei de Descans Dominical de 1927. Argumenten, a més, que més de la meitat dels habitants de la comarca viuen "a Masies situades a més de 25 quilòmetres de la ciutat, els quals han d'acudir precisament a Morella, per al seu abastiment setmanal, aprofitant per a fer-ho els diumenges, la qual cosa els permet alhora complir amb els deures religiosos que, d'una altra manera, quedarien incomplets".

Al final, la protesta és admesa pel governador i les autoritats eclesiàstiques, però sempre remarcant que es deixa un temps als llauradors "per tal que compleixin els preceptes del culte". En la mateixa situació es troba l'alcalde de Pobla d'Arenós, el qual demana permís al governador per poder reunir els regidors del seu

municipi, molts d'ells vivien en masies i no podien acudir a les reunions en dia feiner. També el cobrador d'impostos de Vilanova d'Alcolea és denunciat pel rector perquè treballa el diumenge, però el governador defensa el cobrador perquè argumenta que als qui viuen a les masies els va millor el diumenge.

A més es denuncia la recollida de la collita de cereals en dies festius, el rec, que moltes vegades no es pot demorar, i s'arriba a la ridícula quan els amos dels vapors anglesos Queen Mary i Estrid, carregats de taronges al port de Borriana, han de demanar permís per salpar el diumenge.⁵

Però les xarxes de control del règim no solament vigilaven el treball, sinó que també s'immiscien en la vida privada i personal d'aquells matrimonis que no es comportaven d'acord amb la normativa catòlica. Els qui es van separar de les seves parelles i es van tornar a casar per la via civil durant la Segona República, havien de tornar amb els qui estaven casats en matrimoni religiós i els qui ho van fer per via civil havien d'acomplir la via religiosa i si no ho feien se'ls acusava d'"amistançament". També van obligar a batejar els infants que no havien passat per aquest sagrament durant la Segona República. Hem trobat contínues denúncies per part de veïns, autoritats falangistes o membres d'Acció Catòlica de les parelles que no estaven casades. A un home de Traiguera, divorciat i que s'havia casat amb una dona soltera, l'acusen de «viciós femeller», fins i tot a algun pare

que viu amb una altra dona, després de deixar la seva esposa, li treuen la pàtria potestat sobre els fills. Per la documentació consultada creiem que alguna parella va mantenir el matrimoni civil fins als anys 50, però al final eren denunciades com va passar amb un matrimoni de Camps d'Arenós i un altre d'Almassora.⁶

Els col·legis de monges, educadores de dones pietoses, castes i recatades

La investigació dels col·legis religiosos d'homes i dones és una tasca imprescindible per a conèixer més a fons els discursos de la moral i els models de gènere, més si pensem que les classes mitjanes i altes de la societat espanyola i valenciana s'hi van educar i després formaren part dels grups dirigents del règim franquista o també de l'oposició.

Frances Lannon destaca que durant la Restauració l'Estat i les institucions locals no van poder assumir totes les despeses de l'Educació Secundària i crear instituts, més si tenim en compte l'expansió demogràfica del període, per la qual cosa part de l'educació d'aquest tram d'edat, tan decisiu, el van dur a terme col·legis religiosos com ara jesuïtes, escolapis, marianistes, carmelites, l'orde francesa de La Salle o de La Consolació, etc.⁷ En contrast, solament els krausistas van mantenir un plantejament laic en la transmissió de continguts. Després de la guerra els col·legis religiosos van arribar a la seva màxima esplendor en el control de

4 Vegeu a l'AHPCS diverses denúncies als llauradors de pobles de les dues comarques esmentades i també de la comarca de Els Ports com: Morella, Canet de Roig, La Salzedella, la Jana, Cervera del Maestrat, Traiguera i Vinaròs. També els camperols de les comarques de La Plana tenen denúncies com Vilafamés, Borriol, Castelló, Torreblanca, Cabanes, però menys que l'Alt i Baix Maestrat. Fons Govern civil, caixes 11.280 i 11.344.

5 Ibidem.

6 AHPCS. Fons Govern civil, caixa 11.280.

7 Vegeu més àmpliament aquesta hipòtesi en el llibre de Lannon (1990) *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia católica en España. 1875-1975*. També Julio de la Cueva analitza el suport que l'Església va rebre de l'Estat durant la Restauració en el seu article «Católicos en la calle: la movilización de los católicos españoles, 1899-1923» en (2000-2001) *Historia y política. Ideas, procesos y movimientos sociales*, n 3, Biblioteca Nueva, Madrid.

l'Ensenyament Secundari i l'educació laica solament arribava minoritàriament per l'acció encoberta d'algun professor depurat pel règim de Franco, que s'havia instal·lat en una altra ciutat sense la seva plaça de funcionari pel fet de ser republicà i se li permetia malviure amb les classes particulars o regentant alguna acadèmia. També en els instituts públics hi havia algun indici de laïcitat.

La meua experiència en el col·legi de la Consolació de Castelló, més intensa per haver estat interna durant els sis anys en els quals vaig fer el Batxillerat, m'ha permès reflexionar des d'una visió més crítica, amb la mirada actual,⁸ sobre el model de dona i home que ens transmetien; la impregnació de la pietat catòlica en múltiples moments de cada dia i segons les festes religioses que se celebraven cada any, sobretot la multiplicitat de prohibicions i actes repressius relacionats amb el sexe. El filòsof francès Michel Foucault ha estudiat els col·legis religiosos del segle XVIII a França i ha comprovat que en les normes de disciplina sempre hi havia present el sexe (Foucault, 2005: 28).

Les monges de la Consolació i els pares escolapis, que eren els qui celebraven la missa o ens donaven els exercicis espirituals, ens recomanaven una literatura moral on apareixia fidelment reflectit el destí per al qual havien estat preparades les dones i els homes per Déu. Moltes d'aquestes obres eren escrites per sacerdots com les del pare Emilio Enciso, que llegíem les internes els cap de setmana quan no anàvem a casa o durant els exercicis espirituals, com *¡Muchacha!, La vida sale al encuentro, La muerte está en el camino*, que ens recomanaven les monges. Aquestes obres presentaven les dones com destinades per a la maternitat únicament, sense necessitat de dedicar-se al treball creatiu perquè la seva única missió era la cura de l'espòs i els fills i filles i, el que és pitjor, exigien que les dones no tinguessin el seu propi criteri i acceptessin humilment la

imposició del marit, el qual pel seu caràcter fort i fred podia permetre's ser esquerp i respondre malament a la dona, mentre que ella, sentimental i dolça, no podia enfrontar-se a ell. Dues frases, escollides entre les moltes dels llibres del pare Enciso, ens indiquen la relació servil de parella per a les dones que establia l'Església: «Qui no suporta un mal geni o una cara esquerpa, o una contestació desagradable, la tenaç en sostenir el seu punt de vista, està condemnada a patir molt». «La dona convenç l'home callant i el venç cedint, que no influeix en ell atacant-lo de front, sinó de costat, mitjançant el cor».⁹

L'ideòleg del règim, José María Pemán, presentava en els seus escrits les dones com a somiadores, sentimentals, sense capacitat de decisió, amb necessitat de ser protegides com si fossin menors d'edat i infantils, per això assegurava que els agradava la criança dels infants i una de les seves tasques a fer era la maternitat. El sacerdot Ramón Sarabia en un llibre que va publicar el 1945, intitulat *¿Cómo se educan los hijos?* mostra les dones com a innocents i sense cap esperit reivindicatiu: «Mares, si les vostres filles us pregunten què és el feminisme, responeu-los: Nenes, deixeu-vos de bestieses, sigueu bones, pures, humils, afectuoses i resadores; molt govern de casa i molt Catecisme i ca-

ritat amb el vostre consemblant».¹⁰ Aquestes virtuts van ser les que van pretendre desenvolupar les monges, les quals transmetien les instruccions rebudes des de les altes esferes del poder eclesiàstic.

Per remodelar les dones que havien estat pervertides per les idees republicanes es van fer diverses edicions del llibre de Fray Luis de León *La perfecta casada* i de Joan Lluís Vives *Instrucción de la mujer cristiana*, publicats al segle XVI, la qual cosa indicava la regressió a què havia arribat la societat espanyola i també del pare María Claret, confessor de la reina Isabel II, el qual, en el seu llibre *La vocación de los niños. Cómo se han de educar e instruir* considerava, igual que ens deien les monges, que l'estat de religiosa o religiós era el més perfecte, entre altres coses, perquè servien Déu i per la virginitat. I és que l'Església sempre havia considerat el sexe com un instrument per a tenir fills, però innatament dolent i negatiu per a la naturalesa humana. El matrimoni era un mal necessari per a perllongar la procreació i contenir la feblesa de la carn. Es feien propostes tridentines que presentaven el celibat i la castedat com la forma perfecta de viure, exemplificada en la dedicació a Déu i la renúncia al món i la temptació de la carn.¹¹

El pietisme i sentit de sacrifici impregnava la vida diària de les alum-

8 De moment, en aquestes pàgines, hem volgut reflectir la nostra pròpia experiència perquè estem fent diverses entrevistes orals a alumnes dels col·legis femenins de carmelites i La Consolació de Castelló i els escolapis, que s'encarregaven de l'educació masculina en aquell període, i en el futur pretenem fer una publicació més extensa d'aquesta temàtica.

9 En el nostre article «Control del cos i moral sexual en el primer franquisme» (2012) analitzem més extensament la remodelació integrista de la identitat femenina en el franquisme, sobretot pp.125-136. Allà incloem una altra frase del pare Enciso molt coneguda (p.131) i de la qual no ens resistim a posar el seu inici i final: «Ja ho saps: quan estiguis casada, mai no t'enfrontaràs a ell, ni posaràs el seu geni al teu, i la seva intransigència a la teva. Quan s'enfadi, callaràs, quan cridi, sense respondre... aportar, aquesta és la fórmula... Estimar és suportar.»

10 Hi ha una gran quantitat de frases de José Mª Pemán, Pilar Primo de Rivera, circulars dels bisbes, els mateixos discursos de Franco i els llibres de la Secció Femenina, els de Literatura moral que reflecteixen molt clarament el model arcaic, paralitzant i regressiu que el règim volia imposar a les dones espanyoles. És ja un clàssic el llibre de Carmen Martín Gaité (1994) o el d'Scanlon (1986); Folguera (1995); Roca (1996); Monlleó (1998/2012); Tavera (2006); Di Febo (2002/2006); Agulló (1997/1999); Domingo (2007).

Celebració del dia de la Immaculada Concepció a la sala on resàvem a la nit i oferíem els nostres sacrificis el mes de Maria. Fons fotogràfic: família Monlleó Peris. CDRMHL de la Universitat Jaume I de Castelló

nes dels col·legis de monges. Ens organitzàvem militarment, en fila, per anar pels passadissos fins a la capella o fins al menjador, i havíem de restar en silenci. Iniciàvem el dia molt aviat per anar a missa i tenir després mitja hora de meditació. En el res del rosari algunes alumnes es posaven braços en creu per alguna promesa que havien fet, igual que es posaven cilici com les monges per resar pels pecadors. A les nits, en un saló que hi havia al costat de les habitacions, resàvem a una imatge de la Verge i la monja ens deia amb total naturalitat que preguéssim amb molta devoció a la Verge, com a intermediària de Déu, per si aquella fos l'última nit que vivíem. El temor i l'angoixa augmentaven en els exercicis espirituals en els quals ens desenvolupaven el sentit de la culpa en parlar-nos de l'infern, de si estàvem en pecat i que havíem de controlar els instints i mals pensaments. L'esperit de sacrifici creixia el mes de Maig, el mes de Maria, on ens privàvem de postres o quelcom que ens agradés pels pecadors.¹²

No tot era negatiu en l'educació que ens donaven les monges, ja que la lectura de l'Evangeli en diversos moments de meditació ens va transmetre la generositat i el compartir entre les companyes o recordar-nos dels pobres, tot i que fos des de

l'opulència de las nenes que érem al col·legi teníem davant de les famílies dels barris marginals de Castelló, que anàvem a visitar per Nadal, i els portàvem els bolquers per al nen o la nena que havia de néixer, mentre la mare estava envoltada d'altres infants més que esperaven la nostra caritat. L'acapte per a la Santa Infància també era una de les festes que promovien les monges de la Consolació, les quals estaven or-

gulloses de tenir col·legis en diversos països d'Amèrica del Sud i atendre les persones pobres.

L'afirmació de Michel Foucault sobre la importància que en les normes de disciplina dels col·legis religiosos es donava a tot el que estava relacionat amb el sexe, ho trobem nítidament en l'esforç que posaven les monges en els seus discursos per fer-nos castes i recatades, ja que sempre ens parlaven d'apartar de nosaltres els mals pensaments i obstruïen tot allò que pogués estar relacionat amb el culte al cos. Per això no els agradaven les cabelleres,, ni els turbants i ens obligaven a portar les faldilles dels uniformes molt llargues. Ens recomanaven que ens dutxéssim amb samarreta per tal de no contemplar-nos el cos¹³ i les noies que tenien xicot eren mal vistes per les monges, i si treien males notes, com va ser el cas d'una d'elles, feien recaure la culpa en els enamoraments. La festa gran del col·legi era la Immaculada Concepció, creiem que la virginitat era un reclam per celebrar aquesta festa. Per descomptat, no eren tolerats els balls i eren considerades les pel·lícules com a perilloses per a la nostra formació.¹⁴

11 Una manifestació del caràcter impur que l'Església atribuïa al sexe la tenim en l'origen del pecat original o en la Verge Maria, que compleix amb la maternitat, però essent fèrtil i verge alhora. L'any 1854 el papa Pius IX inventa el dogma de la Immaculada Concepció i el 1940 el cardenal Gomá va implantar la benedicció *postpartum*, que era una cerimònia de purificació, que es feia a les esglésies a les dones que havien parit i que eren passades per aigua beneïta. En algunes congregacions religioses, com per exemple les anomenades Filles de Maria, als anys 40 perdien la medalla de la congregació quan es casaven, la qual cosa indica el caràcter impur que s'atribuïa a les relacions sexuals. Observem més detalladament aquestes manifestacions i els plantejaments de les autoritats eclesiàstiques davant el sexe a (Roca, 1996: 49, 252, 258, 306; Warner, 1991: 310; Rios, 2006:192; Monlleó, 2012: 115-117).

12 A la fotografia adjunta apareix la sala on cada dia del mes de maig dipositàvem en una capsa davant de la imatge de la Verge uns papers en forma de cor amb el sacrifici fet; l'últim dia del mes els cremaven per tal que el fum, com si fos encens, pugés al cel i fossin perdonats els pecadors.

13 Elena Ríos Lloret ha estudiat també la transmissió de la moral cristiana en els manuals d'urbanitat dels col·legis religiosos del segle XIX i destaca les recomanacions que es donaven a les noies per tal que no es quedessin totalment despullades quan es vestien i desvestien (2006:187).

14 Precisament a la festa gran de la Immaculada vam veure una pel·lícula relacionada amb alguna tonadillera, que la va projectar un sacerdot escolapi, i quina seria la nostra sorpresa! que quan apareix a escena cantant la protagonista amb un ampli escot, veiem una ombra i era el sacerdot que estava posant el dit a l'objectiu i tapava l'escot per tal que no el veiéssim.

Les dones, víctimes de l'estreta moral del règim franquista

Enfront de la necessitat del règim d'introduir unes normes que evitessin qualsevol contacte entre homes i dones per no incórrer en pecat, aquelles activitats d'oci que suposaven acostament dels cossos o la seva exposició eren totalment prohibides o regulades fins arribar al ridícul, com va passar amb els balls, els banys o la contemplació de pel·lícules i obres de teatre, els llibrets i guions de les quals passaven per la rígida mirada del censor. La vida quotidiana es desenvolupava en un ambient asfixiant de control, repressió i monolitisme de normes i costums.

Fou abolida la coeducació implantada per la Segona República a les escoles, instituts de batxillerat i universitats; a les esglésies s'asseien els homes en una banda dels bancs i les dones en l'altra, també s'organitzaren les platges en una zona per a dones i una altra per a homes. Pel que fa a les activitats d'oci, les dones no podien anar als casinos, bars i tavernes, sobretot en els primers anys del franquisme i els cines es consideraven indrets de pecat, sobretot entre les parelles, per això en un dels seus escrits el governador de Castelló el mes de juliol de 1940 demana a l'alcalde de Sogorb que comuniqui als amos dels cines de la localitat «...que instal·lin en el saló d'espectacles un enllumenat de llums per tal que sense perjudicar la visibilitat de la pel·lícula impedeixi la comissió d'actes contraris a la moral».¹⁵ A l'entrevista feta a Eduardo Torres ens mostra la vigilància en què vivien els joves i en especial les parelles: «Els promesos no es podien besar al carrer i els posaven multes si els trobaven als cotxes o als jardins».¹⁶

La moral cristiana impregnava la vida quotidiana i les dones, que havien de donar exemple recatat per no desfermar els instints dels homes, havien d'anar amb màniga semicurta, sense escots i algunes, sobretot les d'Acció Catòlica, portaven mit-

Dones de la Secció Femenina de Castelló el 1939, vestides amb l'uniforme i de manera molt austera i recatada. Fons: Biblioteca Na

ges fins i tot a l'estiu. Lourdes Marzá, de Vilafamés, ens confessava a la seva entrevista: «Ens feien anar a missa, ens feien anar tapades i confessades. Ens tocava anar a missa amb mantellina, mitges i màniga llarga, encara que fos estiu».¹⁷ Era mal vist que les dones no fossin militants d'Acció Catòlica o de la Secció Femenina, les dirigents de la qual vestien de manera molt recatada i podien ser expulsades si assistien a algun ball o duïen màniga curta.

Per controlar la moralitat pública i, en especial el comportament de les dones, es va crear el Patronat de Protecció a la Dona, que depenia del Ministeri de Justícia com si es pretenguessin vigilar actes de delinqüència. A més hi havia les Junes Provincials, que depenien del Patronat, i que eren les encarregades de la vigilància moral i les presidia el governador. Segons consta a la Llei

de creació d'aquests organismes les juntes eren assessorades per «entitats moralitzadores privades i eclesiàstiques». El Patronat intervenia com a mitjancer i assessor autoritzat i imparcial en tràmits prejudicials. També s'encarregava de manar internes dones -generalment mares solteres i prostitutes- a col·legis religiosos, com les oblates, que tenien el seu col·legi a Benicàssim. Paral·lelament hi havia el Patronat de Redempció de Penes i la Junta de Protecció de Menors. No és per casualitat que a les lleis establertes pel règim de Franco es consideri i equipari, com a segles anteriors, les dones i els menors com a persones febles a les quals cal protegir i vigilar.

Resulta sorprenent el qüestionari enviat pel Ministeri de Justícia al governador de Castelló, el qual havia de vigilar la moralitat a la capital i

15 AHPCS. Fons Govern civil, caixa 11.280.

16 Quants guàrdies civils han multat o tret dels seus cotxes 600 acabats d'estrenar parelles de promesos!...Entrevista a Eduardo Torres. E-5. CDRMHL de la Universitat Jaume I

17 Entrevista realitzada a Lourdes Marzá. E-39. CDRMHL de la Universitat Jaume I

18 Hem trobat aquest qüestionari amb les temàtiques que havia de contestar el governador de Castelló a la caixa 11.280 del fons de govern civil de l'AHPCS. El resultat de l'enquesta feta pel Patronat de Protecció de la Dona sobre la moralitat a totes les províncies d'Espanya l'ha publicat Assumpta Roura en el seu llibre (2005): *Un inmenso prostíbulo. Mujer y moralidad durante el franquismo*. Sobre el mateix qüestionari referit a la prostitució vid: Luengo (2009: 623-627).

província i enviar a Madrid les mesures que pretenia adoptar, a més d'una àmplia informació sobre el compliment de la moral en els espais públics i privats que eren sota les seves ordres.¹⁸

Entre les activitats d'oci, calia vigilar els balls, hores en què se celebraven, classe de públic, condicions del local, conducta dels concurrents i l'assistència de menors. Pel que feia als banys públics a platges, rius, piscines i solàriums, s'havien de fer complir els banyadors autoritzats, la utilització del barnús fora del bany per no ensenyar el cos i la moralitat general que es mantenia a les platges. També calia vigilar els cines i les sales de festa, en especial els treballs de dones menors de vint-i-cinc anys en oficis considerats "moralment perillosos" com animadores, tanguistes i artistes de *varietés*.

A més se li encomanava al governador que vigilés l'honestetat de les dones abans i després del matrimoni, en especial, el pudor femení havia de ser preservat en el tracte entre els joves "especialment dels promesos, tant en els carrers com en ordre a sortir al camp sols o en excursions", així com els que quedaven en amistançament si estaven casats pel civil o separats i també a les dones seduïdes i abandonades i als homosexuals i noies de servei, les havia de protegir alguna institució si es quedaven sense feina.

Encara que la prostitució no fou abolida fins al 1956 -segurament perquè el nou règim considerava la força sexual masculina com quelcom natural i admissible- el governador havia de donar el nombre de prostíbuls de tota la província i de pupil·les, així com malalties i classe de públic que freqüentava aquests establiments. La primera autoritat provincial també havia de vigilar la prostitució clandestina de menors, de dones majors d'edat que l'exercissin privadament i indrets de prostitució encoberts, hotels, cabarets, instituts de bellesa, perruqueries de dones i cases de moda. Resulta curiós que aquests dos últims establiments fossin objecte de vigilància

i és que d'ençà dels anys 20 sí que hi havia dones de classe alta que es pintaven, vestien a la moda i anaven assíduament a la perruqueria, com acostumaven a fer les prostitutes, però cap dona de les classes populars tenia aquest costum.¹⁹ Per últim, es demanava al governador i a la Junta Provincial que exposés la seva opinió sobre l'abolició de la prostitució i quines mesures adoptaria.²⁰

En l'aplicació pràctica de totes les normes de moral catòlica que havien rebut els governadors des del Patronat de Protecció a la Dona, els primers anys del franquisme van ser molt estrictes i es va tenir cura, en especial, de la manera de vestir per tal que les dones no ensenyessin parts del cos que les menés a la immodèstia i a no tenir cura del seu pudor. En els anys quaranta per tot Espanya es van imprimir cartells que transmetien el següent discurs: «Dona! La clau del triomf, la modèstia. Ni escots, ni braços nus, ni vestits curts, ni oberts ni cenyits». El cos de les dones havia d'amagar-se per a evitar temptacions i mals pensaments.

La manera de vestir, sens dubte, que és la manifestació cultural d'unes normes i una organització determinada de la societat, que en aquesta conjuntura històrica tornava enrere diversos segles, i fins i tot recordava la mentalitat rural i de cacic d'altres períodes d'Espanya. El franquisme tenia suport

incondicional dels propietaris i cacs rurals i tots els valors tradicionals pretenien transmetre's en les relacions personals i els costums de la vida quotidiana (Roca, 1996:11; Monlleó:2012,109-110). Un dels nostres entrevistats, queixant-se de la «molta por i molta repressió que es va passar», destaca el paper del capellà en els pobles a l'hora de preservar la societat tradicional, juntament amb el metge, l'alcalde i la guàrdia civil: «Els capellans eren els qui tenien veu i vot. La recomanació del capellà era més que ara vint ministres. Els capellans eren els qui portaven la batuta de tot. El capellà era l'amo del poble. Un capellà deia «aquest a la presó» i aquest anava a la presó. Als capellans calia fer-los la salutació, més o millor que al Papa. Els capellans eren els amos...». Cal no oblidar que era el poder més assentat des de feia segles en tota la geografia espanyola i es van preocupar insistentment a imposar les normes que recatolitzaran la societat.²¹

Les dues associacions femenines amb el suport del règim: Secció Femenina i Acció Catòlica vestien les seves dones uniformades, en el primer cas, o amb mitges fins i tot a l'estiu, en el segon. En totes dues organitzacions portaven mànigues llargues o semicurtas, i amb els cabells recollit o poca cura per a evitar la coqueteria femenina i sense pintar ni posar-se cremes per a no recordar les prostitutes.

19 Teresa Vela, d'Alcalà de Xivert i d'una família acomodada, a l'entrevista que li vam fer ens va assegurar que ella, quan era jove, com que no hi havia perruqueria al seu poble, anava alguna vegada a les perruqueries de Castelló, però del seu poble poques joves ho feien. CDRMH. E-339. Per altra banda, Domingo Casañ, natural de Benicàssim, ens constata a la seva entrevista que les dones de classe alta de València, Madrid o Castelló que anaven a estiu a les vil·les de Benicàssim, no feien gaire cas de les normes de moralitat catòlica i continuaven pintant-se i vestint-se a la moda de París. CDRMH. E-170.

20 Sobre la prostitució a la ciutat de Castelló en el primer franquisme vegeu l'article de Jordi Luengo (2009): «Clandestinitat, denuncia i condemna de la prostitució a la ciutat de Castelló durant la repressió franquista (1939-1956)».

21 Entrevista a Vicente Salas de Ribesalbes. CDRMH de la Universitat Jaume I. Com recull Giuliana di Febo, d'una cita de l'historiador Antonio Calero, l'Església portava gairebé vint segles d'actuació quotidiana en els pobles més amagats d'Espanya, l'Exèrcit era una institució poderosa, però instal·lada en poques ciutats, la guàrdia civil no estava gaire unida a la societat i la Falange era un invent de l'any 37 per a aglutinar les diferents forces que van lluitar contra la República.

Durant l'estiu les platges van ser objecte preferent de vigilància per a les autoritats més si tenim en compte que des dels anys 20 es feia servir el mallot importat de França i Estats Units i algunes dones podien tenir la temptació d'usar-lo. El banyador de les dones havia de dur una petita faldilla i màniga curta i els homes amb tirants. Les dones d'Acció Catòlica eren les encarregades de dissenyar el vestit de bany ja que segons explicava el governador de Castelló Martín Sada en una circular: «...no es pot deixar al comerç particular la venda de banyadors ja que tindran en compte els guanys i no l'aspecte personal». La circular esmentada va ser enviada a tots els pobles de la província de Castelló que eren situats a la costa i, a més, s'advertia que era obligatori l'ús del barnús per estar-se a les platges, on s'havien delimitat dues zones diferents: una per a dones i una altra per als homes.²²

Especialment estricta era la comandància de Marina, que al Grau de Castelló va publicar una circular que obligava els soldats a romandre a la platja del Serrallo i al públic en general a la platja del Pinar. Les casetes de bany no podien ser gaire grans, havien de ser individuals per tal d'evitar tenir «relacions prohibides» i una hora després de pondre's el sol ja no hi podia haver ningú a la platja, ni a les casetes: calia tenir un salconduit emès per la comissaria d'Investigació i Vigilància de Castelló.

Hem trobat altres ordres molt estrictes com que els socis del Club Nàutic de Castelló no podien estar en el local després de les nou de la nit, a excepció dels dies de festa, i si sortien en les embarcacions havien d'anar «decentment vestits» si anaven els dos sexes, i amb banyador si eren del mateix sexe, però l'embarcació no havia d'acostar-se al públic. En les regates i concursos de natació, es podia fer servir el banyador, però sempre «amb els barnussos a l'abast de la mà, a l'embarcador o a l'escala».²³

Els balls moderns s'identifiquen

amb la temptació de la carn i el dimoni. S'admeten els balls tradicionals folklòrics en què homes i dones apareixen totalment tapats. Dels primers diu Marcelino Olaechea, arquebisbe de València, que han nascut «En les basses d'altres pobles podrits...en la carronya moral d'Europa, en l'esclat bestial de les tribus més degradades de la terra», mentre que els balls tradicionals «són preciosa relíquia folklòrica record d'avis i olor de segles».²⁴ Precisament les dones de la Secció Femenina tenien entre les seves principals activitats, per a preservar la decència femenina, recuperar vestits i balls de segles anteriors que havien lluit a les festes.

El governador de Castelló envia diverses circulars als alcaldes dels pobles assegurant que seran vigilats els balls i seran immediatament clausurats els salons que no guardin estrictament els preceptes de la moral cristiana. Aquestes restriccions no afectaven les festes tradicionals. Normalment les setmanes de festa eren a l'estiu i se celebraven els balls a les places públiques, així i tot hem trobat múltiples denúncies de sacerdots a joves que organitzaven balls. El rector de Canet lo Roig denuncia no solament els balls, sinó també l'assistència al cine o treballar en diumenge com es mostra a la carta que hem inclòs. En una de les seves denúncies gosa assegurar que els balls «...no semblen sinó que són propaganda soviéticomaçònica, minadora dels nostres espanyolíssims costums».

En diverses ocasions els alcaldes defensen els veïns o veïnes que han

denunciat els rectors per la severitat de la seva denúncia, com és el cas del mateix alcalde de Canet que en la resposta de la denúncia esmentada assegura que «es guarda el més complet ordre i rectitud de maneres» o l'alcalde de Vilafamés que no accepta la denúncia que havia fet el rector d'un ball fet en una cafeteria amb motiu d'un casament ja que assegura «que es va fer ben de dia i amb la concurrència dels familiars».

També es feien balls a cases particulars, amb acordió o gramola. Moltes vegades alguns vigilaven per si venia la guàrdia civil i els denunciava. Com sempre les dones eren més vigilades que els homes i els seus pares els prohibien anar a ballar, així ens ho explica Joaquín Herrero: «Amb una gramola anàvem a ballar a casa d'un amic, però no hi venien tots perquè els pares d'elles si sabien que anaven a ballar els pegaven».²⁵

També m'agradaria destacar la lluita sistemàtica que va portar a terme Elvira Monleón, vídua del filòleg Pascual Meneu, professor d'Universitat i molt relacionat amb el grup d'intel·lectuals de la Societat Castellonenca de Cultura, el qual residia en un palau que tenia a Betxí des de la Segona República, on feia obres de teatre i balls. Va ser denunciada pels presidents d'Acció Catòlica d'homes i dones perquè asseguraven es produïen «escàndols públics perquè venen elements de fora i pertorben l'ordre públic...som en temps de purificació de costums, i s'hi permeten diversions i espectacles d'esbarjo, que no sigui a costa

22 Arxiu de la Diputació de Castelló. *Butlletí Oficial de la Província de Castelló*. 15/6/1939.

23 AHPCS. Fons Govern civil, caixa 11.280.

24 Frases citades dins Antonio Canales «La moralització dels costums» (1996: 188), un dels primers estudis sobre la posició de l'Església respecte de les activitats d'oci i el control estricte dels costums durant el primer franquisme.

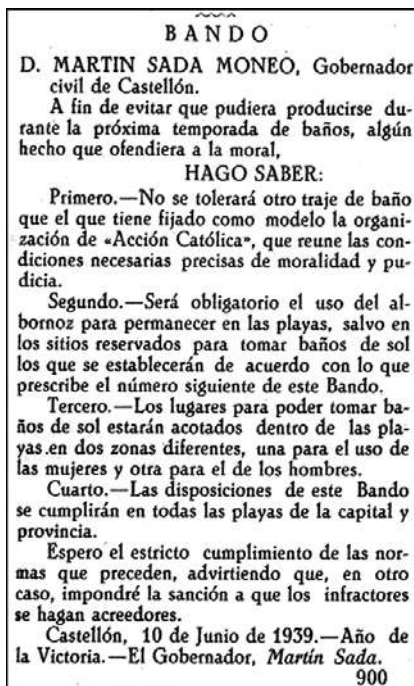
25 Entrevista feta a Joaquín Herrero. E-6. CDRMHL de la Universitat Jaume I. Dins dels més grans obstacles que tenen les dones davant dels homes cal destacar que elles guardaven més dol pels familiars. Ens ha semblat luctuós el cas de Josefa Villarrocha, de Borriol, que va estar sense poder sortir en els primers anys de la seva joventut pel dol que va guardar per diversos familiars i quan va sortir a les festes no la coneixia cap noi, segons explica, i a més tenia vergonya de ballar perquè no en sabia. Vid. E-250. CDRMHL de la Universitat Jaume I.

de la Moral i incentiu de pecat, com és en el nostre poble el ball».²⁶

La vigilància en els indrets de treball també era molt estricta, en especial sobre aquells que havien estat republicans i havien romàs en un exili interior. A la perruqueria de Salvador Boix de Vinaròs s'han trobat literatura i fotografies pornogràfiques i fins i tot des de la trona el rector parla d'aquest cas. L'informe de l'alcalde demana que a aquest veí se l'escarmenti exemplarment pels "...pèssims antecedents que en tots els aspectes concorren en el citat element de les joventuts llibertàries durant la dominació marxista i període anterior".

Són abundants les denúncies sobre les oficials de perruqueria, cambres de bars i cafeteries i, per descomptat, prostitutes. Moltes d'elles obligades per la situació de viduitat que patien després de la guerra. En diverses ocasions eren els mateixos veïns els qui feien les denúncies. En una societat tan vigilada i una moral tan estricta cap a les dones els mateixos pares denuncien la conducta de les seves filles, com Ramón Cubertorer que demana al governador l'ingrés de la seva filla de 25 anys a les oblates de Benicàssim «Atesa la seva conducta immoral que segueix observant, impròpia de les dones decents».²⁷

La situació de mare soltera crea un estigma en la família que la viu fins al punt d'intentar fer desaparèixer el fill que s'ha tingut. Aquest és el cas de la germana de Pilar Pitarch, la qual ens conta que la seva mare, de costums molt religiosos,

Circular del governador de Castelló sobre l'ús dels banyadors. Butlletí Oficial de la Província de Castelló. Fons: ADPCS. Carta del rector de Canet lo Roig al governador, on denuncia els veïns. ARHPCS. Fons Govern civil, Caixa 11.344

va preferir endur-se la filla a Barcelona, quan estava embarassada del seu xicot i donar el fill a la beneficiència per la taca contra la família que això podia suposar.²⁸

Per últim, m'agradaria comentar els casos de violència sexual dels homes sobre les dones per la seva situació de poder o la poca formació que elles tenien per tal d'evitar els embarassos i que les deixava totalment desvalgudes. Així i tot algunes situacions són denunciades al gover-

nador, com l'actuació del secretari de Vallbona, el qual ha deixat embarassada l'oficiala i l'ha obligat a traslladar-se a la ciutat de Castelló per tal que ningú no en conegui el seu estat. També rep el governador una altra denúncia per la doble ofensa que pateixen dues dones del Grau: una per ser minyona i quedar-se embarassada de l'amo de la casa on viu, i la dona d'aquest, que se'n va de casa seva per la humiliació rebuda.²⁹

BIBLIOGRAFIA

-AGUADO, Ana i RAMOS, Mª Dolores (2002): *La modernización de España (1917-1939). Cultura y vida cotidiana*. Madrid: Síntesis.

-AGULLÓ, Mª Carmen (1999): « "Azul y rosa": franquismo y educación femenina ». Dins: MAYORDOMO, Alejandro (Coord.). *Estudios sobre la política educativa durante el franquismo*. València: Universitat de València, pp. 243-303.

-CANALES, Antonio (1997): «L'Església triomfant» i «La moralització dels costums». Dins: RIQUER, Borja de (dir.). *Història, política, societat i cultura dels Països Catalans*. Vol.10. *La llarga postguerra. 1939-1960*. Barcelona: Fundació Enciclo-

pèdia Catalana, pp. 170-180 i 188-190.

-CASTELLS, Luis (edit.) (1999): *El rumor de lo cotidiano. Estudios sobre el País Vasco Contemporáneo*. Bilbao: Universidad del País Vasco.

-DE ALTAMIRA, Blanca (1943): *Sé pura. A las jóvenes*. Bilbao: Pía Sociedad de San Pablo.

-DI FEBBO, Giuliana (2002): *Ritos de guerra y de victoria en la España franquista*. Bilbao: Desclée de Brower.

-(2006): «La Cuna, la Cruz y la Bandera. Primer franquismo y modelos de género» Dins: MORANT, Isabel (dir.). *Historia de las mujeres en España y América Latina. Del siglo XX a los umbrales del XXI*. Volumen IV. Madrid: Cátedra, pp.217-265.

-DOMINGO, Carmen (2007): *Coser y cantar. Las mujeres bajo la dictadura franquista*. Barcelona: Lumen.

-ENCISO, Emilio (1941/2006): *¡Muchacha!*. Madrid, Cátedra.

-FOLGUERA, Pilar (1995): «La construcción de lo cotidiano durante los primeros años del franquismo», *Ayer*, nº 19. Monogràfic *La Historia de la vida cotidiana*. Madrid: Asociación de Historia Contemporánea i Marcial Pons, pp.165-187.

-FOUCAULT, Michel (1998): *Historia de la sexualidad*. 3 volums. Madrid: Siglo XXI.

-LANNON, Frances (1990): *Privilegio, persecución y profecía. La Iglesia Católica en España. 1875-1975*. Madrid: Alianza Editorial.

-LUENGO, Jordi (2009): «Clandestinitat, denúncia i condemna de la prostitució a la ciutat de Castelló durant la repressió franquista (1939-1956)» Dins: PAGÈS, Pelai (edit.). *La repressió franquista al País Valencià*. València: Tres i Quatre, pp. 621-650.

-MARTÍNEZ JUSTICIA, Mª José (1996): «María, la nueva Eva. Iconografía de la mujer singular: la Inmaculada Concepción». Dins: SAURET, Teresa (Coord.). *Historia del Arte y mujeres*. Màlaga: Atenea. Estudios sobre la mujer. Universidad de Málaga, pp. 175-202.

-MARTÍN GAITE, Carmen (1994): *Usos amorosos de la postguerra española*. Barcelona: Anagrama.

-MOLINERO, Carme (1998): «Mujer, franquismo, fascismo. La clausura forzada en un mundo pequeño», *Historia Social*, nº 30. Monogràfic *Franquismo*. València: UNED, pp. 97-117.

-MONLLÉO, Rosa (1998): «La mujer en el régimen de Franco. La liberación de la teología i la teología de la liberación». Dins: *Deesses i verges. Una iniciació històrica de les dones vistes per la religió, Dossiers Feministes*, n 2. Castelló: Seminari d' Investigació Feminista. Universitat Jaume I, pp.175-196.

-(2009): «Vigilància i repressió moral de les dones a les comarques de Castelló». Dins: PAGÈS, Pelai (edit): *La repressió franquista al País Valencià. Primera Trobada d'investigadors de la Comissió de la Veritat*. València: Tres i Quatre, pp. 229-257.

-(2012): «Control del cos i moral sexual en el primer franquisme» Dins TORRES, Ricard Camil i NAVARRO, Javier (edit.) *Temps de por al País Valencià (1938-1975). Estudis sobre la repressió franquista*. Castelló, Universitat Jaume I.

-RIBAS, Mariano (1947): *Carta a dos novios*. Barcelona: Ave María.

-RIOS, Rosa Elena (2006): «Obedientes y sumisas. Sexualidad femenina en el imaginario masculino de la España de la Restauración». *Ayer*, n. 63. Madrid: Marcial Pons i Asociación de Historia Contemporánea, pp. 187-209.

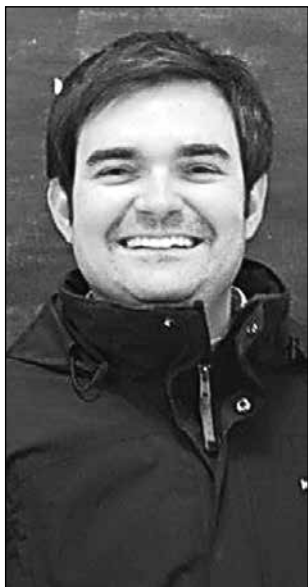
-ROCA, Jordi (1996): *De la pureza a la maternidad. La construcción del género femenino en la postguerra española*. Madrid: Ministeri d'Educació i Cultura.

-ROURA, Assumpta (edit.) (2005): *Un inmenso prostíbulo. Mujer y moralidad durante el franquismo*. Barcelona: Base.

-SCANLON, Geraldine (1986): *La polémica feminista en la España Contemporánea. 1868-1974*. Madrid: Akal.

-WARNER, Marina (1991): *Tú sola entre las mujeres. El mito y el culto de la Virgen María*. Madrid: Taurus.

“EN CONTUBERNI AMB LA SUBVERSIÓ COMUNISTA-TERRORISTA EN L'ASPECTE SOCIAL”: LA REPRESSIÓ FRANQUISTA EN EL TARDOFRANQUISME (1958-1978)

Juan Carlos Colomer Rubio
Universitat de València

L'1 d'octubre de 1975, Francisco Franco pronunciava el seu últim discurs públic en una plaça d'Orient atapeïda d'incondicionals. En el discurs va reafirmar les bases polítiques que havien constituït el seu règim polític

Espanyols: Gràcies per la vostra adhesió i per la serena i viril manifestació pública que m'oferiu en desgreuge a las agressions de què han estat objecte diverses de les nostres representacions diplomàtiques i establiments espanyols a Europa, que ens demostren, una vegada més, el que podem esperar de determinats països corromputs, que aclareix perfectament la seva política constant contra els nostres interessos. No és la més important, encara que es presenta en la seva aparença, l'assalt i destrucció de la nostra ambaixada a Portugal, feta en un estat d'anarquia i de caos en què es debat la nació germana, i que ningú més interessat que nosaltres que pugui ser restablert l'ordre i l'autoritat. Tot obeeix a una cons-

piració maçònica esquerrana en la classe política en contuberni amb la subversió comunista-terrorista en l'aspecte social que si a nosaltres ens honora a ells els envileix. Aquestes manifestacions demostren, per altra banda, que el poble espanyol no és un poble mort, al qual se l'enganya. Està despert i vetlla les seves raons i confia que la vàlua de les forces guardadores de l'Ordre Públic i suprema garantia de la unitat de Terra, Mar i Aire donant suport a la voluntat de la Nació, permeten al poble espanyol descansar tranquil. Evidentment, ser espanyol ha tornat a ser avui alguna cosa en el món. Arriba Espanya!!¹.

Aquestes paraules no s'entenen sense l'augment de la pressió inter-

nacional que havia sofert el règim en mesos anteriors. Per al text que ens ocupa adquireixen un nou significat i és que, a diferència del que afirmen alguns especialistes, el règim franquista es va mantenir ferri en els seus principis repressius fins al final dels seus dies ². Unes bases polítiques que incloïen l'eliminació del contrari, el seu silenciament mitjançant la violència política i la demonització de l'oposició. Aquest treball pretén rastrejar les claus d'aqueixa repressió, especialment en l'etapa coneguda com a tardofranquisme o segon franquisme, i que expliquen, juntament amb altres factors, la llarga durada de la dictadura. Per centrar millor la nostra anàlisi hem preferit focalitzar la nostra mirada

1 Último discurso público de Francisco Franco pronunciado en la Plaza de Oriente de Madrid, 1 de octubre de 1975.

2 El debat historiogràfic ha girat al voltant de dues postures o enfocaments: d'una banda, els autors que han considerat que el règim franquista va anar desactivant el nivell d'assetjament repressiu pressionat pels factors internacionals i, d'altra banda, la postura que ha insistit en l'anàlisi d'un règim polític repressiu i de coacció fins a la mort de Franco i que s'estendria fins a l'aprovació de la Constitució.

en el territori valencià per al període proposat en la nostra investigació i que abraçaria des de 1958, amb la posada en marxa dels plans d'estabilització, fins a 1978, amb l'aprovació de la Constitució i el naixement d'un nou sistema de llibertats que incloïa la total sepultura del franquisme.

Viure i matar en el desenvolupisme

El règim franquista, ja entrada la dècada dels cinquanta, començarà, el que podríem anomenar, un canvi d'etapa històrica. Gràcies als canvis socioeconòmics introduïts tot al llarg de la dècada dels cinquanta, anava abandonant progressivament els anys de la política econòmica autàrquica per avançar cap a un model econòmic de lliure mercat sota les línies dels plans d'estabilització, la qual cosa produirà l'accés a un alt nivell de consum intern i un augment del nivell de vida de la població. Políticament, el règim establert per Francisco Franco anava abandonant el seu aïllament internacional per anar-se integrant en les estructures internacionals de poder.

Paral·lelament al creixement econòmic i l'obertura internacional de la dictadura, hi va haver un augment de l'oposició al règim en diversos fronts socials que detallarem a continuació. Pel que fa al moviment obrer, en detectem una recuperació en la clandestinitat que va produir moviments de vaga molt importants des dels anys 1950, especialment actius en el Principat d'Astúries, País Basc i Catalunya. A més, aquests moviments comptaven a les seves files com a part de la població no socialitzada a la guerra o en les circumstàncies de preguerra i es va pretendre estendre'ls i coordinar-los per tot Espanya amb la Vaga General Política, la Jornada de Reconciliació Nacional (1958) i la Vaga General Pacífica (1959), les tres amb un seguiment desigual.

Pel que fa al segon gran front d'oposició que fou el moviment estudiantil universitari, hi va haver un auge de la protesta, especialment

protagonitzat per joves nascuts amb prou feines acabada la guerra i fills, en molts dels casos, dels vencedors. Aquests estudiants van protagonitzar els successos de febrer de 1956 en coalició amb alguns sectors desafectes del règim i que va tenir una gran repercussió interna dins del sistema.

El propi desenvolupament econòmic dels anys 60 va aportar transformacions socials d'envergadura, quelcom que el règim va saber utilitzar políticament amb la commemoració de la celebració dels XXV Anys de Pau el 1964 i les successives legitimacions per referèndum de les lleis fonamentals, així com el nomenament com a successor a títol de rei de Joan Carles de Borbó el 1969 que van obligar, juntament amb altres circumstàncies, a un canvi d'estratègia en la pròpia oposició.³

El règim, en la línia de reforçar la fèrria repressió als grups protagonistes d'aquesta repressió, va crear el Tribunal d'Ordre públic el 1963 per tallar els problemes d'ordre públic, definits com:

Aquells que van contra el cap de l'Estat, les Corts, el Consell de Ministres i forma de Govern; amb ocasió de l'exercici dels drets de les persones reconeguts per les lleis; la rebel·lió i la sedició; els desordres públics; la propaganda il·legal; les detencions il·legals sempre que obessin a un mòbil polític o social; la sostracció de menors; la violació de domicili; les amenaces i coaccions; i el descobriment i revelació de secrets.⁴

Aquest nou tribunal va assumir algunes de les funcions del Tribunal Especial de Repressió de la Maçoneria i el Comunisme i algunes que limita-

ven amb les pròpies de la jurisdicció militar, ja que jutjava delictes comesos contra les Forces Armades. La seva seu radicava a Madrid i només dues vegades va sortir fora de la capital d'Espanya, i es va traslladar, precisament, a València el 1966 per a actuar en un macroprocés de 24 imputats⁵. La Taula 1 mostra els principals delictes jutjats en aquest tribunal.

A aquest tribunal (TOP), hem de sumar-hi la tasca de la Brigada Político Social o *la social*, i que va desenvolupar una feina de coacció i pressió important en aquesta etapa. Aquest cos policial, depenent del ministeri de Governació, amb tàctiques en molts casos paramilitars, va constituir un grup eficaç ja que va arribar a traçar una autèntica tasca d'espionatge i infiltració en grups de l'oposició. Les sentències, de fet, es van multiplicar en aquest segon franquisme (Taula 2).

Ja als anys 70, la previsible proximitat del final biològic del dictador va precipitar la coordinació dels nombrosos grups opositors. Amb aquesta finalitat es van formar dues institucions de diàleg: la Plataforma Democràtica i la Junta Democràtica, que alhora es van arribar a coordinar amb el nom de *Platajunta*.

L'atemptat mortal que ETA va dur a terme contra Luis Carrero Blanco el 1973 va frustrar la possibilitat d'una herència de la dictadura, i els governs d'Arias Navarro, que es van perllongar fins i tot en els primers mesos de la monarquia de Joan Carles I, van suposar una vacil·lant política entre l'obertura i l'ortodòxia del que es venia a dir el búnker amb la fèrria repressió al qual s'as-

3 En aquest canvi d'estratègia va influir el procés a Julián Grimau que serà executat el 1963. Dintre del canvi d'estratègia podem destacar la pràctica de l'*entrisme* mitjançant els escassos mecanismes electorals que oferia el règim o la recerca de contactes i coalicions entre els grups de l'oposició.

4 Llei 154/1963, 2 de desembre de 1963.

5 El 4 de gener de 1977 van acabar les actuacions d'aquest Tribunal amb la publicació de la Llei de Supressió del Tribunal d'Ordre Públic, impulsada en temps del President Suárez, en plena Transició. Alhora va ser creada l'Audiència Nacional, a la qual es van traslladar les competències sobre afers de terrorisme d'aquest Tribunal. Tot i que la llei 52/2007 va declarar en els seus articles 2 i 3 que aquest Tribunal era il·legítim, això no significa la retroacció d'efectes de les seves resolucions, que continuen essent ajustades a Dret.

Taula 1: Delictes més freqüents portats davant el Tribunal de l'Ordre Públic (1964-1976)⁶

<i>Delicte</i>	<i>N. casos</i>
Propaganda il·legal	2.269
Associació il·lícita	1.193
Desordre públic	1.004
Possessió il·legal d'armes	843
Manifestació il·legal	691
Difamació de Cap de l'Estat	478
Terrorisme	275
Reunió il·legal	93
Publicació clandestina	87
Personal	45

Taula 2: Sentències del Tribunal d'Ordre Públic (1964-1976)⁷

<i>Any</i>	<i>Absolucions</i>	<i>Condemnes</i>	<i>Total</i>
1964	30	98	128
1965	39	74	113
1966	37	108	145
1967	42	114	156
1968	53	168	221
1969	108	247	355
1970	80	236	316
1971	78	254	332
1972	77	248	325
1973	119	387	506
1974	126	441	567
1975	164	363	527
1976	31	170	201

sociava.

Amb el nomenament d'Adolfo Suárez com a president del Govern, i l'aprovació de la Llei per a la Reforma Política en 1976, els contactes entre govern i oposició es van multiplicar i, amb això, la fi del discurs repressiu anterior. La prova de foc va ser la legalització dels partits polítics, que es va obtenir sense més problemes per a la majoria d'ells. Les dificultats amb la tramitació de la petició de legalització del PCE, l'expedient del qual anava saltant entre institucions governamentals i judicials, va acabar per decisió del govern la Setmana Santa de 1977, aprofitant els dies festius i va ser acceptada a contracor per la majoria dels partits polítics del règim. Només alguns partits d'extrema esquerra, republicans o vinculats a ETA no van ser legalitzats. La famosa roda de premsa de

Carrillo acceptant la bandera bicolor es pot considerar com el punt final de l'oposició al franquisme i el començament d'un nou període, amb eleccions pràcticament lliures i la redacció de la Constitució de 1978, on va predominar un intent de dotar de llibertat política a l'expressió o sentir popular.

Repressió i ordre: el País Valencià del tardofranquisme

Per al cas de País Valencià, l'elevat índex de desenvolupament impulsat pels plans d'estabilització va fer possible el sorgiment d'una potent classe mitjana que va accedir ràpidament a béns de consum, estudis

universitaris i una notable qualitat de vida. Les ciutats van multiplicar la seva població i les indústries van ampliar la seva plantilla en detriment d'altres sectors productius. El desenvolupament del turisme en tota l'àrea mediterrània estaria relacionat amb tot l'anterior. Així, per exemple, entre 1955 i 1975 la població valenciana ocupada en l'agricultura va baixar en 32 punts enfront dels 25 punts en què ho va fer l'espanyola.

Paral·lelament al que hem dit, la repressió va augmentar considerablement en aquests anys de desenvolupament, duent a terme polítiques de control extrem de qualsevol dissidència, tant interna com exter-

6 Font: Compilació de Miguel Cid a *Diario 16* "Historia de la transición", p. 126.

7 Font: Compilació de Miguel Cid a *Diario 16* "Historia de la transición", p. 126.

na als quadres polítics del règim.

La mobilització de la societat civil fou innegable en aquesta època. Des del punt de vista intern del règim per al cas del País Valencià, trobem el sorgiment de grups conservadors monàrquics que, aprofitant la catàstròfica gestió del desastre de la riera de 1957, van impulsar una sèrie de crítiques al sistema franquista. Així, a un populisme impulsat des d'institucions com el propi Arquebisbat, trobem els gèrmens opositors d'una elit més oberta i tolerant, juntament amb uns quadres obrers que confluïrien uns anys després en el nou moviment obrer. Davant d'aquesta realitat de dissidència, el règim impulsarà un progressiu relleu de l'elit per fer-la més pròxima als seus interessos de manteniment d'un sistema autoritari⁸.

Des del punt de vista de la dissidència externa als quadres polítics del règim, cal que destaquem tres realitats sobre les quals el règim actuarà amb especial violència tot reafirmant el seu caràcter repressiu.

Per una banda, el sorgiment de Comissions Obreres del País Valencià l'any 1966 es va traduir en una vehiculació de la lluita sindical en diversos fronts industrials i la consegüent resposta del sistema. Malgrat tot, el caràcter minifundista del teixit industrial valencià va dificultar la tas-

ca de coordinar els activistes i, tot i que es va recórrer a pràctiques "entristes" dins del sindicat únic, amb prou feines es van poder superar els impediments que el règim posava per a la representació i defensa del treballador⁹.

En segon lloc, la Universitat va viure una eclosió dels moviments de protesta estudiantil. Les primeres manifestacions inconformistes a la Universitat van ser protagonitzades per petits nuclis comunistes i d'altres de procedència catòlica ben aviat van convergir en grans plataformes, moltes de les quals amb tints nacionalistes i socialistes. Si bé el moviment universitari valencià no va assolir les dimensions que va tenir a Madrid i Barcelona, la seva aportació al procés de demolició del SEU i a la gestació del nou moviment estudiantil democràtic no va ser de cap manera irrelevant¹⁰.

En últim terme, el desenvolupament econòmic i l'expansió de la trama urbana de les ciutats van comportar un desenvolupament de l'associacionisme veïnal, especialment en alguns barris de les pedanies de les capitals. En el cas d'aquest associacionisme veïnal, gran part articulada gràcies a la llei d'associacions de 1964, va constituir un gran contrapoder a la ciutat atès el seu pes com a interlocutor amb els veïns de

les barriades i la seva constant denúncia de les mancances i defectes de les polítiques municipals. Per al cas valencià, el seu poder, contrarrestat pel de les institucions governamentals, constituirà un perill per a la continuïtat del règim.

Les tres organitzacions -estudiants, obrers, veïns- van confluïr, en el cas valencià, en els anys de més decrepitud del dictador i van plantejar alternatives polítiques útils per a fer-li front. Davant d'això, el règim respondrà d'una manera dura i repressora, amb un discurs clar i monolític, i amb exemples evidents. En aquest cas, hem de destacar el gran procés que va viure el Tribunal d'Ordre Públic després de la detenció de l'organització del PCE a la Universitat de València el 1971, o el procés de 1966 que va obligar al trasllat físic del mateix Tribunal a la ciutat.¹¹

Com a conclusió per al tema que ens ocupa, hem de destacar que el règim polític franquista es va mantenir en les seves bases polítiques fins al final dels seus dies, la qual cosa suposava un control exhaustiu de qualsevol mena de dissidència tant interna com externa. El desenvolupament d'una oposició organitzada, especialment en zones amb una tradició de lluita com la valenciana, va estar en la base del progrés de desgast del sistema franquista.

8 Serveixi d'exemple el nomenament d'Adolfo Rincón de Arellano, home pròpiament del règim franquista, com a alcalde de València el 1958.

9 GÓMEZ RODA, J.A.: *Comisiones obreras y represión franquista, Valencia 1958-1972*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2004.

10 Per a una bona anàlisi del moviment estudiantil a la Universitat de València: RODRÍGUEZ TEJADA, S.: *Zonas de libertad: dictadura franquista y movimiento estudiantil en la Universidad de Valencia*, València, Publicacions de la Universitat de València, 2009.

11 FUERTES MUÑOZ, C. y GÓMEZ RODA, J.A.: *El Tribunal de Orden Público en el País Valenciano: testimonios de la represión política y el antifranquismo*, Valencia, Fundación de Estudios e Iniciativas Sociolaborales-CCOO PV, 2011.

IMATGES CONCEPTUALS DE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA

Cristina Escrivá Moscardó
Investigadora i escriptora memorialista

Oficialment la guerra civil va acabar l'abril de 1939 però ja des del primer moment de la rebel·lió la repressió es va exercir en forma de destrucció de vides i de llars.

Repressió, és l'entrada de les tropes triomfants a les ciutats, és l'exili, és la violència cap al poble, es la fam, és la implantació per la força d'un nou ordre, és la postguerra, és la por de viure amb la derrota.

Les empremtes del que va passar fa setanta-set anys queden enrere. Avui les persones que comptaven amb prou edat, com a testimonis del que va passar immediatament després de la guerra, són nonagenàries. Però en queda la imatge, en queda la paraula i la lletra dels qui en foren protagonistes, custodiada entre els arxius de l'Estat espanyol¹ i estrangers, en col·leccions privades,² en arxius municipals o àlbums familiars.

Hi ha diverses accepcions amb les quals podem respondre donant sentit a la paraula imatge. Imatge de la memòria personal o imatge documental. La primera transmet la idea

sobre el que van veure els nostres ulls. La segona corrobora i prova el que ha passat. La fotografia i la memòria tenen relació directa, moltes vegades la visió de la representació d'un registre fotogràfic constitueix el punt i seguit per recordar més enllà d'aquell instant i el record va construint des d'aqueixa temporalitat, el relat.

Les imatges fotogràfiques ens mostren parts de la història recent. Bombardeigs, misèries, exclusió, etc., una percepció de realitats capturades en moments que contextualitzen i informen sobre aquest episodi.

Però en el cas de la repressió ¿Què passa amb la imatge gràfica que la demostra?

La dificultat o impossibilitat d'aconseguir el testimoni fotogràfic o filmat sobre el càstig executat és fàcil d'explicar. La prova es converteix en testimoni i va en contra de qui ho executa. Per tant, poques fotografies directes dels fets es van fer i menys es conserven. De ser així seria un possible motiu de denúncia.

Bombardeig a València, Luis Vidal Corella, 1937.
BNE

A les actes de defunció dels republicans morts a mans dels vencedors, les causes van des de la defunció relacionada amb la guerra, per asfíxia, per arma de foc, per hemorràgia interna, per afusellament, per execució o per mort amb violència. Dures imatges, solament la imaginació pot fer realitat el patiment de les víctimes i del seu últim sospir.

Són diversos els fotògrafs professionals que van treballar per al govern rebel de Burgos, entre ells Albert Louis Deschamps.³ Les fotografies

1 Arxiu General de l'Administració, AGA; Centre Documental de la Memòria Històrica, CDMH; Biblioteca Nacional d'Espanya, BNE; Biblioteca valenciana, BV, entre altres institucions.

2 A València hi ha les col·leccions d'Huguet y Solaz, entre altres arxius personals.

que ens han arribat d'ell tracten sobre l'alliberament tracten sobre l'alliberament de ciutats i pobles, amb els vençuts amb el braç en alt, juntament a la destrucció i morts. Representacions que són model del que va passar en poblacions on no va arribar la seva càmera, però que poden il·lustrar amb l'exemple l'absència d'instantànies d'altres ciutats.

L'editor i cineasta nordamericà Russell Palmer, va fer la gravació de la primera pel·lícula a color de totes les guerres "Defenders of Faith, 1938" (Defensors de la fe), on s'inclouen imatges de l'entrada de les tropes franquistes a Castelló. El narrador comenta els milers de presoners que la victoriosa tropa nacional ha fet. Les imatges no deixen indiferent. Braços en alt, visques a Espanya i infants ensenyant el preuat trofeu d'una sardina seca, ressalten entre altres imatges.⁴ En una altra escena, el narrador, mentre apareixen soldats republicans en llargues files en les quals no es distingeix el final, relata: "milers de presoners a Castelló".

Si enumerem el tipus de material gràfic repressiu al País Valencià, trobem fotografies d'evacuació, de refugiats, d'edificis destruïts per bombardeigs, de morts, de ferits i sobretot, cap al final de la guerra civil, de la detenció de soldats republicans al pas de l'exèrcit franquista, després de la ruptura del front per Vinaçars, Castelló, el 15 d'abril de 1938. Imatges realitzades gràcies al fet que 50 anys abans s'havia inventat la càmera fotogràfica, i a la millora de la seva tècnica per diverses marques com Rollei i Leica amb grans prestacions i versatilitat, la qual cosa va fer la seva pràctica més fàcil.

L'ocupació de Catalunya fou un cop dur per a l'Espanya lleial ja que els republicans mai no havien imaginat que Barcelona fos dominada amb tanta celeritat. Enfront de l'amenaça de l'enemic, una setmana abans, a València, el 23 de gener de 1939, un piquet d'infanteria va anunciar pels carrers de la ciutat la proclama-

Presoners a Adzeneta (Castelló), 13 de juny de 1938. BNE

ció de l'estat de guerra en nom del general Miaja.⁵

La descripció d'aquests dies a través de testimonis orals i gràfics mostra l'atmosfera de tristesa que es va viure, tot i que la premsa lleial republicana, sabedora de l'impacte de la imatge, va limitar la publicació d'aquestes fotografies. Dos mesos després es va perdre la guerra. Revisant un documental gravat, emès en el NODO⁶ centrat en la situació de València del Cid, trobem uns minuts titulats "La liberación de Valencia, 29 de marzo de 1939, por las tropas del General Aranda, con el desfile militar de la liberación por las calles de la capital valenciana", "L'alliberament de València, 29 de març de 1939, per les tropes del general Aranda, amb la desfilada militar de l'alliberament pels carrers de la capital valenciana" on tot és alegria i gatzara. Una cara amable i tergiversada d'una època amb la banda sonora del film cridant Franco, Franco, Franco! Però el que no van gravar és la detenció de dones i les vexacions que van patir quan els vencedors els feien prendre oli de ricí o els tallaven els cabells. Sabem que va passar, n'hi ha algunes fotografies que

ho proven i hi ha testimonis que ho descriuen.

A la Biblioteca Nacional d'Espanya, es guarden milers de negatius de la guerra de tots dos bàndols amb carpetes de València, Castelló i Alacant fins a l'ocupació franquista. Després, el material gràfic minva. Hi ha imatges de l'exili, de l'ocupació, de l'exaltació falangista i religiosa però, lamentablement en la majoria del que s'ha conservat manca la descripció exacta.

El que avui dia encara és viable és la localització dels espais de la memòria de la repressió i, per tant, hi ha fotografies de centres de detenció, presons, convents, quadres, frontons, cinemes, indrets on hi va haver camps de concentració i locals diversos on es va internar els vençuts, i s'hi van aconseguir fonts visuals que documenten la història, on els lleials a la República van patir reclusió, càstig o mort, convertits alguns d'ells en centres de memòria.

Però la repressió soferta pel poble va més enllà de l'anihilació. La repressió sistemàtica sobre la moral i la llibertat de les persones no va acabar fins a la mort del dictador i la posterior transició a la democrà-

3 <http://florentinoareneros.blogspot.com.es/2013/03/en-la-imagen-podemos-ver-al-reportero.html>

4 <https://www.youtube.com/watch?v=s6hVRTmbP1c&list=PLCF692AE3AB-24F0D1>

5 GIRONA ALBUIXECH, Albert, "La retaguardia valenciana durante la Guerra Civil", *Valencia en Guerra: Crónica Rescatada*, València, Asociación de Veteranos del Ejército de la República de la Comunidad Valenciana, 1995, pàgines 9-21.

6 Departament Nacional de Cinematografia, *La liberación de Valencia* 29 de març de 1939: <https://www.youtube.com/watch?v=8bUOIJ3-pao>

Camp d'Albatera (Alacant), Gabriel Benavides Escrivà, 2010. ACIO

cia. Més de quaranta anys, és molt de temps, i com va escriure Honoré de Balzac "la resignació és un suïcidi quotidià". Viure amb la derrota va ser la resignació com a mal menor.

Un enfocament des del prisma de la imatge com a argument diferenciador de les diverses accepcions d'aquesta paraula, relacionada amb la repressió franquista, són les fotografies de cares grises, pobles plens de pols i ciutats de tonalitats groguenques, on només el color dels primers turistes a les costes del Mediterrani reflectia el sol estival, mentre la societat espanyola patia una mena d'amnèsia davant la política de l'Estat.

I un altre inconvenient se suma per descobrir les fotografies com a imatges de la repressió i és el de saber interpretar les representacions i com llegir-ne el significat. Aparentment una escena familiar, conservada en una llauna al costat de la resta de records, descriu l'escena de manera diferent segons el grau crític de la mirada, de l'observació o emotivitat.

Des de la visió d'una simple i amable reunió familiar, a la seva indagació de forma analítica per manca d'alguna figura, pare, mare, avi... la iconografia de l'espai, si és minimalista o no, la indumentària dels protagonistes... una manca de tot, traspasa donant una idea d'un ambient repressiu. Una repressió d'invisibilitats quotidianes assumides en l'imaginari col·lectiu que la va fer -i la fa- més cruel i duradora.

En aquest context també cal dir

que, atesa la idiosincràsia dels espanyols, aquestes imatge, moltes vegades, no reflecteixen el drama interior ja que el poble espanyol acostuma a somriure davant d'una càmera.

El registre de la imatge col·lectiva davant l'omnipresència de l'exèrcit i el seu cabdill, juntament amb el binomi del triomf de la moral catòlica i de la Falange, van executar una sèrie d'atrocitats contra el poble perdedor i es van saltar tots els drets humans, que van aconseguir la seva finalitat: adormir l'esperit dels espanyols i espanyoles. I no va fer falta que cada individu, home o dona, estigués entre reixes, qui no opinava o ajudava el poder, era esclau de la seva pròpia por. Per a aquests, encara estant fora de la presó, la presó era tot el país. Aquesta imatge de l'atmosfera de l'Estat queda reflectida en l'impecable text que sota la capçalera "Los contemporáneos" "Els contemporanis" i el títol "La mano", "La mà" va escriure Eduardo Haro Tecglen.⁷

Uns diuen que s'aixecarà la mà; d'altres que hi haurà mà dura. Vella, trista conversa espanyola. Segle rere segle. Gents que esperen que es manifesti en algun sentit la invisible

mà zenital; amb el temor que torni dura, pètria, colpejadora, o amb l'esperança que s'aixequi i deixi respirar i moure's una mica, que deixi de ser la mà que ofega [...]

La mà ha aconseguit finalment crear un poble a imatge i semblança seva [...]⁸

El País Valencià, perdedor nat de la guerra, convertit en regió valenciana que, al peu de la lletra ofrenava noves glòries a Espanya, patia i pateix les conseqüències d'haver estat republicana per la qual cosa el càstig, si cap, va ser més exemplificador. La imatge pública de la dictadura, aquests trets que van caracteritzar aquesta societat malalta, encara queda reflectida en els comportaments dels seus habitants per la qual cosa la memòria de la societat està contaminada.

Ara queden alguns homes i dones amb rostres envellits que foren durament represaliats. Persones que van conèixer i van patir, ciutadanes i ciutadans en els quals cada arruga del seu rostre és una història present en ells. Persones que de joves mai no van imaginar arribar a patir tant com els seus ulls van anar comprovant. Les seves imatges ja són història.

Entrada dels feixistes a València, 1939, Martín Vidal Corella

7 Eduardo Haro Tecglen (1924 - 2005). Aquest article el va escriure sota el pseudònim de Pozuelo, un dels diversos que va fer servir a la revista *Triunfo*.

8 POZUELO, "La mano", *Triunfo*, número 528, 11 de novembre, 1972, pàgina 9.

LA TRÀGICA DESAPARICIÓ DE LA MEMÒRIA FOTOGRÀFICA VALENCIANA

Gaspar Díez Pomares
Doctor en Història
per la Universitat d'Alacant

La repressió franquista ha acabat per convertir-se en un dels aspectes més estudiats, investigats i analitzats de la recent història contemporània d'Espanya. Potser, la complexitat d'aquesta qüestió, juntament amb una més que variada perspectiva temàtica a l'hora d'acostar-se a aquest episodi, pot apuntar a alguna de les claus del seu èxit historiogràfic. No obstant, malgrat aquest protagonisme, hi ha encara notables mancances. Per exemple, des d'una òptica documental, la fotografia encara no és un document clau en la comprensió d'aquest fet. Sens dubte, una de les raons bàsiques que explica aquesta mancança es deu al fet de l'absència, en termes generals, de fotografies que ens ajudin a investigar i a acostar-nos a la repressió franquista. No en va, el caràcter aniquilador del règim també es va deixar sentir en la supressió de les empremtes visuals dels seus crims i de la memòria gràfica de l'ideari republicà.

De totes formes, resultaria desproporcionat i escassament rigorós atribuir, com es pot intuir de les anteriors paraules, una intenció directa, per part del franquisme, en l'elimi-

nació d'una part de la memòria visual relacionada amb la Segona República espanyola. En aquest sentit, no hem d'oblidar com indirectament la por que va generar la maquinària repressiva del franquisme va propugnar la desaparició de diversos llegats fotogràfics, de gran valor, sobretot, documental. Explicant més detalladament aquesta idea, hi ha un malaurat esdeveniment que es va repetir al llarg del territori espanyol conforme l'avançament de l'anomenat bàndol nacional era cada vegada més patent i la repressió més evident: foren diversos els fotògrafs que amagaren els seus arxius, sobretot al final de la Guerra Civil, temerosos, bàsicament, que les seves fotografies fossin utilitzades com a objecte de denúncia de cara a futures represàlies, bé fos pel motiu de les fotografies, bé per posar en perill les persones reflectides en aquestes instantànies.

En el millor dels casos, afortunadament, alguns d'aquests fons van estar ocults durant la llarga dictadura i van poder veure la llum en acabar, com és el cas del llegat d'Agustí Centelles i la seva famosa maleta.¹ Per altra banda, partint de la idea anterior, queda el tràgic dubte de no conèixer quant material pot estar ocult, no només amagant el seu valor històric i documental, sinó també

en unes condicions de conservació que, potser, no puguin evitar el pas del temps i, per tant, sense poder-ne evitar una gradual desaparició en el silenci i el desconeixement. No obstant, en aquest últim cas, tot i que remota, encara podria quedar una esperança enfront de la desaparició total d'un llegat.

Molt més tràgic resulta el coneixement de la destrucció d'aquests fons gràfics. Desgraciadament, aquest també va ser un cas que va anar passant al llarg del territori espanyol conforme la victòria franquista era més notòria. No van ser pocs els fotògrafs que no van aconseguir amagar la seva obra i es van veure obligats a destruir-la per por a futures represàlies, tant sobre ells com sobre les persones a les quals havien fotografiat. Metodològicament, davant l'evident inexistència de fotografies que ens ajudin a investigar aquest trist episodi una de les vies més certes a l'hora d'acostar-nos a aquesta causa de la repressió passa pel coneixement de la biografia dels professionals que es van veure abocats a aquest trist desenllaç.

Centrant-nos més concretament en el cas del País Valencià, dins de la fotografia valenciana es coneixen tres casos que mostren una intencionada destrucció de fons fotogràfics a mans dels seus autors, precisament

1 CENTELLES, Agustí, *Agustí Centelles. La maleta del fotògraf*, Barcelona, Destino, 2009.

per por a la imminent repressió franquista. Tocaria parlar dels repòrters gràfics Joaquín Sanchis Finezas, José Cabrelles Sigüenza i Francisco Sánchez Orts.

El primer d'ells, Joaquín Sánchez Finezas (1889-1957), va desenvolupar el seu treball, bàsicament, a la València de la Guerra Civil espanyola. La seva importància dins del fotoperiodisme valencià és inqüestionable, no només per les seves fotografies de la València en guerra, sinó també pels avenços tecnològics que va introduir, ja que va ser un dels primers professionals en territori valencià que va utilitzar la Leica de pas universal. Precisament del seu llegat anterior al final de la Guerra Civil només ens han arribat les fotografies que va fer amb aquesta revolucionària càmera fotogràfica. La resta de material, una col·lecció de fotos en negatiu en placa de vidre, va ser destruïda pel mateix Finezas. Els negatius fets amb la Leica es van poder conservar dins d'unes capses de postals en el porxo de casa seva i van ser recuperades posteriorment pel seu fill, Manuel, (també fotògraf), que les va catalogar i va protegir dins d'un marc de diapositives. Aquest llegat constitueix l'actual fons Finezas, que es pot consultar a la Biblioteca Valenciana, conformat per un total de 973 negatius.² Sens dubte és un cas curiós, ja que queda patent les dues vies comentades anteriorment: tant la destrucció de fotografies, com l'ocultació d'altres tantes. En aquest últim cas, van romandre amagades aquelles que pel seu material de factura permetia una més gran discreció, com és el cas dels negatius en cel·luloide

En el cas de José Cabrelles Sigüenza (1905-1975), aquest professional fou un fotògraf que, inexplicablement, no ha arribat a tenir la rellevància d'altres dels seus col·legues contemporanis. De formació autodidacta, va compaginar el treball d'estudi amb el de reporter en mitjans com *ABC*, *Las Provincias* o *Diario de Valencia*. Al final de la Guerra Civil i per tal d'evitar represàlies contra les persones que havia fotografi-

at, va decidir destruir les fotografies que havia fet sobre plaques i les va llençar a un pou proper a la plaça de l'Almoïna, a la ciutat de València, on tenia situat el seu estudi.³

Per últim, l'altra gran figura a tenir en compte és la del fotògraf alacantí Francisco Sánchez Orts (1905-1974). La seva trajectòria professional està vinculada a Alacant; i es va dedicar a fotografiar, sobretot el món taurí i esportiu de la ciutat. Però durant la Guerra Civil espanyola ens va deixar importants testimonis de la vida i el patiment dels ciutadans a la reguarda, sobretot en una sèrie de fotografies sobre les conseqüències dels bombardeigs a Alacant. Pel que fa al tema que tracta Francisco Sánchez, com també va passar en el cas dels dos professionals esmentats anteriorment, amb el final de la Guerra Civil i la derrota republicana, segons expliquen els testimonis propers a la seva figura, es va dirigir a una propietat de la seva família a Tibi i va destruir gran part del seu patrimoni, també per por a comprometre la gent que va retratar i que aparegueren en aquelles instantànies.⁴

La tragèdia que il·lustren aquests tres casos és enorme i inqüestionable. Per una banda, no es pot deixar d'observar el drama humà d'aquests professionals que, posats al límit, es van veure obligats a destruir la seva pròpia obra. Per altra banda, des d'una perspectiva historiogràfica i històrica, s'ha de lamentar enormement la pèrdua de tota una documentació que, ben segur, hauria pogut ajudar a investigar i conèixer millor la Guerra Civil al País Valencià.

Però, malgrat tot, aquests tres trà-

gics episodis no han de quedar exclusivament en la tristesa de les conseqüències que ens han arribat al nostre present. Històricament aporten valuosos testimonis que posen en evidència una de les claus que ajuden a entendre el funcionament repressiu de tota dictadura, com és el terror que desperten les conseqüències de la seva maquinària repressiva. Cal lamentar, evidentment, la pèrdua irreparable d'uns fons que de ben segur podrien haver llançat llum sobre la Guerra Civil al País Valencià, per fer front a aquest desolador panorama se n'ha d'extreure la lectura positiva, i en aquest sentit cal centrar-se en la idea de poder aprofundir, amb un nou cas, en el terror despertat per la maquinària repressiva del règim franquista.

En definitiva, el dramàtic cas de Joaquín Sanchis Finezas, José Cabrelles Sigüenza i Francisco Sánchez Orts és el testimoni de la destrucció de tota una sèrie de fotografies de les quals no tenim cap informació concreta sobre el seu contingut. Tanmateix, malgrat la seva nul·la existència i la intencionalitat, encara que fos indirecta, del franquisme per aniquilar aquests testimonis, sí que podem reconstruir la historicitat d'aquests documents perduts tristament en el temps. D'aquesta manera, encara que no es tingui, desgraciadament, constància material de l'existència d'una fotografia, el coneixement de les raons de la seva desaparició (la seva historicitat) ja de per sí ens aporta dades sobre la maquinària de la repressió franquista i de la seva efectivitat a l'hora de crear un estat de terror en els moments pròxims al final de la Guerra Civil espanyola.

2 GIRONA ALBUIXECH, Albert, «Imatge i compromís: la fotografia de guerra de Joaquín Sanchis "Finezas" (1937-1938)», dins *Joaquín Sanchis Finezas. Fotografía de guerra (València 1937-1938)*, Joaquín Sanchis «Finezas», València, Pentagraf, 2005, p. 23.

3 ALEIXANDRE PORCAR, José, José HUGUET CHANZÀ i Josep MERITA, *Memoria de la luz. Fotografía en la Comunidad Valenciana, 1839-1939*, València, Conselleria d'Educació, Cultura i Ciència, 1992, p. 74.

4 LINARES ALBERT, Santiago, «A la recerca de Paco Sánchez», dins *Poetas de la llum*, Santiago Linares Albert y otros, Alicante, Hoguera Puerto de Alicante, 2001, p. 14-49.

LA PRODUCCIÓ VALENCIANA SOBRE LA REPRESSIÓ FRANQUISTA DEL PRIMER FRANQUISME

Ricard Camil Torres Fabra
Universitat de València

Tot i disposar d'una recopilació de tot el publicat sobre el tema repressiu franquista en el nostre país,¹ cal remarcar que, com és natural, les primeres obres de conjunt sobre el franquisme, recollen de manera sintètica la realitat repressiva del règim,² sense major intenció per aprofundir sobre el tema, i altres més concretes mostraven els aspectes més epidèmics del fenomen sense entrar tampoc en més detalls.³

Per al nostre cas, les memòries de persones que descrivien les seves vivències⁴ van suposar un magnífic punt de partida per a posteriors estudis, sobretot a partir de l'aparició del boom de l'anomenada història oral,⁵ qüestió reafirmada en aparèixer treballs en què es recollen testimonis col·lectius més o menys compactes,⁶ i que pel fet de tractar aspectes menys generals deixarem per a més endavant.

La imposició del règim franquista

El mateix que a la resta de l'Estat espanyol, el model d'Estat franquista es va instaurar al País Valencià,⁷ mitjançant una immediata, brutal, furibunda i contundent repressió. Així s'obrien les portes de

les terres valencianes al nou règim franquista, que va presentar certes diferències locals,⁸ sense trencar per això l'especificat del règim.⁹

Aquests estudis venien a complementar la intersecció oferta per les monografies locals, encara que atès que l'etapa republicana i la guerra civil eren el centre d'interès dels seus autors, el cert és que en tots els estudis apareixia una mena de referència -desigual segons els casos- això sí, a la repressió franquista¹⁰ Tot l'anterior, igual que les posteriors investigacions, van tenir el seu punt de partida en l'obra més important la mà de Vicent Gabarda,¹¹ que malgrat una revisió posterior publicada pel Servei de Publicacions de la Universitat de València, ens mostra el panorama repressiu franquista en tota la seva amplitud, tant cronològicament com numèricament sense obviar-ne cap aspecte. A partir d'aquí, les matisacions i poca cosa més s'hi poden afegir.

Des del punt de vista cronològic, les primeres zones del País Valencià a patir els efectes de la repressió franquista van ser aquells indrets de la província de Castelló que van caure a mans dels insurgents fins a l'estabilització momentània dels fronts,

la qual cosa no significa que la maquinària repressora franquista interrompés el seu funcionament,¹² per a continuar amb les accions bèl·liques ja finalitzades.

D'aquesta manera, el territori valencià fou escenari juntament amb Cartagena i Madrid, especialment, dels fets més importants del final de la guerra, incloent la possibilitat, a partir de febrer de 1939, d'una evacuació massiva davant la gravetat de la situació, pla que finalment es va diluir atès el maremànum dels fets,¹³ entre ells la caiguda de Catalunya i un primer exili en condicions terribles, al qual en no poques ocasions seguiria la inhumana experiència del confinament en els camps d'extermini nazis,¹⁴ tot i que un bon nombre de refugiats a França es va poder quedar en el seu territori o passar després al Nord d'Àfrica o a Amèrica.¹⁵ En aquest context, el País Valencià va tornar a ser seu de les entranyes d'un govern republicà més que deteriorat i que ràpidament es veuria desbordat pels esdeveniments,¹⁶ pels quals abandonaria el territori definitivament mentre que pels ports del Mediterrani va escapar qui va poder¹⁷ per passar a formar part de valencians exiliats.¹⁸

Els qui es van quedar a terra van viure moments angoixants, tant en el port d'Alacant com en el de Gandia;¹⁹ mentre la quinta columna anava conformant els nous consistoris a l'espera de l'arribada de les tropes franquistes. S'iniciava així el període de la dictadura franquista.

L'aplicació de la repressió franquista al País Valencià

Com ja s'ha apuntat, per al nostre país disposem de l'obra magna de Vicent Gabarda²⁰ a la qual s'han anat sumant altres estudis,²¹ exposicions²² i reflexions²³ que pretenen explicar els aspectes relatius a la repressió franquista, una repressió que es va fer patent, com hem afirmat, de manera immediata. Així, un cop ocupats els ajuntaments pels components de la quinta columna, alhora que prenen possessió del poder municipal i al qual seguiria la imposició del model franquista,²⁴ es desfermà una persecució ferotge sobre els vençuts²⁵ que es va intensificar amb l'entrada de les tropes franquistes.

Un cop instaurats els elements franquistes a les institucions,²⁶ les aspiracions repressives van ser dutes a terme i les terres valencianes es van veure envaïdes per un rosari de presons i camps de concentració.

Cronològicament, la ciutat d'Alacant es va convertir en un mostrari del que s'ha exposat. Així, recintes com cinemes es van fer servir com a destí per a les dones capturades al port, mentre d'altres indrets com el castell de Santa Bàrbara o el de Sant Ferran es van convertir en presons per a milers de presoners.

En efecte, un cop lliurats els atrapatats al port, els homes van passar a ocupar el famós camp d'ametllers²⁷ abans de ser reubicats i distribuïts per altres camps de concentració²⁸ - anomenats alguns com de classificació - com els d'Albatera,²⁹ Porta Coeli³⁰ o Oriola,³¹ o bé directament en una de les tantes presons existents³² o habilitades a aquest efecte, amb el cas de veritables itineraris carcaris,³³ incloent-hi els treballs forçats

per a la redempció de condemna.³⁴

Mentre, res no quedava fora de l'òrbita de control franquista. Així, la Universitat de València fou ocupada³⁵ i pràcticament desballestada,³⁶ i va patir una brutal depuració³⁷ que va tenir com a conseqüència immediata un marcat empobriment intel·lectual³⁸ que duraria dècades³⁹ i el mateix va passar amb el magisteri republicà⁴⁰ i tot el que significava un record del passat,⁴¹ la qual cosa comportaria una ensenyança adaptada i sotmesa als interessos franquistes⁴² amb una oferta educativa summament depauperitzada.⁴³

El mateix podem dir d'altres institucions com les diputacions⁴⁴ o els consistoris municipals,⁴⁵ qüestió extensible al terreny laboral, com resulta evident si tenim present el component corporatiu franquista tan decantat tant cap a la repressió com al control obrer⁴⁶ i a qualsevol de les manifestacions professionals o d'un altre tipus,⁴⁷ tot i que el més estudiat han estat les conseqüències que va tenir tant per al valencianisme polític com cultural al País Valencià.⁴⁸ Tipus de repressió que també pot fer-se extensiva a les manifestacions culturals o festives pròpies del país,⁴⁹ com per exemple les bandes de música,⁵⁰ les festes religioses,⁵¹ les festes de moros i cristians,⁵² la

Fira de Juliol,⁵³ les falles⁵⁴ i les simples fires,⁵⁵ sense oblidar la introducció de noves escenografies commemoratives exclusivament franquistes,⁵⁶ qüestió acompanyada i complimentada per l'impagable paper propagandístic típic del règim, dirigit per FET i de les JONS,⁵⁷ que abastava amb els seus tentacles el sector poblacional juvenil⁵⁸ imposant alhora un nou model de dona⁵⁹ beneït i promogut per l'Església⁶⁰ que es va plasmar en el camp del treball sota una explotació laboral particular.⁶¹

Paral·lelament, el món penitenciari franquista, durant els primers anys d'imposició del règim, desenvolupava la seva funció repressora, alimentant les presons mitjançant un procediment legislatiu dissenyat a mida⁶² que tenia el seu re-

flex pràctic en esperpents judicials que donaven pas a veritables aberracions jurídiques⁶³ la funció de les quals no era cap altra que la de castigar i eliminar tots aquells elements considerats com a nocius per part del règim;⁶⁴ és per això que les arbitrarietats, brutalitats i la resta, no només estiguessin a l'ordre del dia en els recintes penitenciaris⁶⁵ com a la resta de la vida quotidiana,⁶⁶ sino que, a més, van provocar condicions de vida terribles quan no mortals.⁶⁷

Atesa la situació de degradació moral, els interns van intentar reconduir la seva existència lliurant-se a tota mena d'activitats⁶⁸ sense oblidar que el final de la reclusió no significava un retorn a la normalitat.⁶⁹

D'aquesta manera es va anar llevant una oposició que, naturalment, fou ràpidament reprimida,⁷⁰ especialment quan aquesta va conèixer repetides caigudes i es va transformar en el camp d'acció geogràfic pràcticament no va anar més enllà de certes zones agrests⁷¹ amb un balanç discutible,⁷² fins que els esforços opositors al franquisme van obrir nous horitzons.⁷³

Actualment, altres aspectes de la repressió franquista com són les fosses comunes han cridat l'atenció dels investigadors, tot i que en aquest cas l'endarreriment dels estudis en el País Valencià resulta evident,⁷⁴ no ha evitat l'aparició d'afirmacions contràries sobre aquest aspecte tot i que amb la temeritat de fer-se fora de context i sense cap rigor científic, fent la impressió que es pretén així engrandir les xifres dels efectes de la repressió franquista amb finalitats més que dubtoses, com si la magnitud de la dictadura sobre aquest aspecte deixés insatisfetes algunes persones.⁷⁵

El que s'ha dit abans no exonera el règim franquista d'implantar un model socioeconòmic que, en el millor dels casos, va interrompre un procés cap a la mortandat implantant uns nivells de vida veritablement d'acord amb la proposta social, política i econòmica franquista.⁷⁶

Notes

- 1 TORRES, Ricard Camil. *La repressió franquista al País Valencià. Recull bibliogràfic*. 3i4. València, 2008.
- 2 ADRIÀ MONTOLIO, Joan Josep. "El País Valencià sota la dictadura franquista (1939-1975)". En DDAA. *Història Contemporània del País Valencià*. Tabarca. València, 1992. pp. 295-350. BALDÓ i LACOMBA, Marc i MILLÁN, Jesús. "El País Valencià bajo el franquismo. En RUIZ, Pedro (dir) *Historia del País Valenciano*. Vol. VI. Cupsa/Planeta.
- 3 AZUAR, Rafael. "Tipos de postguerra". Dins *Canelobre*, número 31-32. Especial dossier: <Alicante en los años cuarenta>, MORENO SÁEZ, Francisco (coord). Institut d'Estudis Juan Gil-Albert. Diputació d'Alacant. Alacant, primavera de 1995. pp. 117-120. PICÓ i LÓPEZ, Josep. *El franquisme*. Alfons el Magnànim. Institució Valenciana d'Estudis i Investigació. València, 1982. TORRES FABRA, Ricard Camil. *Entorn a la trajectòria de la dreia valenciana. El cas de la Ribera Baixa durant el segle XX*.
- 4 BARÓN FERNÁNDEZ, J. (Testimoni). Dins MACEBO, F., BALDÓ, M. y ALONSO, C. *L'exili cultural de 1939. Seixanta anys després*. Vol. II. Universitat de València/Biblioteca Valenciana. València, 2.001. pp. 563-569, relata els detalls del seu exili a França per passar després a Mèxic fins al seu retorn. POZO SANDOVAL, Àngel. "Argelès-Sur-Mer. Miserias y grandezas de un campo de concentración". pp. 43-54. *Canelobre*, 20/21. Institut de Cultura Juan Gil-Albert. Diputació d'Alacant. Alacant, primavera/estiu de 1991, narra la vivència en el camp de concentració francès. BONET SANJUAN, J. Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 579-584, membre de la FUE i de les JSU, va ser empresonat en el port d'Alacant passant a la Model de València, on va trobar un bon grapat d'intel·lectuals que es van organitzar per a evitar caure en la rutina. GARCÍA IGUAL, A. Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 585-590, va comprovar com els llaços solidaris dels emigrats es van anar afluixant progressivament. GUEREÑA, J. L. Ídem. pp. 591-596, escriptor que va romandre durant quatre anys en els camps de concentració francesos. MONTALBÁN GÁMEZ, A. Dins PAGÈS i BLANCH, P. dir. *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*... pp. 361-366, conta la seva trajectòria antifranquista SOLER, A. Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 609-610, la seva vida a l'URSS com a professora de castellà.
- 5 FRASER, Ronal. *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española*. Crítica, Barcelona, 1979. 2 vols.
- 6 AZKÁRRAGA, José María. *Perder la guerra*. Asociación Amigos del Día de la Foto. València, 1.999.
- 7 SANZ ALBEROLA, D. *La implantación del franquismo en Alicante. El papel del Gobierno Civil (1939-1946)*. TORRES FABRA, R. C. "Reconstrucció o desmembrament? La darrera postguerra civil al País Valencià". Dins *Afers, fulls de recerca i pensament*, vol. XVIII, nº 45. Catarroja, 2003. pp. 337-379
- 8 CALZADO ALDARIA, A. I TORRES FABRA, R.C. Valencians sota el franquisme. Edicions la Xara. Simat de la Vall digna, 2002. GINÉS A. La Instauració del franquisme al País Valencià, Publicacions de la Universitat de València. 2010.
- 9 CALZADO ALDARIA, A. *Entre la nit i el marasme: la Vall d'Albaida, 1939-1952*. Germania. València, 2005. CALZADO ALDARIA, A. y TORRES FABRA, R. C. *Un silenci extens. El franquisme a la Ribera Baixa (1939-1962)*. Diputació de València. València, 1995. DDAA. *Historia de Valencia*. Editorial Prensa Valenciana. València, 1999. pp. 597-600. GODES BENGOCHEA, R. "El franquismo". En CHUST, Manuel. *Historia de Castellón*. Prensa Valenciana. Castelló de la Plana, 1992. pp. 641-660. GÓMEZ RODA, J. A. y SAZ CAMPOS, I. "Valencia en la etapa franquista: política y sociedad". Dins PRESTON, P. y SAZ, I. *De la revolución liberal a la democracia parlamentaria. València (1808-1975)*. Universitat de València/Fundació Cañada Blanch/Biblioteca Nueva. Madrid, 2001. pp. 255-283. MORENO SÁEZ, F. *El primer franquismo (1939-1959)*. Institut d'Estudis Juan Gil-Albert. Alacant, 1995. SÁNCHEZ RECIO, G., MORENO FONSERET, R. y SEVILLANO CALERO, F. *Estudios sobre el franquismo en la provincia de Alicante. Poder y política. Actitud económica y Opinión*. Universitat d'Alacant. Alacant, 1995. SANTACREU SOLER, J. M. "La instauració de la dictadura al País Valencià". En DDAA (Eliseu Climent ed. y PAGÈS, Pelai. coord). *Guerra, franquisme i transició*. Edicions del País Valencià. València, 2006. pp. 172-174. SIMEÓN RIERA, D. *Impasible el ademán. Franquisme i societat a una comunitat rural: Xàbia 1939-1953*. Ajuntament de Xàbia. Xàbia, 1998. SIMEÓN RIERA, J. D. "Repensar el franquisme des d'una comunitat rural: el cas de Xàbia, 1939-1953". En *IV Encuentro de investigadores del franquismo*. València, 17-19 de noviembre de 1999. Universitat de València/Facultat de Geografia i Història/Departament d'Història Contemporània/Red de Archivos históricos de CCOO/Arxiu "José Luis Borbolla (CCOO PV)/Banesto/Sènia Informàtica/Atlantis, Compañía de Seguros y Reaseguros SA. València, 1999. pp. 408-414. SORRIBES, J. (coord). *València (1808-1991): en trànsit a gran ciutat*. Crítica. Barcelona, 1989. GÓMEZ RODA, J. A. *Política i poder local. Catarroja: un municipi valencià durant el primer franquisme*. Afers. Catarroja, 1998. CONCA, M. y GUIA, J. "Aportaciones al estudio de la represión franquista en Beneixama (1939-1946). Transmisión oral y documentación escrita", IGLESIAS OVEJERO, À. (Ed.), *Actas de las III Jornadas Internacionales de Estudio de El Rebollar, VII Coloquio del Programme de Recherche sur "Oralité, Histoire, Ecriture" dans le Monde Ibérique*, nº 10. Orleáns, 2007, vol II, pp. 423-442. Dels mateixos autors, "Noves dades sobre presos i presons del primer temps de la repressió franquista a Alacant". *Revista del Vinalopó*, 12, Centre d'Estudis Locals del Vinalopó. Alacant, 2009. pp. 73-102.
- 10 BALLESTER ARTIGUES, T. *La Segona República a Predeguer. 1931-1936*. Ajuntament de Pedreguer/Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta. Pedreguer, 1994. pp. 173-196. BARREDA EDO, P. E. y FERRANDO PUI, E. *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals*. Vol. III. II República i Guerra Civil (1931-1939). Grup de la recuperació de la Memòria Històrica del Segle XX de Benassal. Vinaròs, 2.007. pp. 116-159. Dels mateixos autors, *Benassal. Segle XX. Estudi d'un poble rural realitzat amb fonts orals*. Vol. IV. L'època franquista (1939-1975). Grup de la recuperació de la Memòria Històrica del Segle XX de Benassal. Vinaròs, 2.007. pp. 186 i ss. CALZADO ALDARIA, A. *República i guerra civil a Quatretonda*. Ajuntament i cooperativa vinícola de Quatretonda. Quatretonda, 2.005. p. 66. COLOMINES i COMPANYYS. A. *Catarroja, 1936-1939: insurgent i administrada*. Ajuntament de Catarroja. Catarroja, 1986. pp. 137-143. DELCASTILLO, F. y GREGORI, J. *Converses sobre la guerra civil a Benicarló*. Alambor. Benicarló, 2002. pp. 23 i ss. Díez Fuentes, J. M. *San Vicente del Raspeig: 1930-1950. República, Guerra y Primer Franquismo*. Ajuntament de Sant Vicent del Raspeig/Institut de Cultural Juan Gil-Albert. Alacant, 1995. pp. 143 i ss. MARTÍNEZ LÓPEZ, C. *Un pueblo en la retaguardia: La guerra civil en (1936-1939)*. Siete Mares. Madrid, 2.007. NAVARRO PASTOR, A. *Historia de Elda. Siglo XX (1900-1939)*. Vol II. Publicacions de la Caixa d'Estalvis Provincial. Alacant, 1.981. Del mateix autor, *Historia de Elda. Siglo XX (1939-1975)*. Vol III. Publicacions de la Caixa d'Estalvis Provincial. Alacant, 1.981. RAMOS, V. *La guerra civil (1936-1939) en la provincia de Alicante*. Vol. III. Biblioteca Alicantina. Alacant,

1974. SAMPER ALCÁZAR, J. *Elda a través de la historia. Comunidad humana y territorio*. Ajuntament d'Elda/Universitat d'Alacant. Elda, 1995. pp. 177-183. SIGALAT VAYÀ, M. J. "Memòries de la guerra civil a Carcaixent". En *Al-Gezira*, 9. Ajuntament d'Alzira, 1996. pp. 505-535. SIGNES, M. *Historia de mi pueblo (Tárben)*. Caixa d'Estalvis Provincial. Alacant, 1981. TORRES FABRA, R. C. *Cullera en guerra. Un poble valencià a la reraguarda*. Ajuntament de Cullera. Cullera, 1991. pp. 203-215. CEBRIÁN MOLINA, J. LL, GARRIDO RICO, Sebastià, MARTÍNEZ SALAS, Isabel y RAMÍREZ ALEDÓN, Germà. *República i guerra civil a Xàtiva (1931-1939)*. Ajuntament de Xàtiva. Xàtiva, 1991. Vol II. GAY GAY, E., FUENTES FOS, C. D. y PÉREZ, J. A. *Polinyà al primer terç del segle XX: Associacionisme obrer. La Societat Obrera de Polinyà*. Ajuntament de Polinyà de Xúquer, 2001. pp. 287-295 MOYA JULVE, J V. *Alcalá de Xivert. Revolució, guerra y represión 1936-1948*. Centre d'Estudis del Maestrat/Ajuntament d'Alcalá de Xivert, 2005. ARNAU, A. *Nuestros días oscuros. ¿ubi est, mors, victoria tua?* Antinea. Vinaròs, 2005. 2 vols. JOVER, F. *República, guerra i repressió franquista a Cocentaina*. Ajuntament de Cocentaina. Cocentaina, 2008. pp. 146-166. Del mateix autor, "Apunts sobre república i repressió franquista a Cocentaina". En TORRES FABRA, R. C. y NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià (1938-1975). Estudis sobre la repressió franquista*. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2012. pp. 421-439. VVAA. *La repressió franquista a Xàtiva*. Ulleye. Xàtiva, 2012.
- 11 GABARDA CEBELLÁN, V. *Els afusellaments al País Valencià*. Del mateix autor, "La continuació de la guerra civil: la represión franquista". *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, nº 7. Universitat de València. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història Contemporània. València, 1982. pp. 229-245. "Un aspecte de la repressió franquista: els afusellaments a Paterna". *Afers*, vol. II, nº 3. Catarroja, 1986. "Los Serranos, 1936-1942. Años de revolución y muerte". Dins *Taller d'Història*, nº 3. Diputació de València, 1993. pp. 27-44. "Víctimes mortals a la Costera (1936-1942). Estudi sociològic de les víctimes a la reraguarda bèlica i la immediata postguerra". En *Papers de la Costera*, nº 12. Associació d'Amics de la Costera. Xàtiva, novembre 2001. pp. 131-146. "El camp de Morvedre, 1936-1942. Las muertes violentas en la retaguardia bélica y la inmediata postguerra". En *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, nº 9. Centre d'Estudis del Camp de Morvedre. Sagunt, 1994. "2238 afusellats a Paterna (1939-1956)". *El Temps*. Edicions del País Valencià. València, del 25 de novembre al 1 de diciembre de 1985. Número 75. "Les execucions de la postguerra. El cas de València". En TORRES FABRA, R. C. y NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià...* pp. 167-190.
- 12 PORCAR. J. LL *La Memòria i les víctimes. Repressió franquista a les comarques de Castelló*. Grup per a la Recerca de la Memòria Històrica de Castelló. Castelló de la Plana, 2008. GABARDA CEBELLÁN, V. "Les conseqüències de la guerra civil: morts violentes a la província de Castelló (1938-1950)". En MARTÍ, M. (coord.) *D'Història Contemporània. Debats i Estudis. Un homenatge casolà a E. P. Thompson (1924-1993)*. Societat Castellonenca de Cultura. Castelló de la Plana, 1996. pp. 133-156. ARMENGOT, T. y POCAR, J. L. "Mort i repressió franquista a Borriana (1938-1950)". Dins ARMENGOT, T., POCAR, J. L. y TORRES, R. C. *La repressió franquista al País Valencià. Burriana i Manises*. 314. València, 2008. pp. 15-79. Dels mateixos autors, "Trencant els murs. El món penitenciari de Castelló a partir de l'estudi de l'Arxiu de la presó". Dins TORRES FABRA, R. C. y NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià ...* pp. 341-362. PORCAR ORIHUELA, J. *Un país en gris i negre. Memoria històrica i repressió franquista a Castelló*. Publicacions de la Universitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2013. PALOMAR MARTÍNEZ, J. M. "Castelló después de la victoria. Poder político a l'Ajuntament de Castelló (1938-1948)". <http://www.memoriacastello.cat/11050601.html>. Del mateix autor, "La repressió franquista a Castelló. Els polítics castellonencs". En TORRES FABRA, R. C. y NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià ...* pp. 403-420. POCAR, J. L. i ARMENGOT, T. "Mort i repressió franquista a Borriana (1938-1950)". <http://www.memoriacastello.cat/11050607.html>. PERIS MUIÑOS. *Històries de vida al Castelló de la postguerra*. Universitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2012.
- 13 SANTACREU, J. M. *Una presó amb vistes al mar. El drama del port d'Alacant. Març de 1939*. 314. València, 2008. TUÑÓN DE LARA, M. "La agonía de la República". *Historia 16*, colección guerra civil, nº 23. Madrid, 1986. pp. 6-63
- 14 Cfr. POZO SANDOVAL, Ángel. (Testimoni). "Argelès-Sur-Mer. Miserias y grandezas de un campo de concentración". pp. 43-54. *Canelobre*, 20/21... SOLER, A. (Testimoni). En *L'exili cultural de 1939...* pp. 609-610. SORIANO, A. *Éxodos. Historia oral del exilio republicano en Francia*. Crítica. Barcelona, 1989. ALEIXANDRE, J. "Renau y su exilio". En DDAA. *Historia de la fotografía Valenciana*. Levante. València, 1990. pp. 195-204. BARÓN FERNÁNDEZ, J. (Testimoni). *L'exili cultural de 1939...* pp. 563-569. BERMEJO, B. y CHECA, S. *Libro memorial. Españoles deportados a los campos nazis (1940-1945)*. Ministerio de Cultura. Madrid, 2006. CASTANYER i RAUSELL, À. *Els valors dels vençuts. De Foios a Paris passant per Barcelona*. Pagès. Lleida, 2003. LIDA, C. "Vicente Llorens (1906-1979). El hombre, el exilio y la obra". En CRUZ, J. I. (ed.) *La Numancia Errante. Exilio Republicano de 1939 y Patrimonio Cultural*. Biblioteca Valenciana. València, 2002. DDAA. *Libro de Actas del Coloquio sobre el Exilio libertario en Francia (1939-1975) a través de la historia oral*. 23-25 de septiembre de 1993. Colonia Espanyola de Beziers. Fundació Salvador Seguí. València, 1996. MARÍN GARCÍA, J. *Memorias*. Edició de l'autor, València, 2004. 2 vols. MARTÍNEZ LEAL, J. "Alicantinos en Mauthausen: El testimonio de José Jornet Navarro". *Canelobre*, 20/21... pp. 81-92. NOS A. i SANTACREU SOLER, J. M. "Valencianos en los campos de concentración nazis". Dins <Exilio y represión franquista>. En GIRONA ALBUIXECH, A. y SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 16. Prensa Valenciana. València, 2006. pp. 96-105. Del mateix autor, "Amado Granell. Borriana, 1898-Sueca, 1972". Enidem pp. 125-127. VENDRELL i ANDRÉS, G. "Un sollaner al camp d'extermini de Mauthausen. A la memòria d'En Joan Andrés i Córdoba". En *Suylana*, 6. Ajuntament de Sollana, desembre 2004. pp. 63-83. CALZADO ALDARIA, A. "Enric Marco i Nadal". En DDAA (Eliseu Climent ed. i Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició*. Edicions del País Valencià. València, 2006. pàg. 206. GONZÁLEZ MARTEL, R. "Enrique Moret: escultor y educador". Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 91-96. LIDA, C. "In memoriam José Puche Planas (1921-2001)". Dins ídem. pp. 597-603. FORTUÑO LLORENS, S., MESEGUER PALLARÉS, L. B., NOS ALDÀS, E. F. i PORCAR ORIHUELA, J. L. (Eds). *La cultura exiliada*. Universitat Jaume I. Castelló de la Plana, 2012.
- 15 AGUIRRE SIRERA, J. L. "Notas a pie de página de <La gallina ciega> (Amigos y conocidos)". Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 185-191. ALEIXANDRE, José. "Agustín Centelles y su huída a Francia". En DDAA. *Historia de la fotografía Valenciana*. Levante. València, 1990. pp. 185-194. ALONSO, C. "Joaquín Sanchis Nadal. Cartas familiares de un periodista exilia-

do". En *L'exili cultural de 1939...* pp. 491-502. ALONSO, C. y RANCH SALES, A. "Vicente Lloréns Castillo: cartas desde la emigración, 1939-1956. Correspondencia con Eduardo Ranch Fuster". En *El exilio literario español de 1939*. Vol II. Gexel. Barcelona, 1998. pp. 471-488. ANGOSTO VÉLEZ, P. L. *Sueño y pesadilla del republicanismo español*. Carlos Esplá: una biografía política. Universitat d'Alacant/Associació Manuel Azaña. Madrid, 2001. pp. 323-407. ANGOSTO, P. L. y PUIG, J. (eds). *Una lealtad entre ruinas. Epistolario Azaña-Esplá, 1939-1940*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2003. BARONA VILAR, J. L. y MANCEBO, M. F. *José Puche Álvarez (1896-1979). Historia de un compromiso. Estudio biográfico y científico de un republicano español*. Ene-roalitat Valenciana. València, 1989. CASTELLANO SANCHE, F. *Memorias del Ex Alcalde de Benicarló, Castellón, Federico Castellano Sancho 1931-1938 (Exiliado en África y liberado en México)*. Costa-Amic Editores. Mèxic, ss/d. ESPLÁ RIZO, C. *Mi vida hecha cenizas, diarios 1920-1965*. Renacimiento. Sevilla, 2004. FERNÁNDEZ MARTÍNEZ, D. "Relación con el país de acogida: el debate artístico mexicano en el teatro de Max Aub". *El exilio literario español de 1939...* pp. 263-272. GÁLVEZ RAMÍREZ, P. "Los lazos en la diáspora republicana del exilio de 1939: la amistad entre Max Aub y José María Quiroga Plá". En *L'exili cultural de 1939...* pp. 231-255. GARCÍA IGUAL, A. *Entre aquella España nuestra... y la peregrina. Guerra, exilio y desexilio*. Publicacions de la Universitat de València/Patronat Sud-Nord. València, 2005. GIRONA ALBUIXECH, A. y MACEBO, M. F. (eds). *El exilio valenciano en América. Obra y memoria*. Universitat de València-Institut de Cultura Juan Gil-Albert. València, 1995. GRADAILLE PERNAS, R. "La larga caminata de un gran maestro: Rodolfo Llopis Ferrándiz, motor intelectual de la política educativa de la II República". En *L'exili cultural de 1939...* pp. 581-587. GRACIA, A. "Semblanza de Pascual Plá y Beltrán". *Canelobre*, 20/21... pp. 197-208. IRÚN VOZMEDIANO, V. M. "Max Aub y Agustín Gómez: dos dramaturgos del exilio español con un grito de estopa en la garganta". En *El exilio literario español de 1939...* pp. 471-479. LLORENS, V. *Memorias de una emigración. Santo Domingo, 1939-1945*. Renacimiento. Sevilla, 2006. Del mateix autor, *Mujeres de una emigración*. Real Sociedad Económica de Amigos del País. València, 1981. També, "El retorno del desterrado". En *Cuadernos Americanos*, núm. 4. México, julio-agosto 1948. pp. 216-238. MARTÍNEZ LEAL, J. i MORENO SÁEZ, F. (Coords.). "Antonio Blanca: Cuadernos del Destierro (fragmentos)". *Canelobre*, 20/21... pp. 101-112. MARTÍNEZ QUES, M. Á. y MUÑOZ FELIU, M. "El exilio español y valenciano. Bibliografía (2004)". En *Laberintos*, 5. Ene-roalitat Valenciana. València, 2005. pp. 248-260. MATESANZ, J. A. "Perfiles del exilio: dos refugiadas". Dins *Los refugiados españoles y la cultura mexicana*. El Colegio de México. México, 1996. pp. 369-382. MEDRANO, G. *Experiencia de una maestra republicana*. Real Sociedad de Amigos del País. València, 1998. MONTI, S. "Las vueltas de Max Aub". En *El exilio literario español de 1939...* pp. 513-552. MORRO CASAS, J. L. "Max Aub y Gilberto Bosques". En ETTE, O., FIGUERAS, M. i JURT, J. (eds.) En *Max Aub - André Malraux. Guerra civil, exilio y literatura. Guerre civil, exil et littérature*. Iberoamericana. Madrid, 2005. pp. 143-151. MORRO CASAS, J. L. "Max Aub, ¿un exilio diferente?". En *El exilio literario español de 1939...* pp. 169-175. PEIRÓ BARCO, J. V. "Apuntes sobre la concepción teatral de José Ricardo Morales". Dins *L'exili cultural de 1939*. pp. 421-435. PEÑA, P. de la. *Juan Gil-Albert: la frente clara brotando sobre un cuerpo sensitivo*. Alfons el Magnànim. València, 2004. ROS i MARTÍ, G. "El començament de l'exili. Anys negres. Crònica

lliure dels anys de guerra (1939-1945)". *Canelobre*, 20/21... pp. 113-122. ROVIRA, J. C. "Juan Gil-Albert en el exilio mexicano: apuntes sobre una actividad intelectual". *Canelobre*, 20/21... pp. 185-196. SANTACREU SOLER, J. M. "Joan Miquel Botella Asensi. Evaristo: Alcoi, 1880-Mèxic, 1942". En DDAA (Eliseu Climent ed. i Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició...* pág. 145. SANTACREU SOLER, J. M. "Los hermanos Botella Asensi". En <Exilio y represión franquista>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana...* pp. 125-127. SIRERA, J. Ll. "Ilusión contra realidad: el teatro del exilio de Jacinto Grau". Dins *L'exili cultural de 1939-*. pp. 457-468. TORRES, C. "José Estruch. El arte de vivir por caminos cortados". *Canelobre*, 20/21... pp. 209-218. VARGAS, B. "Rodolfo Llopis: los primeros años en el exilio (1939-1945)". En ídem- pp. 171-184. Del mateix autor, *Rodolfo Llopis (1895-1983). Una biografía política*. Planeta. Barcelona, 1999. SANTACREU SOLER, J. M. "Juan Miguel Botella Asensi, el polític de l'Esquerra Radical Socialista". Dins *Quid*, nº 3. La Xara, Simat de la Valldigna, 2000. pp. 49-51. SIGALAT VAYÁ, M. J. "La recuperació de l'arxiu personal i de funció de Julio Just (Alboraia-València) com a font d'investigació històrica". Dins MANCEBO, M. F., BALDÓ, M. y ALONSO, C. (eds.). *Seixanta anys després...* pp. 111-115. TORRES FABRA, R. C. "L'adéu a la terreta". Dins *El Temps*, nº 987, 13-19 de mayo de 2003. Edicions del País Valencià. València. pp. 61-63. RAMOS, V. *Lorenzo Carbonell, alcalde popular de Alicante*. Gráficas Díaz. Alacant, 1986.

- 16 VALERO ESCANDELL, J. R. El territorio de la derrota. Los últimos días del Gobierno de la II República en el Vinalopó". *Centre d'Estudis Locals del Vinalopó*. Alacant, 2004. BOTELLA PASTOR, V. "Memorias del exilio". *Canelobre*, 20/21... pp. 143-150. GARCÍA, M. "Alicantinos en el exilio (1939-1975)". Ídem pp. 15-28.
- 17 GONSALBES ROIG, J. *Memòria de Callosa d'en Sarrià a través d'un exiliat*. Ajuntament de Callosa d'en Sarrià. Callosa d'en Sarrià, 2005. MAINAR CABANES, E. "L'angoixa final. Els últims dies de la Guerra Civil a Gandia". Dins *Espai obert. Revista d'assaig i investigació. Comarques Centrals Valencianes*. Col·lectiu Espai Obert, nº 2. Gandia 1995. pp. 69-72. MARTÍNEZ LEAL, J. "Alicante, puerta del exilio". *Canelobre*, 20/21... pp. 5-14. VILAR, J. B. "La última gran emigración española. Relación nominal de los militantes republicanos evacuados de Alicante por el buque inglés Stanbrook con destino a Orán en 28 de marzo de 1939". En *Anales de Historia Contemporánea*, II. Murcia, 1983. pp. 273-330. VILAR, J. B. "El viaje del Stanbrook y el exilio en Argelia". Dins <Exilio y represión franquista>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana...* pp. 86-95. SANTACREU J. M. (ed.). *Una presó...*
- 18 ORS MONTENEGRO, M. y TORRES FABRA, R. C. "Muerte y éxodo de los vencidos". Dins <Exilio y represión franquista>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana...* pp. 31-74.
- 19 ANÒNIM. *Fragua Social*. Extra, junio 1995. BONET SANJUAN, J. (Testimoni). *L'exili cultural de 1939...* pp. 579-584. COSTA VIDAL, F. *Villena durante la guerra civil, 1936-1939*. Institut de cultura Juan Gil-Albert/Ajuntament de Villena. Alacant, 1998. pp. 264-286. FRASER, R. *Recuérdalo tú y recuérdalo a otros. Historia oral de la guerra civil española...* pp. 288-298. MARTÍNEZ LEAL, J. "La guerra terminó en Alicante. La tragedia del puerto". *Canelobre*, estiu-tardor 1986, núms. 7/8. Institut d'Estudis Juan Gil-Albert. Alacant, 1986. pp. 158-166. NAVARRO NAVARRO, J. "Gonçal Castelló". Gandia, 1912 -Barcelona, 2003". Dins <La memoria de la guerra civil>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra*

- Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 18. Prensa Valenciana. València, 2.006. pp. 130-133. SANTACREU SOLER, J. M. "Alacant, últim reducte". Dins *El Temps*, n° 1022. 13-19 de enero de 2004. Edicions del País Valencià. pp. 71-73. TORRES FABRA, R. C. "La flor amarga dels ametllers". Dins *El Temps*, n° 1089, 26 de abril del 2.005. Edicions del País Valencià. València. pp. 55-56. TUÑÓN DE LARA, M. "Puerto de Alicante. 29 de marzo-1 de abril de 1939". *Canelobre*, núms. 7/8... pp. 151-156.
- 20 GABARDA, V. *Els afusellaments...*
- 21 MAESTRE MARÍN, R. i NAVARRO NAVARRO, F. J. "L'arxiu de la Fundació Salvador Seguí, una font per a l'estudi del franquisme". En DD.AA. II Encuentro de investigadores del franquismo. Alacant, 11, 12 i 13 de mayo de 1995. Institut de Cultura "Juan Gil-Albert"/Fundació d'Estudis i Iniciatives Sociolaborals (FEIS)/Universitat de València/Universitat d'Alacant. Alacant, 1995. Vol I. pp. 23-27. Dels mateixos autors, "L'arxiu sonor de la Fundació Salvador Seguí, València". En ídem. pp. 27-37. CALZADO ALDARIA, A. y TORRES FABRA, R. C. *Características y desarrollo de la violencia política en la Ribera Baja (1936-1945)*. Malta de Encuentros. València, 1996. De los mismos autores "Violència política a la Ribera Baixa (1936-1945)". Dins *Actes de la VI Assemblea d'Història de la Ribera* (Volum 3). Alzira, abril de 1993. Ajuntament d'Alzira. Alzira, 1999. pp. 113-132. MARTÍNEZ LEAL, J. y ORS MONTENEGRO, Miguel "La represión de posguerra en Alicante (1939-1945)". Dins *Canelobre*, n° 31/32... pp. 23-31. ORS MONTENEGRO, M. "La represión de posguerra en Alicante." Dins DDAA. *Guerra civil y franquismo en Alicante*. Institut de cultura Juan Gil-Albert. Alacant, 1990. pp. 95-117. ADRIÀ MONTOLIO, J. J. "De la guerra civil a la postguerra civil: contribució a l'estudi de la repressió franquista". Dins *Afers*, vol. II, n° 3. Catarroja, 1986. pp. 247-260.
- 22 TORRES FABRA, R. C. "La repressió franquista al País Valencià". Dins (Eliseu Climent ed. y Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició...* pp. 153-156. Del mateix autor, "La repressió franquista al País Valencià". En DDAA. *Història del Moviment Obrer als Països Catalans*. Edicions del País Valencià. València, 2001. pp. 207-208.
- 23 GÓMEZ RODA, J. A. "Investigacions recents sobre el règim i la societat del primer franquisme". Dins *Afers*. vol. X, n° 22. Catarroja, 1995. pp. 689-692, MARTÍNEZ LEAL, J. i ORS MONTENEGRO, M. "Metodología y fuentes para el estudio de la represión franquista en Alicante (1939-1945)". *II Encuentro...* Vol I. pp. 14-22. MESTRE, R. "La repressió contra el moviment llibertari durant el franquisme (1939-1950)". Dins PAGÈS i BLANCH, P. dir. *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*... pp. 257-272. ORS MONTENEGRO, M. "La represión de guerra y posguerra en Alicante". Dins *Anales de la Universidad de Alicante*, n. 6 (1987-1988). Alacant, 1987-1988. pp. 145-167. TORRES FABRA, R. C. "La repressió franquista al País Valencià. Aproximació a una realitat multifforme". Dins PAGÈS i BLANCH, P. dir. *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*... pp. 103-125.
- 24 CALZADO ALDARIA, A. i TORRES FABRA, R. C. "La formación de un poder omnímodo: la Falange en la Ribera Baja (1939-1945)". Dins TUSELL, Javier (org.) *El régimen de Franco. (1936-1975)*. Congreso Internacional. Abril de 1993. Madrid, UNED. Madrid, 1993. Vol I. pp. 29-40. TORRES FABRA, R. C. "La imposición de las formas franquistas en el imaginario colectivo. Una reflexión desde la Ribera Baja". Dins *II Encuentro...* pp. 127-132. TORRES FABRA, R. C. "L'assalt a les institucions a l'acabar la guerra. Un exemple comarcal: la Ribera Baixa". En *IV Encuentro...* pp. 120-126.
- 25 BALLESTER, T. "El último día de la República en Valencia", En *República 70 anys després*. Bancaixa, Eneerolitat Valenciana i Universitat Politècnica de València. València, 2.001. pp. 22-23. BALLESTER ARTIGUES, T. y GIL PUIGSERVER, F. "Els canvis del poder polític municipal a la Marina Alta: de la Segona República al franquisme", Dins D,AA. *III Congrés d'Estudis de la Marina Alta*. Institut d'Estudis Comarcals de la Marina Alta/Institut de Cultura Juan Gil-Albert. Alacant, 1992. pp. 345-351. BRINES LORENTE, R. *Los que salimos de la guerra. La Valencia de los años 40*. Carena editors. València, 1999. CASANOVA, E. "Agullent a través de les actes municipals durant 1936-1939". Dins *Alba*, núms. 2./3. Ontinyent, 1989. pp. 108-128. CARDO MONZÓ, C. y CERDÀ i MANUEL, R. "La Memòria de la postguerra a Sagunt". En *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, n° 15. Centre d'Estudis del Camp de Morvedre. Sagunt, 1997. pp. 99-114. DÍEZ FUENTES, J. M. "Falange y apatía social en Sant Vicenç del Raspeig". *Canelobre*, n 31/32... pp. 97-102. PÉREZ VERDÚ, F. *Cuando Valencia fue capital de España*. Conselleria de Cultura. Eneerolitat Valenciana. València, 1993. SANTACREU SOLER, J. M. "L'ocupació franquista del País Valencià". Dins Eliseu Climent ed. i Pelai Pagès coord. *Guerra, franquisme i transició...* pp. 137-140. TORRES FABRA, R. C. "El primer alcalde franquista de València". Dins *El Temps*, n° 1022, 13-19 de enero de 2.004. Edicions del País Valencià. València. pp. 68-70.
- 26 COSTA POVEDA, I. "Entre los baúles de la postguerra castellonense (1940-1950)". Dins MONLLEÓ, R. (ed.). *Castelló al segle XX. y Congrés d'Història Local Contemporània*. Universitat Jaume I. Castelló, 2.006. pp. 637-650. GARCÍA ANDREU, Mariano "Ambrosio Luciáñez, Alicante, 1901-1947". Dins <El final de la guerra>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. y SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 15... pp. 136-139. GÓDES BENGOCHEA, R. *Política y sociedad en Castellón durante la década de los años 40*. Diputació de Castelló. Castelló, 1990. GÓMEZ RODA, J. A. "Actitudes y percepciones de la posguerra en Valencia. Informes de Falange, policiales, diplomáticos y del Partido Comunista". Dins SAZ, I. i GÓMEZ RODA, J. A. *El franquismo en Valencia. Formas de vida y actitudes sociales en la posguerra*. Episteme. València, 1999. GRACIA, A. "Breve ensayo de interpretación. La década cuarenta (sic). (Una mirada a Alicante)". Dins *Canelobre*, primavera-estiu n 31/32. Institut d'Estudis Juan Gil-Albert. Alacant, 1995. pp. 154-176. LASSALETTA CANO, J. L. *Del tranvía número 4 a la huelga de basuras. De la dictadura a la democracia municipal: abril 1939 - abril 1979*. Universitat d'Alacant. Alacant, 2.004. SAZ, I. "Entre la hostilidad y el consentimiento. Valencia en la posguerra". Dins SAZ, I. i GÓMEZ RODA, J. A. *El franquismo en Valencia...* pp. 9-35. SIMEÓN RIERA, D "El franquismo vivido e imaginado desde una sociedad industrial: el Puerto de Sagunto". Dins ídem pp. 159-185. TORRES FABRA, R. C. *Entorn a la trajectòria de la dreta valenciana. El cas de la Ribera Baixa durant el segle XX*. 7 i mig, 1999. pp. 73-82. Del mateix autor, *Camp i política. La falange en una conunitat rural valenciana (la Ribera Baixa)*. *Afers*. Catarroja, 2.005. AZUAR, R. "Tipos de postguerra". *Canelobre*, 31-32... pp. 117-120.
- 27 LEAL SANTIAGO, F. "Campo de almendros: el recurso metafaccional como medio de expresión de la responsabilidad social". Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 257-268. MARTÍNEZ LEAL, J. "La guerra civil en la ciudad de Alicante". Dins: ALBEROLA, A. y MUÑOZ, R. *Una historia con Luces y Sombras. Seminari Permanent d'Història d'Aicane*. Universitat d'Alacant. Alacant, 2004. pp. 135-169. NICOLÁS MARÍ, E. y

- ALTED VIGIL, A. *Disidencias en el franquismo (1939-1975)*. Diego Marín librero editor. Murcia, 1999.
- 28 CENARRO, À. "La institucionalización del universo penitenciario franquista". En MOLINERO, C., SALA, M. i SOBREGUÉS, J. (eds.). *Una inmensa prisión. Los campos de concentración y las prisiones durante la guerra civil y el franquismo*. Crítica. Barcelona, 2.003. MARTÍNEZ LEAL, J. i ORS MONTENEGRO, M. "De cárceles y campos de concentración". *Canelobre*, nº 31/32... pp. 32-45. RODRIGO, J. "Campos de concentración a escala local. Algunas consideraciones teóricas". dins PAYÀ, P. (ed.). <La implantación del franquismo en la comarca>. *Revista del Vinalopó*, 4. Elda, 2.001. pp. 13-29.
 - 29 CAMPOS, J. *Cuentos sobre Alicante y Albaterra*. Anthropos. Barcelona, 1985.
 - 30 MARCÓ i DASÍ, LL. *Llaurant la tristesa. El camp de concentració d'Albaterra i la presó de Portaceli*. Mediterrània. Barcelona, 1998.
 - 31 GARCÍA CORACHÁN, M. *Memoria de un presidiario en las cárceles franquistas*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2005.
 - 32 GUARDIA ABELLA, I. "El exilio interior: las cárceles". Dins *L'exili cultural de 1939...* pp. 111-115. LÓPEZ GARCÍA, B. *En las cárceles de Franco no vi a Dios. Memorias de la represión carcelaria (1939-1943)*. Ketres. Alacant-Barcelona, 1992. MARTÍNEZ LEAL, J. i ORS MONTENEGRO, M. "<Si eres rojo, a la cárcel>: cárceles de Alicante en la posguerra (Fuente oral y fuente escrita. Un camino de ida y vuelta. En TRUJILLANO SÁNCHEZ, J. M. i GAGO GONZÁLEZ, J. M. *Jornadas <Historia y Fuentes Orales>. Historia y Memoria del Franquismo*. Fundación Cultural Santa Teresa. Àvila, 1997. pp. 235-244. Dels mateixos autors, "En el Reformatorio de Adultos de Alicante". *Canelobre*, nº 31/32. pp. 46-71. TORRES FABRA, R. C. "El món de les presons al País Valencià". Dins Eliseu Climent ed. i Pelai Pagès coord. *Guerra, franquisme i transició...* pp. 161-164. Del mateix autor, "El món penitenciari de Franco al País Valencià". Dins *El Temps*, nº 909, 13-19 de novembre de 2.001. Edicions del País Valencià. València. pp. 59-62. VINYES, R. *Irredentas. Las presas políticas y sus hijos en las cárceles de Franco*. Temas de Hoy. Madrid, 2.002.
 - 33 BELMONTE BOTELLA, V. *Prisioneros de guerra*. Centre d'Estudis Locals del Vinalopó. Elda, 2.007. GARCÍA ANDREU, M. "José García Vera Benferri, 1908 - Oriola, 2004". Dins <La memoria de la guerra civil>. En GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 18... pp. 126-129. MESTRE MOLTÓ, J. A. "Miguel Abad Miró". *Canelobre*, nº 31/32... pp. 138-152. NAVARRO NAVARRO, J. "Enrique Marco. València, 1913 - Torrent, 1994." En <La memoria de la guerra civil>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 18... pp. 134-137. NAVARRO NAVARRO, J. "La construcción de nuestra autorrepresentación: la historia de vida de Enrique Marco Nadal, luchador antifranquista. Un camino de ida y vuelta". Dins TRUJILLANO SÁNCHEZ, J. M. y GAGO GONZÁLEZ, J. M. *Jornadas <Historia y Fuentes Orales>...* pp. 469-490. PONS PRADES, E. *Las escuadras de la muerte. La represión de los sublevados*. Flor del Viento. Barcelona, 2.006. SOLÉ i BARJAU, Q. *A les presons de Franco*. ECSA. Barcelona, 2.004.
 - 34 LLORENS CASTILLO, C. *La primera década. Una aportación al proceso político e ideológico del franquismo y a la historia del Partido Comunista de España*. Fernando Torres editor. València, 1983.
 - 35 GARCIA MARTÍNEZ, S. i SALAVERT FABIANI, V. "L'ocupació de la Universitat de València el 1939 pel quintacolumnista Manuel Batlle, Catedràtic de Múrcia". Dins *Afers*, vol. II, nº 3. Catarroja, 1986. pp. 123-198.
 - 36 CLARET MIRANDA, J. *El atroz desmoche. La destrucción de la Universidad española por el franquismo, 1936-1945*. Crítica. Barcelona, 2.006.
 - 37 BALDÓ i LACOMBA, M. "Cambios de profesores en la Universidad de Valencia. Sanciones y depuraciones (1936-1939)". En *La II República. Una esperanza frustrada. Actas del Congreso Valencia, capital de la República* (abril 1986). Edicions Alfons el Magnànim. València, 1987. pp. 269-291. Del mateix autor, "La Facultat de Filosofia i Lletres de València, 1857-1977. Esbòs històric". Dins GUINOT, E. (coord). *Saitabi. Revista de la Facultat de Geografia i Història*, nº 47. Especial dossier: "La Història Oficial (1939-1960)", Facultat de Geografia i Història de la Universitat de València. València, 1997. També del mateix autor, "La represión en la Universidad". Dins RODRÍGUEZ, P., SYCLUNA, M. I. i CASADO, E. *Jornadas de la represión franquista en Levante*. Eneida. Madrid, 2009. pp. 127-151.
 - 38 AGUADO, A. "La historiografía contemporánea a la Universitat de València en el primer franquisme". Dins GUINOT, E. *Saitabi...* pp. 89-101. GUINOT, E. "La història oficial. El discurs històric des de la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de València en el primer franquisme (1939-1960)". Dins ídem. pp. 11-20. FERRIS, J. L. "La revista literaria <Verbo>: historia de una polémica". Dins *Canelobre*, nº 31/32... pp. 178-192.
 - 39 SANZ DIAZ, B. *Rojos y demócratas. La oposición al franquismo en la Universidad de Valencia. 1939-1975*. CCOO-PV. València, 2002.
 - 40 AGULLÓ DÍAZ, M. C. y FERNÁNDEZ SORIA, F. "El trencament d'una il·lusió: la depuració del magisteri a la Vall d'Albaida". Dins *Actes del Primer Congrés d'Estudis de la Vall d'Albaida*. Diputació de València/Institut d'Estudis de la Vall d'Albaida. València, 1997. pp. 25-48. Dels mateixos autors, "La depuració del magisteri primari. Cullera i la Ribera Baixa (1939-1946)". En *III Jornades d'Estudis de Cullera, novembre de 1997*. 7 i mig. Cullera, 2.000. pp. 461-491. També, *Maestros bajo el franquismo. La depuración del magisterio, 1939-1944*. Alfons el Magnànim. València, 1999. AGULLÓ DÍAZ, M. C. *Escola i República. Montañaver 1931-1939*. Ajuntament de Montañaver. Montañaver, 1991. MORENO SÁEZ, F. "Hacia Dios y el Imperio por la escuela". Dins *Canelobre*, nº 31/32... pp. 111-116. VILANOVA CANDAU, V. "La Comisión Depuradora del Magisterio de Castellón durante la autarquía franquista". Dins MONLLEÓ, R. (ed.). *Castelló al segle XX*. pp. 603-635.
 - 41 TORREGROSA i BARBERÀ, V. "La repressió sobre els noms dels col·legis públics durant el franquisme. (El cas del grup escolar <Bruschetti> 1932-82)". *Primer Congrés d'Història de la Costera*. Alfons el Magnànim. València, 2006. pp.489-510.
 - 42 VALLS MONTÉS, R. *La interpretación de la Historia de España y sus orígenes ideológicos, en el bachillerato franquista (1938-1953)*. Institut de Ciències de l'Educació. Universitat de València. València, 1984. Del mateix autor, "Ideología franquista y enseñanza de la historia en España". Dins FONTANA, J. (ed.). *España bajo el franquismo*. Crítica. Barcelona, 1986. pp. 230-245.
 - 43 PALACIO LIS, I. y RUIZ RODRIGO, C. *Infancia, pobreza y educación en el primer franquismo (Valencia, 1939-1951)*. Universitat de València. València, 1993.
 - 44 BALDÓ i LACOMBA, M. "La Diputación en camisa azul (1939-1959)". Dins Chust. M. (Dir). *Historia de la Diputación de Valencia*. Diputació de València. València, 1995. pp. 359-402.
 - 45 BAGÁN GÓRRIZ, F. "Evolució política i procés de depuració dels funcionaris municipals de Castelló de la Plana (1936-

- 1939)". Dins Martí. M. (coord) *D'Història contemporània: debats i estudis. Un homenatge casolà a E. P. Thompson (1924-1993)*. Societat Castellonenca de Cultura. Castelló de la Plana, 1996. pp. 157-180. TORRES FABRA, R. C. "La casuística depuradora franquista a l'àmbit rural del País Valencià". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por ...* pp. 191-210.
- 46 ÁLAMO ANDRÉS, M. del. "Los años bárbaros: depuración laboral y resistencia civil en Valencia (1939-1945). Dins *IV Encuentro...* pp. 2-6. CURZIO GUTIÉRREZ, L. "Arroz y migraciones. Estudio de la emigración de temporada de Sueca a la Camargue. 1952-1972". *Quaderns de Sueca*, X, enero 1992. Ajuntament de Sueca, 1992. IBARZ GELABERT, J. "Les depuracions laborals durant el franquisme. Un balanç historiogràfic". Dins PAGÈS i BLANCH, P. (dir). *Franquisme i repressió. La repressió franquista als Països Catalans (1939-1975)*... pp. 127-144. PEÑA RAMBLA, F. *Història de l'empresa Segarra*. Diputació de Castelló. Castelló, 1998. Del mateix autor, "La indústria Segarra de La Vall d'Uixó: un ejemplo de paternalismo franquista". Dins *II Encuentro ...* Vol I. pp. 189-192. REIG, R. "Estratègies de supervivència i estratègies de millora. Els treballadors al País Valencià durant el franquisme (1939-1975)". Dins *Afers*, vol. X, n 22. Catarroja, 1995. pp. 469-491. Del mateix autor, "Repertorios de la protesta. La posición de los trabajadores durante el primer franquismo". Dins SAZ, I. y GÓMEZ RODA, J. A. *El franquismo en Valencia...* pp. 37-76. SAZ, I. "Trabajadores corrientes. Obreros de fábrica en la Valencia de la posguerra". Dins ídem. pp. 187-233.
- 47 GIRONA i ALBUIXECH, A. *Joaquín Sánchez "Finezas". Fotografía de guerra (València, 1937-1938)*. Pentagraf Editorial/Biblioteca Valenciana. València, 2.005. SAMPEDRO RAMO, V. "La repressió franquista de la maçoneria en el País Valencià: una aproximació als seus orígens". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià...* pp. 211-245. Del mateix autor, "Doblemente víctimes. La represión franquista contra los masones afiliados a Izquierda Republicana en el País Valenciano". Dins RODRÍGUEZ, P., TORRES, R. C. i SICLUNA, M. I. (Eds). *La represión franquista en Levante. la represión sobre Izquierda Republicana*. Eneida. Madrid, 2012. pp. 91-139. BARONA, J. L. "Repressió i exili. La desfeta de la ciència i la sanitat". Dins FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià...* pp. 247-273. Del mateix autor, "La represión franquista contra los científicos republicanos". En RODRÍGUEZ, P., TORRES, R. C. y SICLUNA, M. I. (Eds). *La represión franquista en Levante ...* pp. 145-175. AGULLÓ DÍAZ, M. C. "La repressió franquista del professorat valencià. Entre la memòria i l'oblit". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià...* pp. 275-293. De la mateixa autora, "Silenciamos a los intelectuales. La represión de las maestras y profesoras valencianas de Izquierda Republicana". Dins RODRÍGUEZ, P., TORRES, R. C. i SICLUNA, M. I. (Eds). *La represión franquista en Levante ...* pp. 217-243. ESCRIVÀ MOSCARDÓ, C. "La desfeta de l'Institut per a obrers de València". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià ...* pp. 325-339. HERREROS MARTÍN-MAESTRO, I. "Izquierda Republicana. Represión, lucha clandestina y olvido. Notas para un debate sobre el estado de la cuestión. Dins RODRÍGUEZ, P., TORRES, R. C. i SICLUNA, M. I. (Eds). *La represión franquista en Levante...* pp. 327-357.
- 48 ADRIÀ MONTOLIO, J. J. "El conflicte lingüístic valencià als inicis del franquisme. Aproximació a partir del cas de Lliria". En *Lauro. Quaderns d'història i societat*, n 6, primavera 1992. Lliria. pp. 143-150. ATIENZA, A. "La posguerra". En DDAA. *Nicolau Primitiu i València. Treballar, pensar, esperar...* Associació d'Escriptors (sic) en Llengua Valenciana/Ll'Oronella/Real Acadèmia de Cultura Valenciana/Lo Rat Penat. València, 2002. pp. 147-150. BALLESTER ROCA, J. *Temps de quarantena. Cultura i societat durant la postguerra al País Valencià (1939-1959)*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2.006. BELTRÁN, A. *Els temps moderns. Societat valenciana i cultura de masses al segle XX. Tàndem*. València, 2.002. COLOMER FERRÁNDIZ, A. *Retrobar la tradició. El valencianisme d'inspiració cristiana de la postguerra a la transició*. SAÓ. València, 1996. CORTÉS, S. *El valencianisme republicà a l'exili*. Enealitat Valenciana. València, 1993. Del mateix autor, *València sota el règim franquista (1939-1951)*. Institut de Filologia Valenciana/Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Barcelona, 1995. FERRÉ, X. *No tot era <Llevant Feliz>. Nacionalistes valencians (1950-1960)*. Alambor. Benicarló, 2.000. NADAL, M. y SANZ, B. *Tradició i modernitat en el valencianisme*. 3i4. València, 1996. VALLÉS, S. *Josep Lluís Bausset. Converses amb l'home subterrani*. Tàndem. València, 2000.
- 49 HERNÁNDEZ MARTÍ, G-M. "La festa i la conformació del Valencianisme franquista". En *IV Encuentro...* pp. 628-632. Del mateix autor, *La festa reinventada, calendari, política i ideologia en la València franquista*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2002. També "Nacional-catolicismo y calendario festivo en Valencia". En TUSELL, J. (org.) *El régimen de Franco. (1936-1975)*... Vol I. pp. 531-541.
- 50 ADRIÀ MONTOLIO, J. J. "Sobre la interacció entre el règim franquista i la societat civil: Política i bandes de música a la Lliria de la posguerra (1939-1953)". En *IV Encuentro...* pp. 290-293.
- 51 ALONSO DÁVILA, E. "Una fiesta en evolución durante el franquismo: <la Santonà de Forcall>. En TRUJILLANO SÁNCHEZ, J. M. y GAGO GONZÁLEZ, J. M. *Jornadas <Historia y Fuentes Orales>. Historia y Memoria del Franquismo*. Fundación Cultural Santa Teresa. Àvila, 1997. pp. 165-171. CHINER GIMENO, J. J. *Mar, llum i passió. Historia de la Junta Mayor de la Semana Santa Marinera de Valencia*. Junta Mayor de la Semana Santa Marinera de Valencia. València, 2.001. pp. 73-127.
- 52 BARBER MIRÓ, A. "La utilització política de la història d'Alcoi durant el franquisme". En *IV Encuentro...* pp. 569-575.
- 53 HERNÁNDEZ i MARTÍ, G-M. *La feria de Julio de Valencia*. Carena. València, 1998.
- 54 HERNÁNDEZ i MARTÍ, G-M. *Falles i franquisme a València*. *Afers*. Catarroja, 1996. Del mateix autor, "El reinvent d'una tradició. La festa de les falles sota el franquisme". En *El contemporani*, n 6/7. Catarroja, mayo-diciembre de 1995. pp. 54-61. També "Fiesta y sociedad en la postguerra: las fallas de Valencia, 1939-1952". En *Estudis d'Història Contemporània del País Valencià*, n 9. Universitat de València. Facultat de Geografia i Història. Departament d'Història Contemporània. València, 1982. pp. 19-52. Aiximateix, "Ideologia y política en las fallas de Valencia entre 1939 y 1944". En *II Encuentro ...* Vol II. pp. 163-168.
- 55 FELIP SEMPÈRE, V. *La Fira de Nules en la època contemporània. Antecedentes y contexto histórico de su reinstauración*. Ajuntament de Nules. Onda, 1998. pp. 109-126.
- 56 MORENO SECO, M. "La evolución de un rito político: el 20 de noviembre en Alicante durante el franquismo". En *IV Encuentro...* pp. 662-667.
- 57 ADRIÀ MONTOLIO, J. J. "Notes sobre el control ideològic i la submissió cultural durant la dècada dels quaranta". Dins Lauro. *Quaderns d'història i societat*, n 4, primavera 1986. Lliria. pp. 83-95. BALDÓ i LACOMBA, M. "<Llevant> y la prensa del movimiento". Dins LAGUNA PLATERO, A. i MARTÍNEZ

- GALLEGO, F. *Historia de <Levante. El Mercantil Valenciano>*. Prensa Valenciana, 1992. BORDERIA ORTIZ, E. *La prensa durante el franquismo: represión, censura y negocio*. Valencia (1939-1975). Fundación Universitaria San Pablo C.E.U. València, 2.000. BORDERIA, E., MIR, V., SANS, V. i RODRIGO, J. "<Levante> y la prensa del movimiento". Dins LAGUNA PLATERO, A. y MARTÍNEZ GALLEGU, F. *Historia de <Levante. El Mercantil Valenciano>*... pp. 129-151. DDAA. *Historia del cine valenciano*. Editorial Prensa Valenciana. València, 1991. pp. 161 i ss. FERRATER, C. "El cine en los años cuarenta". En *Canelobre*, n° 31/32... pp. 204-212. LLUECA ÚBEDA, E. "Deu anys de propaganda franquista a Sagunt.". Dins *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, n 30. Centre d'Estudis del Camp de Morvedre. Sagunt, 1999. pp. 223-265. MARTÍNEZ SANCHIS, F. "La premsa franquista a Torrent. El setmanari <Torre> (1948-1957)". Dins *Annals*, n° 8. Institut d'Estudis Comarcals de l'Horta Sud. Torrent, 2002. pp. 49-82. SEVILLANO CALERO, F. "Propaganda y opinión en Alicante durante los años cuarenta". Dins *Canelobre*, n° 31/32... pp. 89-96. Del mateix autor, *Propaganda y medios de comunicación en el franquismo (1936-1951)*. Universitat d'Alacant. Alacant, 1998. CALZADO ALDARIA, A. "Repressió i descontent. Una aproximació a l'opinió pública durant el primer franquisme: la Vall d'Albaida (1939-1959)". Dins *Alba*, núms. 13/14. Ontinyent, 1999. pp. 107-115.
- 58 AGULLÓ DÍAZ, Mari Carmen. "L'alberg Perú d'Ontinyent: un espai de formació de dones en el falangisme". Dins ídem. pp. 117-126. PÉREZ ADELANTADO, Amparo. "La vieja mujer de la nueva España. La educación de la mujer en los primeros años del franquismo en Castellón". Dins MONLLEÓ, Rosa (ed.). *Castelló al segle XX...* pp. 695-726. FORMENT, Albert. "Feixisme a Sagunt. El Frente de Juventudes en les fotografies d'Alfons Bonacasa". Dins *Braçal. Revista del Centre d'Estudis del Camp de Morvedre*, n 19. Centre d'Estudis del Camp de Morvedre. Sagunt, 1999. pp. 99-114. GRAU REIG, V. "La repressió franquista des de la perspectiva de les dones a Castelló". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià ...* pp. 383-401.
- 59 AGULLÓ DÍAZ, M. C. "Decents i virtuoses... però no tant. La moralitat femenina a València del anys 40". Dins *Xara. Revista independent de la Poble del Duc*, n 10, primavera 2.003. La Poble del Duc, 2.003. pp. 20-25. APARICI SABORIT, P., EJARQUE PEÑARROYA, A. I. i QUERALT GOMIS, S. "Aproximación a la moral sexual en el Castelló franquista". Dins MONLLEÓ, R. (ed.). *Castelló al segle XX...* pp. 651-661. De la mateixa autora, "Control del cos i moral sexual en el primer franquisme". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià ...* pp. 107-151. SOLER, T. "La dona en la postguerra, una doble vara de mesurar". *Xara. Revista independent de la Poble del Duc*, n 10, primavera 2.003. La Poble del Duc, 2.003. pp. 4-8.
- 60 MORENO SECO, M. "Iglesia triunfante, ¿sociedad sacralizada?". Dins *Canelobre*, n 31/32... pp. 103-110. REIG, R. y PICÓ, J. *Feixistes, rojos i capellans. Església i societat al País Valencià (1940-1977)*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2004.
- 61 CERVERA CUSÍ, P. "Mujeres en la industria del papel. Buñol bajo el primer franquismo". Dins *Revista de Estudios Comarcales Hoya de Buñol-Chiva. Actas del I Congreso de Estudios Comarcales*. Instituto de Estudios Comarcales Hoya de Buñol-Chiva. Xiva, 1998. pp. 151-155.
- 62 PAGÈS, P. *La legislació repressiva franquista*. 3i4. València, 2009.
- 63 ALTABERT CUEVAS, M. C. *Proceso a un maestro republicano*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2004.
- DDAA. *Procés a Joan Peset Aleixandre*. Universitat de València. València, 2001. MAINAR CABANES, E. "El intento de salvar la vida de Joan Peset". Dins <Exilio y represión franquista>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 16... pp. 106-113. SÁNCHEZ RECIO, G. *Las responsabilidades políticas en la posguerra española. El partido judicial de Monóvar*. Universitat d'Alacant. Alacant, 1984. TORRES FABRA, R. C. "Los juicios sumarísimos". Dins <Exilio y represión franquista>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 16... pp. 114-123. VICENT BALAGUER, M. "Los expedientes de responsabilidades políticas: una documentación esencial para el estudio del primer franquismo en las comarcas de Castellón". >Dins MONLLEÓ, R. (ed.). *Castelló al segle XX...* pp. 579-601. Del mateix autor, *El precio de la derrota. La Ley de Responsabilidades políticas en Castellón. 1939-1945*. GIRONA RUBIO, M. *Una miliciana en la Columna de Hierro. María "la Jabalina"*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2007.
- 64 GALARZA PEREGIL, R. "En memoria de Conrado Ferrer Garcés". Dins *El Ateneo de Buñol. Boletín documental e informativo de la Asociación Ateneo de Buñol*, n 17, diciembre 1995. Bunyol. pp. 4-5. ORS MONTENEGRO, M. "Eliseu Gómez Serrano. Valencia, 1889-Alicante, 1939". En <Exilio y represión franquista>. En GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana...* pp. 132-135. PIQUERAS, J. A. *La identidad histórica del socialismo valenciano (1870-1876)*. Algar. Alzira, 2.006. pp. 255 y ss. SANZ, J. *El movimiento obrero en el País Valenciano (1939-1976)*. Torres editor. València, 1976. pp. 37-59. MASMANO PALMER, J. *Comunistas en Buñol. Historia del PCE. Partido Comunista de España*. València, 2.003. TORRES FABRA, R. C. "El marxisme al País Valencià: un breu repàs". En *El Temps*, n° 893, 24-30 de julio de 2.001. Edicions del País Valencià. València. pág. 50. AGUADO, A. y Vicenta VERDUGO, V. "Represión franquista sobre las mujeres. Prisiones y Tribunales de Responsabilidades Políticas". *Hispania Nova*, 10 (2012) <http://hispanianova.rediris.es>. PORCAR ORIUELA, J. L. Repressió econòmica a Castelló. Els expedients de responsabilitats polítiques. <http://www.memoriacastello.cat/pagina1.31.html>. PEÑA RAMBLA, F. "<Una palabra tuya bastará para salvarme>: la participació de l'Església en l'exigència de responsabilitats polítiques a la província de Castelló". Dins TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià ...* pp. 363-381. SAMPEDRO, V. i TORRES, R. C. 1936. *València-Barcelona. PVE-ERC. Josep Rodríguez Tortajada. Regidor i president del València FC*. 3i4. Valencia, 2013.
- 65 MAINAR CABANES, E. "Morts i ara mai oblidats. Un succés sagnant a la Gandia de 1940". Dins *Quid*, n 1. La Xara, Simat de la Valldigna, 1998. pp. 9-10.
- 66 La repressió franquista també va afectar persones que res no tenien a veure amb el que era considerat perseguible pel règim. SANTACREU SOLER, J. M. "Víctimes innocents encara de la repressió al País Valencià". Dins En TORRES FABRA, R. C. i NAVARRO NAVARRO, F. J. *Temps de por al País Valencià...* pp. 153.166.
- 67 ORS MONTENEGRO, M. "Antonia Mecha. Elche, 1915-Granja Psiquiàtrica de San Juan, 2005". Dins <Exilio y represión franquista>. Dins GIRONA ALBUIXECH, A. i SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 16... pp. 132-135. TORRES FABRA, R. C. "Miguel Hernández". Dins DDAA (Eliseu Climent ed. i Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició*. pág. 162.

- 68 BERENGUER MICÓ, V. "Por una lectura global de los textos carcelarios de Max Aub". En *L'exili cultural de 1939...* pp. 225-229. CASTILLO, A. "Escribir para no morir. La escritura en las cárceles franquistas". Dins CASTILLO, A. y MONTERO, F. En *Franquismo y memoria popular. Escrituras, voces y representaciones*. Siete Mares. Madrid, 2003. pp. 17-53. MARTÍNEZ GIMENO, M. J. SABATER FORTEA, J. *Prisión Provincial de Castellón 1939-1940 (Palabras y versos)*, Ajuntament de Castelló de la Plana. Castelló de la Plana, 1995.
- 69 TORRES FABRA, R. C. "Un altre tipus de repressió durant el franquisme: la llibertat vigilada. El cas de la Ribera Baixa". Dins *Quaderns de Sueca*, vol. XIII. Sueca, mayo 1998. pp. 101-117.
- 70 CALZADO ALDARIA, A. "Les primeres oposicions al franquisme en el País Valencià: 1939 i 1959". En DDAA (Eliseu Climent ed. y Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició*. pp. 196-198.
- 71 AZKÁRRAGA, J. M. *Paisajes y rostros de la guerrilla*. Asociación Amigos del Día de la Foto. València, 2002.
- 72 CALZADO ALDARIA, A. "L'Agrupació Guerrillera de Llevant: 1946-1952". En DDAA (Eliseu Climent ed. y Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició...* pp. 205-206. GALARZA PEREGIL, R. "Pelegrín Pérez i Vicente Galarza: maquis". En *El Ateneo de Buñol. Boletín documental e informativo de la Asociación Ateneo de Buñol*, nº 26, marzo 2005. Bunyol. pp. 5-6. Del mateix autor, "Maquis (yll)". En *El Ateneo de Buñol. Boletín documental e informativo de la Asociación Ateneo de Buñol*, nº 30, marzo 2003. Bunyol. pp. 3-5. MINGUEZ BORI, M. "La oposición al régimen franquista: los maquis en el País Valenciano, zona de los Serranos". En *IV Encuentro...* pp. 68-75. ROMEU ALFARO, F. *Más allá de la utopía: Perfil histórico de la Agrupación Guerrillera de Levante*. Alfons el Magnànim. València, 1987. De la mateixa autora, "La organización guerrillera de Levante." En ÁLVAREZ, S., HINOJOSA, J. y SANDOVAL, J. *El movimiento guerrillero de los años 40*. Fundación de Investigaciones Marxistas. Barcelona, 2003. SÁNCHEZ CERVELLÓ, J. *Maquis: el puño que golpeó al franquismo. La Agrupación Guerrillera de Levante y Aragón (AGLA)*. Flor del Viento. Barcelona, 2.003. VIDAL CASTAÑO, J. A. *La memoria reprimida. Historias orales del maquis*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2004. GONZÁLEZ i DEVIS, R. "Maquis, repressió i ley de fugas: els crims silenciats de Benassal". <http://www.memoriacastello.cat/11050602.html>.
- 73 ÁLAMO ANDRÉS, M. del. "Negociación colectiva, Jurados de Empresa y oposición obrera: la experiencia de Macosa (1962-1977)". En *IV Encuentro...* pp. 449-454. RODRÍGUEZ TEJADA, S. "De la resistència a l'oposició. El moviment estudiantil valencià sota el franquisme (1956-1973)". En *Afers*, vol. X, nº 22. Catarroja, 1995. pp. 525-539.
- 74 GIL HERNÁNDEZ, E. "El estudio de las fosas comunes. En la Comunidad Valenciana todavía no se ha ejecutado ningún proyecto de exhumación de represaliados". En <La memoria de la guerra civil>. En GIRONA ALBUIXECH, A. y SANTACREU SOLER, J. M. *La guerra Civil en la Comunidad Valenciana*. Vol 18. Prensa Valenciana. València, 2.006. pp. 96-103. MACÍAS, S. i SILVA, E. *Las fosas de Franco. Los republicanos que el dictador dejó en las cunetas*. Temas de Hoy. Madrid, 2.003. pp. 327-337.
- 75 FORUM PER LA MEMÒRIA DEL PAÍS VALENCIÀ. *El genocidi franquista a València. Les fosses silenciades del cemeniri*. Icaria. Barcelona, 2008.
- 76 ADÁN ORTÍZ, D. i VARGAS CASTELLÓ, M. "Control y cierre de los molinos en Castellón y provincia (1939-1952)". En *IV Encuentro...* pp. 445-448. ADRIÀ MONTOLIO, J. J. "L'estancament econòmic a la Lliria de la postguerra (1939-1953)". En *Lauro. Quaderns d'història i societat*, nº 2, primavera 1986. Lliria. pp. 167-175. Del mateix autor, "La postguerra en el procés de transformacions socio-econòmiques: Lliria, 1939-1953". En *Lauro. Quaderns d'història i societat*, nº 8, primavera 1995. Lliria. pp. 69-80. També "Los factores de producción de consentimiento político en el primer franquismo: consideraciones apoyadas en testimonios de algunos llerianos corrientes". En SAZ, I. y GÓMEZ RODA, J. A. *El franquismo en Valencia...* pp. 117-158. FABRA, M. À. *El País Valencià (1939-1959): autarquia i industrialització*. Publicacions de la Universitat de València. València, 2000. MARÍ LOZANO, M. "La problemàtica del racionament en la postguerra (1939-1943. alguns exemples en Silla)". En *Algudor. Revista del Centre d'Estudis Locals de Silla*, enero 2.004. Silla, 2.004. pp. 157-237. MORENO FONSET, R. "Economía y poder local en Alicante (1939-1948). La función restauradora del Régimen". En TUSELL, J. (org.) *El régimen de Franco. (1936-1975)...* Vol I. pp. 99-114. Del mateix autor, "La escasez de energía eléctrica en la postguerra (1943-50). Su repercusión en la economía alicantina". *Anales de la Universidad de Alicante. Historia Contemporánea*, nº 6. Departament d'Humanitats. Alacant, 1987-1988. pp. 105-126. També "Los costes del franquismo. La economía alicantina durante la postguerra". En *Canelobre*, nº 31/32... pp. 79-87. Tambien. *La autarquía en Alicante (1939-1952)*. Institut d'Estudis Juan Gil-Albert/Energoalitat Valenciana. Alacant, 1995. NAVARRO NAVARRO, J. "Les condicions de vida al País Valencià entre 1939 i 1959". En DDAA (Eliseu Climent ed. y Pelai Pagès coord). *Guerra, franquisme i transició...* pp. 181-183. PICÓ, J. y REIG, R. "El franquismo: de la autarquía al Plan de Estabilización". En DDAA. *Historia del Pueblo Valenciano*. Levante. Vol III. València, 1988. pp. 905-924. SEMPERE GOMIS, A. F. *El Campello: evolució i desenvolupament socioeconòmic (1900-1950)*. Universitat d'Alacant. Alacant, 2006. SILVESTRE i DIAGO, R. "La Secció d'Abastiments i Racionament de l'Arxiu Municipal de Sueca". En *Quaderns de Sueca*, vol. XIV. Sueca, mayo 2000. pp. 111-125. SORRIBES ROIG, E. "Els anys blaus de Betxí, 1938-1945". Publicacions de l'Ajuntament de Betxí. Betxí, 2.004. TORRES FABRA, R. C. "La mortalitat a la Ribera Baixa durant la primera meitat del segle XX. Una aproximació a les polítiques sanitàries i als nivells de vida". En BARONA, J. LL., CORTELL, J. i PERDIGUERO, E. (Editors). *Medi Ambient i salut en els municipis valencians. Una perspectiva històrica*. Trobades del Seminari d'Estudis sobre la Ciència. Ajuntament de Sueca. Sueca, 2.002. pp. 327-347. TORRES FABRA, R. C. *Autarquia i estraperlo. L'economia en un espai rural del País Valencià durant el franquisme*. Universitat de València. València, 2005.

D'esquerra a dreta: Vicent Gabarda, Vicent Sampedro, Rosa Monlleó, Xavier Navarro, Ricard Camil Torres i Josep Miquel Santacreu.

MEMÒRIA DEMOCRÀTICA: CONFLICTES I INSUBMISSIÓ A LA COMUNITAT VALENCIANA

Matías Alonso Blasco

Coordinador del grup sobre
la recuperació de la Memòria Històrica
(Fundació Societat i Progrés)

Introducció

La llarga lluita per la recuperació de la Memòria Històrica i Democràtica s'endinsa en la nit dels temps; els patidors i protagonistes són sempre els mateixos, en primer lloc les víctimes assassinades i que en la seva majoria continuen escampades per cunetes i barrancs de tot Espanya, però, gairebé en el mateix pla hi ha d'altres protagonistes com són els morts en vida que cadascuna d'aquelles víctimes deixava, en un primer temps pares i esposes, després germans i fills, i avui ja els nets i besnèts que han recollit cadascú el testimoni de les generacions anteriors a mesura que han anat desapareixent.

Deuria ser molt dolorós veure a diari com els vencedors poblaven Espanya de monuments, inscripcions a les parets i façanes, carrers i places dedicades a ells mateixos i a la seva sola memòria, mentre les seves víctimes no tenien dret ni a mostrar el seu dolor en públic mentre, al contrari, se'n prohibia la memòria.

Paterna: resistència pacífica en ple franquisme

Mentre uns rebien tots els honors i benediccions eclesiàstiques, d'altres havien d'anar clandestinament a les fosses on el franquisme va unir les víctimes per damunt de credos polítics o ideològics. En indrets com Paterna no podien coincidir en grup sobre aquella immensa fossa comuna perquè els escampava la Guàrdia Civil en trencar qualsevol detall que no li agradés, com posar un simple maó sobre la tomba amb el nom de l'afusellat.

En aquelles galeries de tir de les casernes properes al cementiri van caure afusellades 2.238 persones des de 1939 fins al mes de novembre de 1956, quan van afusellar Dorotheo Ibáñez Alconchel, guerriller les restes del qual van fer desaparèixer sense que fins avui dia les hàgim pogut trobar.

A Paterna no va trigar a aparèixer una de les primeres experiències de resistència pacífica, sorda, contra el

franquisme: les famílies, fartes de tant d'assetjament van trobar una solució intel·ligent i pragmàtica reunint-se tots els anys l'1 de novembre; data en què sabien que la Guàrdia Civil no compliria la seva cruel comesa. Conten fins i tot la cínica escena de la processó que entrava al cementiri per honorar els *Caiguts per Déu i per Espanya*, que obligatòriament devia passar per les foses republicanes, interrompia els precis i lletanies dissonant en silenci durant aquest tros, per si de cas les seves pregàries eren aprofitades per les ànimes roges que hi havia enterrades allà.

L'escena es repetia cada any fins que la caïnita processó va deixar de passar, però, les famílies van continuar amb la seva presència tenaç, en un acte de resistència pacífica que ha arribat fins avui. Nosaltres hi vam assistir i vam fer el nostre homenatge amb ells i per a ells tant el 14 d'abril com l'1 de novembre, moltes vegades davant la incomprensió d'alguns que ignoren que l'1 de novembre a Paterna no té res de religió;

Adorant Franco. Franco segueix presidint el Re-taule de l'altar Major a l'Església de la Santa Faç de la plaça del Carme, de València.

allà tampoc és Halloween sinó record i Memòria, des de la nit dels temps i de la repressió.

L'Església, primera entitat memorialista

La Comunitat Valenciana, aleshores el *Levante Feliz*, va ser el bressol de la primera gran operació memorialista després de l'eufòria de la postguerra, Impulsada pels arquebisbes Marceno Olaechea (1946-1966) i José María García Lahiguera (1969-1978): no n'hi havia prou omplint places i carrers de monuments a major glòria d'ells mateixos; ara es tractava també de preparar l'assalt al Cel per als seus màrtirs.

Quan ningú no pensava ni de lluny en termes com *Memòria Històrica* milers de joves com García Gascó van acabar la seva recollida de dades i van donar esperança a milers de famílies amb unes beatificacions que havien rebutjat tres Papes, conscients del que implicava donar-los via lliure en una Europa que encara vivia les conseqüències immediates de la Segona Guerra Mundial. Es notava la influència valenciana en aquelles llistes; quan per fi un Papa com Joan Pau II va gosar posar en marxa el que havien rebutjat Joan XXIII, Pau VI i Joan Pau I, 226 dels 233 nous beats, eren valencians. Altres 252 estaven

ja preparant-se per a posteriors beatificacions, com la dels 498 beatificats d'octubre de 2007. D'altres gairebé cent màrtirs valencians van engruixir la llista entre els degoteigs anuals i els 35 beatificats en 2013. Es podria dir que gairebé la meitat dels beatificats fins avui són valencians.

No és d'estranyar la profunda simbiosi establerta a la València actual entre les famílies del *Poder Valencià* i una Església que ha obtingut moltes prebendes. Els seus màrtirs gaudeixen de presència pública en llocs preeminents com la Capella dels Màrtirs allotjada darrere l'altar Major de la Catedral, que ja va inaugurar monsenyor Gascó fa dècades, operació rematada amb la col·laboració de Rita Barberá transformant unes naus industrials que són elles mateixes patrimoni arqueològic industrial dels valencians en un gran temple dedicat als mateixos màrtirs, tot i que el seu promotor no visqués per veure-ho acabat. El mateix Franco és adorat encara a l'altar major de l'Església de la Santa Creu de la Plaça del Carme.

Les despeses per a la Memòria dels vencedors no semblen tenir ni límit ni importància, no van importar quan es van canviar totes les plaques de carrers i de places; el cost de la Vall dels Caiguts i la rampinya generalitzada de cossos per tot Espanya que hi va haver a continuació; el de les beatificacions, que arriba al seu zenit amb la macrocerimònia de Tarragona de setembre de 2013, són infinitament més grans que les molles per recuperar la memòria dels vençuts. Tanmateix, moltes d'aquestes persones que gaudeixen d'aquelles derrames generoses s'ofenen perquè s'intenti recuperar l'altra Memòria, la dels demòcrates que encara no tenen ni tan sols un indret on posar el seu nom.

Els primers brots de la Memòria democràtica

En aquest clima no és estrany que els primers moviments memorialistes no fossin d'aquesta mena, sinó iniciatives individuals que van acom-

panyar, sense saber-ho, els primers gestos reivindicatius d'algunes associacions d'excombatents a les acaballes dels anys setanta. Guàrdies d'Assalt depurats, Carrabiners i militars professionals de l'Exèrcit de la República represaliats van començar a reclamar els seus drets ja en temps de la UCD i relativament aviat van ser reconeguts alguns d'ells en el primer gest que podria anomenar-se de restitució de drets i memòria, així com la pseudodevolució de part del patrimoni sindical als seus amos legítims que eren els Sindicats de Classe acabats de legalitzar.

Des de diverses càtedres universitàries s'impulsava també la recuperació de la Memòria democràtica, que a la Comunitat Valenciana va produir exemples com els estudis que Enrique Cerdán Tato, mort fa molt poc a Alacant, va dur a terme un estudi sobre la repressió en aquella província, o l'obra de referència per a molts investigadors feta per Vicent Gabarda, el llibre del qual *Els Afusellaments al País Valencià*, continua essent la més profunda i completa sobre la matèria, que fins i tot molts familiars conserven com un tresor ja que durant molts anys ha estat l'única referència escrita a uns noms maleïts, els dels seus esposos, germans, pares o avis, que mai abans van veure publicats.

Va ser amb l'arribada de la Democràcia als Ajuntaments quan l'activitat memorística agafaria un gran impuls amb l'aparició de Monuments, tant a places i carrers com a cementiris en honor dels proscrius. Els alcaldes democràtics, un factor important emparant molts actes i impulsant la recuperació de la Memòria Democràtica en els seus pobles i ciutats; exemple d'això és Paterna, Indret de Memòria per excel·lència on aviat va aparèixer un Monument als Afusellats per la Llibertat promogut pels mateixos familiars de les víctimes de la fossa més gran de la Comunitat Valenciana.

Tanmateix, un indret d'extrema importància com és el *Paredón de España*, on més persones van ser afusellades a la postguerra, llevat

d'unes desenes més que ho van ser a les parets del Cementiri de l'Est de Madrid, es decandeix i es degrada sense cap mena de protecció oficial malgrat que s'hagi demanat en iniciatives parlamentàries com la presentada pels socialistes valencians reclamant que s'atorgui la qualificació de Bé d'Interès Cultural com a Indret de la Memòria de primer ordre que afecta no només la Comunitat, sinó tot Espanya, atesa la provenença de les persones que hi van ser executades.

Poblacions veïnes com Massamagrell van començar alhora l'activitat de reconèixer les altres víctimes gràcies a aquells alcaldes que van saber comprendre els seus veïns.

Els Honors valencians

També València va poder escometre alguns d'aquests canvis aconseguint la primera tanda de retirada de plaques i monuments franquistes. Va desaparèixer finalment l'estàtua eqüestre i el nom del *Caudillo* de la principal plaça de la ciutat, no sense resistència ferotge de les forces ultres en complicitat amb la dreta política valenciana aleshores enquadrada dins AP abans de transformar-se en ple en el PP d'avui.

Es van canviar els principals referents franquistes en el nom dels carrers de València, però encara van quedar una gran quantitat de personatges de segona fila brandant aquests honors, que el canvi de govern municipal de 1991 va deixar d'eliminar, de manera que són els que encara avui fan impresentable el Quadre d'Honors de València així com el seu llistat de carrers, on més de seixanta d'aquests noms continuen infamant la Cultura valenciana, perquè aquestes plaques i mencions d'honor mostren els valors que venera qui mana la ciutat i la Comunitat.

Fa poc més d'un any, Franco encara era alcalde honorari de València, no més una estranya sentència judicial va obligar Rita Barberà a retirar per la porta falsa aquesta distinció que no figura com a tal en l'Ordre del dia del Ple Municipal en què per impera-

tiu legal es va veure obligada a fer-ho.

Tanmateix, Franco continua tenint la Medalla d'Or així com la màxima distinció fallera, el *Bunyol D'Or amb fulles de Llorer i Diamants*. I juntament amb ell desenes de franquistes infesten el mateix Quadre d'Honors amb diverses mencions i distincions.

És el mateix Ajuntament que permet l'expansió de negocis de l'Església per tot el centre de la ciutat, mentre l'Ensenyament Públic es veu centrifugat a la perifèria, els qui opten per la catòlica la tenen còmodament concentrada en el centre, ben comunicada.

No és d'estranyar que la major part dels monuments franquistes que encara sobreviuen estiguin situats en dependències catòliques, com aquest Altar Major on s'adora Franco, o escuts amb l'àguila franquista a l'entrada de centres de catequesi i formació juvenil com el del carrer Pablo Meléndez, plaques en honor de José Antonio com el de l'Ermita de Soternes, etc. A València no hi ha ni una Generalitat ni una alcaldessa que vetllin pel compliment d'una llei vigent com la de la Memòria Històrica.

La Gavella Verda: Punt d'inflexió

A les acaballes dels 90 va arribar fins a nosaltres el ressò del que van posar en marxa un grapat de joves serrans que van dir-se "La Gavella Verda" i van començar la recuperació i divulgació de la Memòria Guerrillera a l'ombra del primer Monument als Guerrillers Espanyols, alçat a Santa Cruz de Moya, gràcies a l'acord entre D. Julián Córdoba i l'*Amical d'Amics Guerrillers de Catalunya*.

Aquells primers Homenatges en meitat de la serra van ser un baló d'oxigen per als qui llanguíem en aquest clima del segle XIX i ranci, incapaces de sortir-ne; a Santa Cruz vam entrar en contacte amb una realitat ignorada com és la d'aquells últims lluitadors per la llibertat a Europa, caçats un a un davant la indiferència interessada de les Democràcies. Vam saber com les seves

famílies cerquen les seves restes des de fa dècades per barrancs i fosses comunes de cementiris i vam prendre consciència de la urgència a solucionar aquesta assignatura pendent que tenim tots amb la nostra pròpia Història.

L'acabat de crear Grup per a la Recuperació de la Memòria Històrica opta per seguir aquest camí de manera preferent i pren contacte amb La Gavella Verda per ajudar en la recuperació d'aquestes restes que demanen famílies que gairebé en la seva totalitat són valencianes i necessiten d'algué que coordini aquí els diversos expedients.

Gràcies a aquest contacte amb la Gavella es van posar en marxa, l'any 2006, els primers projectes nascuts allà i abordem les primeres exhumacions científiques a la Comunitat valenciana amb el concurs fonamental del Grup PALEOLAB, que aporta el vessant professional necessària per a abordar els treballs amb absoluta garantia que les famílies rebran exactament el que volen, les restes de la seva víctima i no les d'una altra, com desgraciadament ha passat en altres temps. Els dossiers que elabora PALEOLAB tenen perfecta validesa, fins i tot judicial.

En aquesta circumstància va ser providencial l'arribada de José Luis Rodríguez Zapatero al Govern i l'obertura d'una línia d'ajuts econòmics

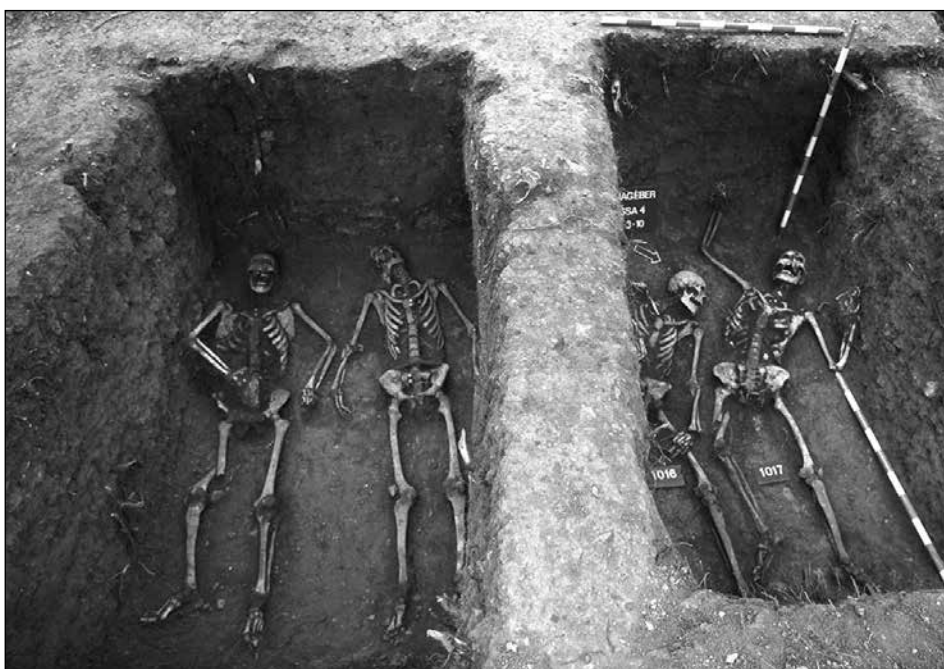

De 0 fosses a 172 en pocs mesos; la realitat desmenteix els defensors del "Llevant Feliç".

des del Ministeri de la Presidència. Gràcies a això vam poder escometre gairebé tots els Projectes culminats a la Comunitat valenciana lliures de la important llosa que la manca de mitjans i ajudes en aquesta Comunitat patim. Encara més important va ser la promulgació de l'anomenada Llei de la Memòria ja que, a banda d'altres polèmiques més polítiques o jurídiques, els articles 11, 12, 13 i 14 faciliten extraordinàriament l'obertura de les fosses comunes. N'hi ha prou amb la intervenció de les autoritats locals com els alcaldes, fins i tot dels rectors que encara gestionen cementiris parroquials, per tal que, amb la seva aprovació mitjançant les corresponents resolucions la fossa es pugui obrir encara que la Justícia, com és habitual, continuï sense intervenir-hi.

L'Article 13 de la Llei obliga a comunicar al jutge de la Demarcació l'existència del Projecte i l'obertura de la fossa; la novetat és que encara que continuï havent-hi la inhibició judicial la fossa s'obri. És un pas importantíssim que ha permès un gran repunt de l'activitat en els tres o quatre anys en què fou possible. Milers de famílies han pogut finalment tancar les seves ferides gràcies a la combinació dels ajuts econòmics del Ministeri de la Presidència i d'aquests quatre articles de la Llei de la Memòria que esquiven el bloqueig jurídic. Sabem de la polèmica amb els qui neguen validesa i legitimitat a aquestes exhumacions; n'hi ha que diuen que els qui moriren junts han de romandre junts en indrets que són com santuaris ideològics; n'hi ha que van més enllà i diuen que són il·legals si no hi intervé un jutge; n'hi ha que, fins i tot, ens han interposat una querella criminal per haver exhumat d'acord amb la legalitat i sobretot perquè les fosses, una vegada obertes parlin i acusin els torturadors alhora que respectem els desigs dels qui són protagonistes de tot això per damunt de nosaltres i aquests altres litigants: els familiars.

És molt trist que el primer alcalde valencià que va autoritzar una exhumació demanada per l'Agrupació de

Quan les fosses parlen revelen molt d'odi i atrocitat. Cames trencades, bales als genolls, no solament tanquen ferides sinó que posen en evidència el sadisme d'aquell Règim.

Familiars s'hagi vist com a víctima d'una querella interposada pels qui es diuen d'esquerrers i que no toleren que quatre fills dels assassinats volguessin treure'ls del forat on els va deixar el franquisme per tal de durlos al costat dels qui van ser les seves dones, que van morir gairebé en la bogeria de no saber què havia estat dels seus marits i van deixar aquest manament als seus fills. Afortunadament, Rafael Darijo, l'alcalde de Benagéber, té el suport de tots ells i ha sortejat fins al moment totes les querelles i recursos fins i tot a nivell internacional.

La primera va ser la de Benagéber; després vam obtenir la primera autorització de la Diòcesi Valentina per a exhumar nou represaliats a Albalat dels Tarongers, on el cementiri és parroquial; cada expedient és un món per ell mateix i en aquest topàvem amb l'Església per primer cop, en una negociació que es va allargar mesos i que es va resoldre en el palau Arquebisbal després de la mort de García Gascó i l'arribada del pragmàtic Monsenyor Osoro. Aquesta vegada es va haver de fer la petició d'un en un: l'Església no accepta grups ni associacions. Per a ella, *en els seus cementiris no hi ha Llei de la Memòria que valgui*. Ens era igual; nosaltres teníem clar el nostre objectiu i al final ho vam aconseguir, traient-los de

la fossa, un lloc dins d'un cementiri catòlic on nou persones eren sota la gespa sense cap signe de la seva presència, un despietat tracte que va acabar amb altres quatre famílies en pau i amb els noms de les víctimes dignificant el seu lloc d'enterrament.

Després va venir l'exhumació de Torrent, un altre cementiri parroquial on aquesta vegada va ser més fàcil la negociació, però on ens portàvem la sorpresa que els cossos ja no hi eren. Una de les víctimes va ser traslladada al cementiri veí d'Aldia en els anys 60, però a petició de la família es va obrir el nínxol i ens vam endur la inhumana i desagradable sorpresa que allà hi havia restes amassades d'unes quantes persones diferents; allò va ser un cruel engany i manca de respecte que ens reafirma en la metodologia actual que apliquem gràcies a PALEOLAB; aquella família va ser de nou represaliada amb l'engany de lliurar-los qualsevol cosa i no es pot permetre que les exhumacions les practiqui personal no especialitzat, amb independència del cos a exhumar. Quantes famílies estaran sense saber-ho en la mateixa situació?

Vam exhumar amb èxit a La Pesquera, a Sogorb, d'on vam poder treure dos alcaldes afusellats el 1939, un era Cipriano Esteve, alcalde de Gátova al qual finalment el seu poble va

poder rendir Homenatge i enterrar dignament al costat de la seva dona. Va ser un acte memorable que es va repetir amb l'alcalde de Teresa, Tomás Maicas, i amb un altre regidor, Bernardino Martínez, enterrat a Paiporta per Isabel, la seva neta que va saber per la premsa que tenia un avi afusellat.

L'alcalde de Sagor, del PP, va tenir el desagradable gest de, mesos després, i quan les famílies ja estaven descansant i en pau, enviar-los una factura per cobrar-los les despeses de l'exhumació quan el seu ajuntament no havia fet res més enllà de l'estricta aplicació de la Llei. La resposta fou contundent: que els familiars no fessin tan injust pagament i m'enviés a mi no solament aquestes factures, sinó també les despeses del seu afusellament i enterrament, cosa que encara no he rebut.

Negativa a confeccionar el mapa de fosses

Paral·lelament, veïem com la necessitat del Mapa de Fosses es feia cada vegada més evident; moltes persones se'ns adreçaven buscant informació sobre el seu familiar desaparegut i una ajuda que no trobaven

en arxius, institucions o entitats que, o no tenien informació per donar o no estaven per la feina. Més que una simple tasca administrativa, si el mapa es confecciona amb rigor i metodologia es convertiria en un instrument importantíssim per tal que diverses famílies que no saben per on buscar puguin trobar la víctima formant part de les dades que obligatòriament haurien d'estar associades a cada fossa.

No es tracta d'una simple enumeració d'indrets; a cada una d'elles s'ha de fer una investigació exhaustiva i documentar noms i circumstàncies en les quals les víctimes van anar a parar en aquell indret.

El mapa de Fosses és una obligació que la Llei de la Memòria imposa a totes les Comunitats Autònomes en el seu article 12.2 com un primer pas per a racionalitzar les informacions i oferir una font de dades que ajudin a la comprensió de la repressió que hi va haver a Espanya arran mateix de l'explosió bèl·lica que va originar la rebel·lió, i sobretot com a possible inici de la solució per a milers de famílies que podrien trobar en el Mapa la primera pista per a resoldre la seva cerca.

Tanmateix, certes Comunitats van

ser insubmises a aquesta llei des del principi; si res s'ha avançat va ser gràcies a l'empenta dels familiars i pel suport que vam prestar entitat com el GRMH, però el que la llei deixa estrictament a la seva iniciativa queda per fer.

El GRMH: iniciativa contra la insubmissió de la Generalitat Valenciana

Potser la primera d'aquestes Comunitats insubmises a la confecció del Mapa va ser la Valenciana, el Conseller de Cultura de la qual dona fe per escrit que no consideren útil ni oportú el mapa de Fosses. Conscients d'això acudim a les ajudes econòmiques que el ministeri de la Presidència concedia per a activitats relacionades amb la Memòria Històrica, de forma que el Grup per a la Recuperació de la Memòria Històrica, de la Fundació Societat i Progrés, en col·laboració amb PALEOLAB i La Gavella Verda assumim aquesta obligació envers centenars de persones a les quals el Consell està fent víctimes d'un greuge comparatiu.

El projecte consistia a dividir el treball en tres apartats fonamentals, cadascun a fer durant un any i basat en una de les tres províncies que avui integren la Comunitat Valenciana. El primer a abordar era el de la província de València. Afortunadament fou aprovada i ho vam poder fer de març a desembre de 2011 amb un resultat espectacular.

Els mateixos ciutadans, en tenir notícies de la nostra tasca comencen a fer-nos arribar possibles emplaçaments de fosses comunes o enterraments il·legals tot al llarg i ample de la geografia valenciana, molts d'ells sense tenir res a veure amb els indrets oficiosament coneguts o amb sospites d'existència d'aquestes fosses. Això obliga a una investigació de resultat incert, ja que moltes d'aquestes localitzacions es basen en els records llunyans de persones que en ocasions relaten el que van sentir a les seves persones grans; són precisament aquestes tasques prèvies les que més temps i esforços requerei-

Exhumació a Benagéber (València). Les primeres famílies de la Comunitat Valenciana que van poder tancar les seves ferides rebent les restes de quatre dels "els vuit de Benagéber", guerrillers i obrers del pantà assassinats el 1947

xen, quelcom que sense els recursos suficients es torna impossible o si es vol fer serà de forma voluntarista, la qual cosa repercuteix en una manca d'eficàcia que perjudica les expectatives del familiar que tant necessita de l'eficàcia dels poders públics. Per això és tan important la realització amb tots els recursos necessaris del Mapa de Fosses a cada Comunitat.

Aleshores, el 2011, el mapa de fosses nacional només incloïa les que han estat exhumades en temps de la Dictadura i les restes de les quals han estat traslladades al mausoleu del Valle de los Caídos (seguint el registre oficial de l'indret), però no conté cap informació relativa a múltiples fosses procedents de les diferents zones de guerra (línia XYZ), d'altres vinculades a la primera repressió durant l'inici o final de la Guerra Civil (1936-1939) i molt menys, informació sobre el període fosc que abraça des del final de la guerra fins a la dècada dels anys 50, on hi ha nombrosos testimonis orals de fosses clandestines vinculades a l'acció guerrillera dins del territori d'actuació de l'AGLA (Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó).

Fins al moment s'havien rebut múltiples notícies i testimonis orals que requerien d'anàlisi documental i d'anàlisi antropològica de camp així com prospeccions amb tècniques arqueològiques i topogràfiques per confirmar possibles ubicacions de fosses comunes en múltiples localitats de la província de València (Xelva, Villar

del Arzobispo, Torrent, Montserrat, Godella...).

El panorama d'aquell moment presentava els següents resultats:

388 fosses exhumades totalment o parcial	1.203 fosses no intervengudes	500 fosses traslladades al Valle de los Caídos	218 fosses desaparegudes
---	--	---	---------------------------------------

CATALUNYA 237 fosses	ARAGÓ 519 fosses	ANDALUSIA 614 fosses	ASTÚRIES 267 fosses	PAÍS BASC 53 fosses
-------------------------	---------------------	-------------------------	------------------------	------------------------

Avui, per desgràcia el Mapa General ha deixat d'estar

visitable després de l'arribada del Partit Popular al poder. Se'n pot intentar la consulta a: Mapa de fosses oficial d'ESPANYA: <http://leymemoria.mjusticia.es>, però llevat canvi en la política d'última hora, serà impossible passar d'una primera pàgina en anglès que no respon. Aquesta és la política actual del PP cap a la Memòria Democràtica: NO RESPON.

Amb aquests paràmetres vam començar els treballs el març de 2011; dividim les comarques de la província en vuit zones a càrrec d'un responsable que coordinaria el seu equip per anar localitzant emplaçaments i els seus estudis a partir de visites als diversos Arxius, Jutjats, Ajuntaments, Parròquies, etc. a més de les entrevistes amb ciutadans que tinguessin alguna informació sobre aquest aspecte.

Primers resultats

La situació de partida era la nul·la informació quant al nombre i disposició de les possibles fosses comunes. La primera dada obtinguda fou conseqüència de l'estudi de les escasses dades oficials que ofería el mapa estatal sobre la província de

València: 33 fosses documentades, de les quals 2 fosses han estat exhumades amb mètodes científics, 3 fosses no han estat intervengudes i 28 fosses van ser traslladades al Valle de los Caídos.

Això canvia radicalment quan des-

prés d'acabar els treballs de camp i posterior tractament de dades podem assegurar que només a la província de València hi ha, pel cap baix, 172 fosses comunes distribuïdes comarcament segons el quadre que hi ha a continuació:

COMARCA	N FOSSES	COMARCA	N FOSSES	COMARCA	N FOSSES
Racó d'Ademús - Els Serrans	8	Camp de Túria	8	Camp de Morvedre	6
Plana d'Utiel	19	La Foia de Bunyol	5	València i El Saler	12
L'Horta	68	Vall d'Aiora	6	La Canal de Navarrés	3
La Ribera Alta	24	La Ribera Baixa	9	La Safor	1
La Vall d'Albaida	2	La Costera	1	TOTAL	172

Però l'estudi classifica també les fosses segons el seu origen amb la següent TIPOLOGIA:

TIPOLOGIA	N Fosses	%	TIPOLOGIA	N Fosses	%
Tipus A: Repressió republicana (1936-1939)	42	24'1	Tipus B: Lluita armada (1936-1939)	9	5'23
Tipus C: Repressió Nacional (fins final de la Guerra Civil, 1939)	7	4'06	Tipus D: Repressió Dictadura (des del final de la Guerra Civil)	111	64'53
Tipus E: Desconeguda o no aclarida	3	3	TOTAL	172	100

La sorpresa inicial per aquesta quantitat de fosses quan se'ns havia dit que poca cosa trobaríem; la realitat deixa clar que també a la Comunitat Valenciana el franquisme va

desplegar la seva activitat repressora i assassina, amb igual o més intensitat que en altres zones d'Espanya

Crida l'atenció la intensa activitat dels anomenats "incontrolats" que

als inicis de la guerra es van dedicar a la repressió dels elements dretans a la rereguarda republicana. Les 42 fosses trobades es reparteixen majoritàriament a les comarques prope-

res a València (L'Horta) o el Camp de Túria i de Morvedre, i al sud de la província, sobretot a les Riberes Alta i Baixa, la Vall d'Albaida, La Sfor i la Costera com es pot veure en el mapa adjunt. Va ser una activitat que va arribar al seu zenit entre mitjans agost i desembre de 1936, quan la instal·lació a València del Govern de la República (6 de novembre) va acabar imposant l'autoritat de l'estat de manera que els assassinats van disminuir sensiblement a partir de gener de 1937.

Les 9 fosses de la lluita armada, és a dir, d'enfrontaments durant la guerra es concentren a les comarques del nord de la província i al Racó d'Ademús, emplaçament lògic considerant que l'activitat bèl·lica va ser molt escassa a la província, més enllà dels bombardeigs aeris i marítims a partir de febrer de 1937.

Les 7 fosses de la *repressió nacional* van ser a conseqüència de l'activitat bèl·lica i la repressió posterior, però durant la guerra; no s'han de confondre amb les 111 produïdes a la Dictadura, de les quals no es va lliurar pràcticament cap comarca a la província. Per últim, les tres fosses de tipologia desconeguda se situen entre la Vall d'Aiora i la Foia de Bunyol.

El Projecte es va acabar a temps i pensem que amb èxit. El pas següent era la seva publicació i encaix en el Mapa de Fosses General, però fins avui dia no s'ha publicat, és més, fins i tot s'ha bloquejat el mapa a la WEB del Ministeri de Justícia de manera que ara és impossible consultar-los. La despesa de 60.000 euros no ha servit gairebé per a res, més enllà de les nostres possibilitats de divulgació, una prova que no importa gaire la despesa si és contra la memòria democràtica.

Tenint en compte els resultats obtinguts, era lògic (amb la lògica del Partit Popular) pensar què passaria amb les dues parts pendents del Projecte. Efectivament, Castelló es va quedar fora de l'última convocatòria d'ajudes del Ministeri de la Presidència.

Tanmateix, el GRMH continua tre-

ballant per aplegar les fosses de Castelló, en la creença que superen en nombre les de València, entre altres coses perquè és en aqueixa província on va tenir lloc a la primavera-estiu de 1938 l'anomenada "Batalla de Llevant", que va causar al voltant de 25.000 víctimes entre tots dos exèrcits, la majoria de les quals desaparegudes en multitud de fosses comunes que encara continuen pendents de catalogació i estudi. Va ser notable la gran quantitat de cossos deixats arran de terra a la zona de El Toro, la Penya Juliana, etc. que al final van ser enterrats pels mateixos camperols en multitud d'emplaçaments durant la postguerra.

A Castelló hi va haver, també, alguns episodis de repressió contra la Guerrilla de l'Agrupació Guerrillera de Llevant i Aragó que van donar lloc a les anomenades *fosses guerrille- res*, que tampoc no s'han estudiat.

Borriol: primer Crowdfunding per a una exhumació

Fruit d'aquesta activitat va ser la recent exhumació a Borriol, primera experiència de solidaritat dels internautes que van aportar els fons per la via del *Crowdfunding*, i van deixar en evidència la política de negar qualsevol ajuda econòmica posada en pràctica pel partit Popular.

Esperàvem trobar José Valls, afusellat el 1938 després de l'ocupació franquista del poble, i en lloc seu vam trobar sota una jardinera les restes de 17 persones anònimes. José Valls i Luis Meseguer, un altre afusellat al costat seu, segurament passaran a engruixir la llarga llista de desapareguts. El seu cas va ser un dels que el GRMH va denunciar al Grup de Treball sobre Desaparicions Forçades de l'ONU el setembre passat.

El soldat desconegut de El Toro

L'última exhumació en terres valencianes ha estat la de l'anomenat "Soldat Desconegut" trobat a El Toro, província de Castelló. Aquest individu és un d'aquests milers de

soldats que van romandre durant dècades sense enterrar, a mercè dels elements i les feristeles.

Es tracta d'un subadult l'esquelet del qual es trobava complet, però sense identificacions per tal d'enquadrar-lo en un o altre Exèrcit contendent. La seva edat es presumeix entre 20 i 25 anys, possiblement un component de la *Quinta del Biberó* que per la seva edat encara podia tenir una vídua, un germà o un fill que l'estigués buscant.

El projecte inclou la seva anàlisi d'ADN i davant d'aquesta eventualitat i a fi de buscar-li un destí final digne en el cas que la seva família no aparegués; a tot Castelló, l'Exèrcit no disposa d'un indret on dipositar les seves restes, però tampoc no hi ha a tot Espanya un sol Monument al Soldat Desconegut on rendir-li honors que mereix com a espanyol segurament humil al qual es va dur a la batalla i va quedar estès a pocs metres d'una trinxera des d'on la mort va sortir a trobar-lo.

Aquest soldat ha deixat al descobert una altra llacuna ignorada, la de milers de soldats reclutats i enviats al front, segurament procedents de famílies humils i als quals mai ningú ha rendit honors com a tals; aquest soldat ha revelat el classisme dels Honors a Espanya, on per tenir-los s'han de tenir galons o estrelles.

Demanarem a l'Estat una iniciativa que doti aquest soldat d'un indret de descans final amb els honors que a través d'ell mereixen tots els *po-caroba* que encara continuen com ell, tirats pels camps de batalla, per Justícia i amb tot mereixement. Es quelcom comú a tot Europa, des de fa gairebé cent anys, on soldats com ell jauen en grans monuments simbolitzant tots els combatents del seu país. A Espanya aquests honors només es rendeixen actualment a Generals i nobles, oblidant que els tenen gràcies a aquells que es llancen a conquerir baluards i trinxeres enfront dels qui donen la vida en gestos tan heroics com anònims. Per ells i per les famílies que els lliuren i perden, tots hem de normalitzar també aquest altre aspecte de la Memòria.

AFUSELLAR PER EXPIAR: ELS CONSELLS DE GUERRA ALS PROFESSORS ELISEO GÓMEZ SERRANO I JUAN PESET ALEIXANDRE

Marc Baldó Lacomba
Universitat de València

El 5 de maig de 1939 era afusellat Eliseo Gómez Serrano a Alacant; el 25 de maig de 1941 era afusellat Juan Peset Aleixandre a Paterna. Els dos tenien una edat semblant: cinquanta anys Gómez Serrano i cinquanta-quatre Peset; els dos eren professors, intel·lectuals compromesos, diputats d'Izquierda Republicana i caps de llista a les eleccions de febrer de 1936 per la seva corresponent circumscripció, Alacant i València ciutat.

Eliseo Gómez Serrano (1889-1939), catedràtic de geografia a l'Escola Normal d'Alacant des de 1915, va ser un dels més actius renovadors de la pedagogia. D'idees polítiques progressistes, entre i 1931-1934 fou director de l'Escola Normal i regidor de l'ajuntament per la coalició republicana, i es va fer mereixedor del respecte dels seus conciutadans tant per ser el més eficaç promotor que fins aleshores va conèixer Alacant en la creació d'escoles públiques, com per millorar les capacitats dels joves mestres, en qui tantes il·lusions dipositaven els republicans. Juan Peset Aleixandre (1886-1941), pertanyent a una família de professionals, va completar estudis de medicina forense i química a Alemanya i França,

i va guanyar la de medicina legal i toxicologia el 1910; fou catedràtic a les universitats de Sevilla i València (des de 1916) i va desenvolupar la investigació en les seves especialitats, i hi va introduir novetats i hi va crear escola. A més, fou rector a València entre 1932 i 1934, i va contribuir al desenvolupament de les reformes republicanes de la universitat.

Els dos eren homes d'Azaña i en tots dos casos els seus afusellaments tenien un alt valor simbòlic: se'ls va jutjar, condemnar i executar per ser dirigents destacats del Front Popular, per ser dirigents d'Izquierda Republicana, per encapçalar la candidatura del Front Popular, per ser persones de rellevància política i cívica a les dues ciutats on vivien i en les corresponents províncies. Els dos eren considerats pels seus conciutadans com "persones de bé". També eren, a més, persones de reconegut prestigi professional en els seus àmbits de treball, la qual cosa multiplicava els efectes de l'execució. Els buscaren assassinats i malvestats, però mai no hi van trobar res: al contrari del que buscaven, van trobar que tendien la mà als companys, amics i persones religioses perseguides (que després van testimoniar en els seus judicis,

tot i que no va servir de res). A cap dels dos no els van poder *carregar* més "responsabilitats" que les seves idees, els seus càrrecs públics i els vots populars que van rebre. Peset abans de la guerra fou rector de la Universitat i responsable provincial de serveis d'higiene, a més de dirigir un laboratori; Eliseo Gómez fou director de l'Escola Normal i regidor. En guerra, al primer se li va encarregar l'assistència hospitalària, i al segon l'organització de cossos voluntaris.

Els seus afusellaments, doncs, eren un acte d'expiació. Servien, per una banda, per a exemplificar el que la *Nueva España* feia amb els "dirigents rojos", acusats de ser *responsables* de tots els mals i desgràcies que el país havia conegut en els últims anys, i per altre, per a esborrar culpes. Però més que per purificar mitjançant el seu sacrifici per culpes seves (no els van trobar fets susceptibles d'afusellament) per purgar culpes col·lectives; les que segons els vencedors van cometre els republicans. Amb el seu sacrifici i els de dotzenes de milers es pretenia purificar l'Espanya eterna i exterminar qualsevol intent de reforma social.

Hi ha a més, en aquestes execucions (i en el fons en totes les que

Juan Peset Aleixandre (1886-1941),

van fer els *vencedors*), el propòsit de furta la memòria dels executats, contaminar-la, criminalitzar les seves actituds i idees, construir-los la imatge de traïdors a les *essències de la pàtria* que havien compromès l'ordre i desviat a la nació del seu *autèntic* destí.

Les víctimes, tanmateix, en els dos casos que ens ocupen (i en altres molts...), consideraven que se les jutjava injustament. Eliseo Gómez-Serrano desitjava aixoplugar la seva memòria amb vistes a les generacions futures, alliberar la trajectòria del seu comportament de les calúmnies fabricades per la dictadura. En el tram final de la seva vida, quan se li comunica que serà afusellat al cap de poc "demana resignació davant del que és inevitable, i el prec que se'l recordi amb estimació esperant que, amb el temps, se'l jutgi despassionadament i merescudament".¹ També Peset Aleixandre, en el comiat a la família escriu: "confio, segur en Déu -diu-, que algun dia la meua Pàtria us retornarà el meu nom com el d'un ciutadà que mai no va fer res sinó servir-la complint els seus deures legals".² En els dos comiats hi ha dignitat respecte a la seva persona i obra, i també hi ha absència de rancúnia. S'assemblen a les que va pronunciar Azaña, que demanaven; "Pa, pietat, perdó".

Però si les víctimes consideraven que se les jutjava injustament, els

victimaris, il·luminats, entre altres, per reflexions com les del pare jesuïta Fernando Huidobro (capellà castrense i heroi de la Legió), entenien que obraven amb justícia. "El nostre estil és net -va dir Huidobro-. Els nostres procediments, altres que els seus. És veritat que ells afusellen, turmenten, exterminen. Però és que ells són criminals".³ Ells, els republicans. Són criminals; *nosaltres*, els franquistes, no. I no ho són perquè jutgen, apliquen l'última pena des d'un procediment judicial el qual permet determinar la culpa de l'acusat, la gravetat de la seva falta, les lleis que vulnera, les malvestats comeses. La consciència dels franquistes està neta. El judici és una enorme tapadora que blanqueja els sepulcres: es va instruir la causa, es jutja i se sentència, i fins el condemnat té un defensor. Que apliquessin la "justícia a l'inrevés" como digués Serrano Suñer no els remou ni un bri la seva consciència que estan operant justament. Que no fessin cas a les declaracions dels imputats, ni als testimonis que declaraven en favor seu (i en el cas de Gómez Serrano ningú no ho va fer a la seva contra) tampoc no importava. Que la petició del fiscal i la sentència no estigués argumentada ni poc ni gaire, i una i altre es limitessin a reproduir acusacions de denunciants rutinaris (ajuntament, policia, Falange...) i sense provar, tampoc no importava. El que importava era el càstig exemplaritzant i l'eliminació dels "membres podrits". Això es feia seguint el ritual acostumat: denúncies, informes, autes, testimonis, compareixences, al·legacions, resultants, considerants... I a l'última hora, el ritu de l'execució de la sentència

arribava al paroxisme: vist-i-plau de l'Auditoria de guerra de la capitania de València, l'assabentat de Franco, el trasllat del telegrama al jutge de sentències, la comunicació a l'interessat i la seva posada a la *capella*, la signatura que se li comunicava la sentència, l'execució a la matinada o a la tarda. Tot el ritual de mort, des que eren detinguts fins a l'execució, era important (i els franquistes en van tenir molta cura) per crear la sensació de "ser justos", per destruir la personalitat del processat i per noquejar els seus familiars i reduir a cendra la memòria cívica honrada del seu compromís.

En el cas dels intel·lectuals, si havien destacat políticament, se'ls considerava *inductors i corruptors* que, des del llibre, l'article de premsa, la paraula i el seu testimoni, enganyaren les masses, enverinaren la joventut. Eren productors i difusors del mal i havien de complir la seva pena i porgar amb això l'error col·lectiu. Per la seva categoria social i la seva influència moral se'ls va considerar responsables de la guerra. En el cas de Gómez Serrano, segons el considerant primer de la sentència, se l'acusava del delictes d'adhesió a la rebel·lió...

"Per la completa identificació del processat, tant en l'ordre espiritual com en el material dels fets, com la causa marxista, per haver posat la seva voluntat i usat mitjans d'acció suficients per a la consecució del seu propòsit, essent el processat Eliseo Gómez Serrano responsable en concepte d'autor i per participació directa, per ser un dels principals responsables de la rebel·lió marxista que ha ensangonat Espanya durant prop de tres anys".⁴

- 1 Eleuterio Sebastiá Ruiz, "Eliseo Gómez Serrano: crónica biográfica"..., p. 32.
- 2 Marc Baldó Lacomba, M. Fernanda Mancebo Alonso y Salvador Albiñana eds., *Proces a Joan Peset Aleixandre*, Valencia, Universitat de València, p. 46. Semblants a les paraules de tots dos són les de Vicente Altabert, un mestre que fou afusellat el 8 de març de 1940, que escrivia unes hores abans: "honrat vaig néixer, honrat i innocent vaig viure i honrat moro malgrat els judicis dels homes", *vid.* M. Cruz Altabert Cuevas, *Vicente Altabert Calatayud: historia de un proceso, memoria de un maestro republicano*, València, PUV, 2004, p. 224.
- 3 Citat a Gutmaro Gómez Bravo i Jorge Marco, *La obra del miedo: violencia y sociedad en la España franquista (1936-1950)*, Barcelona, Península, 2011 p. 143. *en la España franquista (1936-1950)*, Barcelona, Península, 2011 p. 143.

"Panteó d'Eliseo Gómez Serrano i la seva família al Cementiri Municipal d'Alacant. L'escultor Ricardo Boix va representar l'afusellament: a l'esquerra del nom, un arbre vigorós i la data anterior a l'afusellament a terra; a la dreta, el mateix arbre truncat i la data de mort en el núvol. Va ser fotografat el 14 d'abril de 2012 per M.B.L."

En el cas de Peset, passa el mateix. Els segons "considerants" de totes dues sentències expliquen que l'afusellaven per *adhesió a la rebel·lió* amb la concurrència de *agreujant*, deguda a la posició social i honorabilitat de l'acusat. Un dels denunciants, el metge Marco Merenciano, ho va explicar amb claredat al jutge militar:

"És home que sense procedir de l'àmbit de les esquerres va començar la seva vida política d'aquest matís arran de l'adveniment de la República, arribant l'any 36[,] amb motiu de les eleccions de Febrer, [a] obtenir la plaça de Diputat de les Cortes Constituents [¿?], en representació del Partit d'Azaña, des de la data del qual es pot dir que va ser el canalitzador o dirigent de la política d'esquerres d'aquesta capital, essent una figura de relleu i significació per la seva influència moral i atesa també la seva categoria social atès que es tracta d'un Catedràtic de la facultat de Medicina[,] que per aquests motius i per no oposar-se des del principi al caos i activitats francament marxistes introduïdes pels elements Frontpopulistes, sinó donant el seu consentiment a tota activitat revolucionària és per això que se'l considera indirectament responsable dels excessos passats, ja

que no va intentar fer una oposició lleugera a l'actuació revolucionària. Però concretament no es pot dir que hagi tingut intervenció directa en fets delictius determinats."⁵

En els dos casos, es veu que el procés va ser una impostura. Els dos casos estan plens d'imputacions falses i malicioses que fingeixen aparença de veritat. El seu propòsit era fabricar culpables que, de fet, ja semblen condemnats a l'avançada.

Eliseo Gómez, empresonat a casa seva el 2 de abril de 1939, fou empresonat al Reformatori d'Adults d'Alacant i immediatament posat a disposició del jutge militar. Se l'acusava per "ser diputat a Corts per Izquierda Republicana, formar part del Front Popular i dirigir les persecucions contra elements de Falange d'Alacant i la seva província".⁶ Si el primer, diputat per Izquierda Republicana, era cert, el segon, perseguir falangistes a la ciutat i la província

d'Alacant era fals. Però això no era important. Els processos militars de la justícia franquista no cercaven ni esclarir fets ni molt menys contrastar-los.

Els fet (o càrrecs) pels quals fou condemnat eren: vuit: 1) ser diputat a Corts per Izquierda Republicana i formar part del Front Popular com s'ha dit; 2) ser un dels dirigents més destacats de l'esquerra; 3) haver estat nomenat director de l'Escola de Magisteri d'Alacant per les autoritats republicanes ("marxistes") el mes de desembre de 1938; 4) haver organitzat soldats voluntaris per a l'exèrcit republicà; 5) fer propaganda revolucionària a favor de la "causa roja"; 6) manifestar-se en públic contrari als militars rebels i a l'exèrcit franquista i als seus generals; 7) per haver assolit el grau de *comissari polític*; 8) per no haver evitat el "desaforament" que hi va haver a Alacant atesa la seva influència i prestigi, és a dir per omissió. Va caure, en aquesta fase del procés, el càrrec de perseguir falangistes a Alacant i província (de fet, ja no feia falta afegir més delictes a la instrucció, més si tenim en compte que tots els testimonis van negar aquesta acusació). Convé recordar que molts càrrecs que s'imputaven als vençuts (l'omissió, tenir alguna responsabilitat en guerra, haver estat nomenat per les "autoritats marxistes", manifestar opinions en públic...) es reiteraven en processos militars, judicis especials o comissions depuradores com si es tractés d'un argumentari que aplicaven els franquistes als seus enemics.

Els processos militars constaven de dues fases. A la primera, un jutge instructor recopilava informes (en aquest cas de la policia i de l'alcalde

4 "Sentència del consell de guerra fet el 24 d'Abril de 1939 contra Eliseo Gómez Serrano", dins Eliseo Gómez Serrano, *Diarios de la guerra civil (1936-1939)*, edició de Beatriz Bustos i Francisco Moreno, Alacant, Universitat d'Alacant, 2008, p. 716

5 Marc Baldó Lacomba, M. Fernanda Mancebo Alonso y Salvador Albiñana eds., *Proces a Joan Peset Aleixandre*, València, Universitat de València. A les dues sentències es reitera la circumstància de transcendència agreujant en atenció al seu càrrec i cultura, *Ibid.*, f. 66 y 87.

6 Beatriz Bustos i Francisco Moreno, "Introducción" dins Eliseo Gómez Serrano, *Diarios...*, p. 90, on s'analiza amb detall el procés militar incoat a Eliseo Gómez.

Cartell de presentació dels Diaris de la guerra civil d'Eliseo Gómez Serrano;

de la ciutat) i declaracions, incloent les de l'encausat (a les quals no se'ls acostumava a fer gens de cas)⁷. Aquesta fase acabava amb un interlocutòria de conclusions definitives elevat pel jutge instructor on, per regla general, i en aquest cas també, s'inclouien els càrrecs que s'havien recollit en els informes i declaracions dels testimonis sense comprovar. En aquest procés, sentenciat Eliseo Gómez per endavant, es van desestimar els set testimonis que van declarar davant del jutge considerant el processat "una bona persona".⁸ A la segona fase es procedia a la vista i sentència pel tribunal,⁹ on un ponent i el fiscal (que tenien formació en dret) van tipificar el delictes d'adhesió a la rebel·lió, amb agreujants, ja que van apreciar que, per la posició i prestigi de Gómez, els delictes que se li imputaven es cometien amb perseverança i transcendència, i van proposar-ne la pena màxima. En els sumaríssims d'urgència tot era molt ràpid, i en aquest cas el tribunal va fixar la vista per a dos dies després, i se li va designar el defensor només vint-i-quatre hores abans¹⁰ La vista es va fer el 24 d'abril de 1939 a porta tancada i sense testimonis, i el que es va trigar a complir la sentència va ser a causa dels tràmits: una formalitat de l'auditoria de guerra de capitania de

València indicant que s'havia actuat racionalment i conforme a la justícia militar i l'"assabentat" de Franco, el qual va arribar per telegrama, el qual immediatament es va tramitar al jutge d'execucions d'Alacant el 4 de maig. A les tres hores del dia 5 se li va comunicar la sentència i el pres va quedar en capella; a les sis de la

matinada era afusellat. Gómez era el primer de la primera llista d'afusellats que van seguir aquest procediment.¹¹

Peset, fou detingut al port d'Alacant, traslladat al camp de concentració d'Albatera i d'allà a Portaceli. Mentre, va ser denunciat pel Servei Provincial de Sanitat de Falange de València com a "responsable d'assassinats", fou reclamat per la justícia militar d'aquella ciutat i traslladat a la presó model per tal de ser processat en consell de guerra sumaríssim, que es va fer entre gener i març de 1940, i condemnat per adhesió a la rebel·lió. Els càrrecs que se li van imputar eren; 1) ser membre destacat de l'esquerra valenciana i pertànyer a Acció Republicana i després a Izquierda Republicana, partit en el qual va ser president del consell provincial i diputat; 2) haver estat molt actiu en la preparació de les eleccions de febrer de 1936, fent conferències i mítings. I haver estat la seva tasca "eficacíssima" per l'influx que tenia a València i "la seva regió"; ser "inductor" de la "revolució roja", assistir al parla-

- 7 Fou jutge instructor el capità jurídic militar Sergio González Collado i Secretari Enrique Sala Mata.
- 8 Es tractava d'una professora de la Normal, de Manuel Sala Pérez, director entre març de 1934 i juliol de 1936, destituït del càrrec pel Front Popular i depurat; va ser empresonat els anys de guerra al Correccional d'Adults, on fou visitat per Eliseo Gómez Serrano (*Diarios de la guerra civil...*, 14 agost 1936), a més de firmar aquest i altres professors una carta demanant la seva excarceració. També foren testimonis un veí, un metge i dos advocats. *Vid.* la "Introducción" de Beatriz Bustos i Francisco Moreno a Eliseo Gómez Serrano, *Diarios de la guerra civil...*, pp. 94-96; Enrique Cerdán Tato, "La Escuela de Magisterio, roja", *La Gaceta* (1996), Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes, <http://bib.cervantesvirtual.com/servlet/SirveObras/01361697544571514190024>
- 9 El formaven el coronel Juan Hidalgo Matas (president) i els oficials Leandro Orbaños Gómez, Demetrio Clavería Iglesias i Galo Pérez Pérez, el ponent Francisco García Rosado i el fiscal té una signatura il·legible.
- 10 El defensor va ser Juan Grau Soto, tinent jurídic. La seva filla Blanca conta que aquest va manifestar que ningú abans que ell va voler assumir el cas ja que el considerava condemnat a l'avançada. En defensa del processat va argumentar que la seva actuació havia estat "passiva", i encara que li faltés valor per a oposar-s'hi, els "actes criminals... van ser fets per elements no pertanyents a Izquierda Republicana" i que la seva tasca a la càtedra i l'Ateneu no van tenir matís polític. Va demanar 30 anys. *Cf.* Beatriz Bustos i Francisco Moreno, "Introducción" a Eliseo Gómez Serrano, *Diarios...*, pp. 97-98.
- 11 Per als processos franquistes, José María Asencio Mellado, "Los tribunales franquistas una recuperación para la memoria histórica", dins *Estudios en Homenaje a Gregorio Peces-Barba*, 4 vols., Madrid, Dykinson, 2008, vol 1, pp. 41-60; per al de Gómez, "Introducción" de Beatriz Bustos y Francisco Moreno a Eliseo Gómez Serrano, *Diarios...*, pp. 90-103.

"Edifici del Grup escolar de la partida dels Àngels, promogut per E. Gómez Serrano. No va arribar a funcionar a causa de la guerra, en la qual fou hospital de sang i després hospital militar."

ment; 3) haver estat assimilat com a coronel a la sanitat militar i dirigir hospitals a Castelló i València "a les ordres del coronel cap roig Rincón de Arellano"; 4) una conferència de 27 d'abril del 37 que s'esmentarà, o 5) subscriure un telegrama de protesta pel bombardeig d'Almeria...¹²

E. Gómez Serrano. No va arribar a funcionar a causa de la guerra, en la qual fou hospital de sang i després hospital militar. Va tenir dues sentències. La primera, datada el 4 de març, el condemnava a la pena capital, tot i que el tribunal demanava l'indult: "proposant el Consell [de guerra] l'indult de la pena capital i la seva substitució per la immediata inferior en mèrits al que s'ha exposat".¹³ El veredict no va agradar al grup falangista promotor del procés, i dos dies després, el 6 de març, la Delegació Provincial de Sanitat de Falange va afegir-hi una prova més: una conferència de Peset pronunciada el 27 d'abril de 1937, editada dins *Anales de la Universidad de Valencia* i el tema de la qual era "Las individualidades y la situación en las conductas actuales (Les individualitats i la situació en les conductes actuals)",

on valorava com influïa la guerra en els comportaments de les persones, per proposar tolerància. "només una mentalitat inhumana pot considerar com a condemnable a mort els qui pensin de manera diferent", podem llegir.¹⁴ Aquesta nova prova va fer que el tribunal afegís algunes diligències al sumari i dictés una nova sentència que, com en el cas anterior, era pena de mort per adhesió

a la rebel·lió, però aquesta vegada sense que el tribunal en demanés la commutació. Exactament demanava que no es commutés. En efecte, en el quart considerant expressament deia: "que contràriament a allò sol·licitat, no procedeix proposar-ne la commutació de la pena que s'imposa en aquesta sentència per una altra d'inferior gravetat, en raó de trobar-se comprès el cas d'Autes en el número 2n del Grup 1r de l'annex de l'Ordre de 25 de Gener últim, ja que reuneix els requisits que el mateix cas prevé, és a dir: que sigui de rebel·lió el delict i que per la seva gravetat se li assigni pena de mort".¹⁵ Era el 25 de març de 1940 quan es fallava aquesta nova sentència i la seva artèria acusadora.

Quedaven per davant a Peset i la seva família encara catorze llargs mesos per a l'execució de la sentència. El temps que es va prendre la burocràcia militar per arribar a aquesta última decisió fou llarg, però no hi havia res d'estrany: el treball repressor dels vencedors s'acumulava i la justícia militar, encara que sumariíssima i d'urgència, tenia un coll d'ampolla en el palau de El Pardo, on "Sa Excel·lència" tenia l'última paraula. En aquest temps, la família es va dedicar a recollir peticions d'indult; se'n van recollir 28, tot i que, com en el cas de Gómez Serrano, no van servir de res.¹⁶

12 *Procés...*, f. 63. Van formar part del tribunal militar que el va condemnar el coronel Boán Callejas, els capitans Ruiz Martínez i Luis Gimón Gil, el tinent Federico García León; com a ponent va actuar el capità Carlos Revuelta García Platero. Fou defensor l'alféres Carreras Candí.

13 *Ibid.*, f. 66 vto.

14 Juan Peset, "Las individualidades y la situación en las conductas sociales", *Anales de la Universidad de Valencia*, 1937, p 160. Es reproduïx el facsímil dins *Procés...*

15 *Procés...*, f. 87 vto.

16 Algunes de les persones que les van subscriure prèviament havien declarat com a testimonis en el procés. Es van arriscar a demanar clemència un general (Francisco Ibáñez Alonso), un comandant, quatre catedràtics de la seva assignatura, la germana del falangista Esteve, un policia local, un comerciant, un estudiant, nou sacerdots, vuit monges i la germana d'una d'elles. Aquestes persones, i d'altres que van declarar a favor del processat en les fases anteriors, eren testimoni exactament de tot el contrari del que se l'acusava. Vegeu Marc Baldó i María Fernández Mancebo, "Vida i mort de Joan Peset", dins *Procés ...* p. 38.

LA INSTITUCIONALITZACIÓ DEL RÈGIM FRANQUISTA

Pelai Pagès i Blanch

Professor d'Història Contemporània
Universitat de Barcelona

Quan el mes de juliol de 1936 hi va haver la conspiració militar que va iniciar la guerra civil, els militars insurrectes no tenien un projecte clar d'estat ni d'organització política alternativa a l'existent. Sabien el que no volien -una República d'esquerres-, socialment eren conservadors -partidaris, per tant, de preservar l'ordre social preexistent-, però no tenien elaborat un pla concret per a organitzar un nou estat. De fet, entre les forces polítiques que donaven suport als militars rebels hi havia no poques divergències polítiques: mentre els monàrquics alfonssins eren partidaris del retorn de la monarquia que encarnava el derrocat Alfons XIII a l'exili, els carlistes continuaven defensant el seu propi pretendent a la corona d'Espanya -a partir de 1936 principalment en la figura de Francisco-Javier de Borbón i Parma-, i no eren pocs els falangistes que explícitament eren contraris a la monarquia. En alguna proclama dels militars, dels dies inicials del cop, fins i tot s'havia acabat amb un "Visca la República".

Aquesta situació explica que el 1939, acabada la guerra, l'edifici ju-

rídicopolític del nou Estat fos molt escàs: a la pràctica es reduïa a unes poques normes sobre l'administració i la prefectura de l'Estat i a una declaració de caràcter programàtic: l'anomenat *Fur del Treball* (9 de març de 1938), d'analogia evident amb la feixista "Carta del Lavoro" italiana. Certament, després del nomenament de Franco com a cap de govern i generalíssim dels Exèrcits, per decret del 29 de setembre de 1936, es va establir per llei una "estructuració del Nou Estat Espanyol", que "dins dels principis nacionalistes, reclama l'establiment d'aquells òrgans administratius que, prescindint d'un desenvolupament burocràtic innecessari, responguin a les característiques d'autoritat, unitat, rapidesa i austeritat, tan essencials per al desenvolupament de les diverses activitats del país". Era encara la creació de l'anomenada Junta Tècnica de l'Estat². I no va ser fins que es va haver constituït el primer Govern franquista, el 30 de

gener de 1938, que es va promulgar una nova llei que establia una administració basada en ministeris². L'abril de 1937 s'havia adoptat també una important disposició política: el decret d'unificació que creava el partit únic, "Falange Espanyola Tradicionalista i de les Junes d'Ofensiva Nacional Sindicalistes", que, a més, i de manera molt significativa, quedava sota el comandament directe del propi Franco³. I, com acaba d'indicar, el Fur del Treball, que en el seu preàmbul posava de relleu la naturalesa feixista que semblava adoptar l'estat que s'estava construint:

"Renovant la tradició catòlica de justícia social i alt sentit humà que va informar la nostra legislació de l'Imperi, l'Estat Nacional, pel fet de ser un instrument totalitari al servei de la integritat pàtria i sindicalista, pel fet de representar una reacció contra el capitalisme liberal i el materialisme marxista, emprèn la tasca de fer -amb aire militar construc-

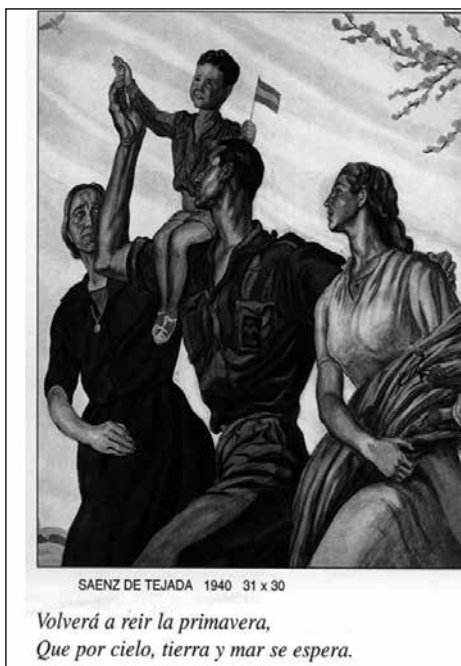
1 "Butlletí Oficial de l'Estat", 2 d'octubre de 1936. A partir d'ara "BOE".

2 "BOE", 31 de gener de 1938.

3 "BOE", 20 d'abril de 1937.

Cartell de la Falange 1940

Cartell de la Falange 1939

tiu i greument religiós- la Revolució que Espanya té pendent i que ha de retornar als espanyols, d'una vegada per sempre, la Pàtria, el Pa i la Justícia”.

Formalment, el Fur del Treball establia el manteniment de la propietat privada de les empreses, la intervenció de l'estat a l'hora de fixar les normes de treball i remuneració i en el foment de l'economia, l'ordenació de l'empresa com a unitat jeràrquica de producció i la prohibició dels sindicats obrers i de les vagues⁴.

Un cop acabada la guerra, com han destacat alguns historiadors i juristes, les forces hegemòniques que formaven part del bloc dominant en el poder i que, per tant, havien guanyat la guerra, van sentir la necessitat de dotar-se d'institucions polítiques, a partir de una triple normativa:

- calia definir una mínima racionalització de l'Estat, per tal que hi poguessin estar representades totes les diferents tendències polítiques.
- era preceptiu disposar d'una legislació que restringís els drets públics subjectius.
- finalment es requerien unes normes d'ordenació econòmica que permetessin la reconstrucció de l'economia post bèl·lica, però on

l'intervencionisme de l'Estat no interferís el lliure desenvolupament de les forces financeres i el traspasament de capitals des del camp⁵.

El resultat fou crear un Estat amb caràcter d'excepció que es va distingir per la degradació del fenomen jurídic. Els nous òrgans de l'Estat, les institucions i la legislació que en van sorgir no es basaven en una norma fonamental de referència com podia ser una Constitució -com passa en tots els anomenats “estats de dret”-, sinó que el règim anava legislant i generant institucions en funció de les necessitats que es plantejaven a cada moment i d'acord amb el moment històric que es travessava. I, a més, era clara la necessitat de crear òrgans de representació que només impliquessin les forces polítiques del bloc del poder, creant formes jurídiques més eficaces, però obviant la necessitat de respondre a la restricció dels drets públics subjectius en un moment en què no existien grups d'oposició que poguessin exigir-lo. D'aquesta manera en els anys posteriors a la guerra es van aprovar

quatre Lleis fonamentals:

La primera d'elles va ser la *Llei constitutiva de les Corts espanyoles*, promulgada el 17 de juliol de 1942, que creava un instrument de “col·laboració” en la tasca legislativa, de caràcter deliberatiu i auxiliar, depenent del poder executiu. Aquesta institució és important -no tant pel fet que servís de res des d'un punt de vista legislatiu, ja que l'última paraula sempre la tenia el cap de l'estat (“és missió principal de les Corts la preparació i elaboració de les Lleis, sens perjudici de la sanció que correspon al Cap de l'Estat”, segons establia l'article primer de la Llei)-, sinó perquè va servir de corretja de transmissió i indret de trobada entre Franco i els diferents grups que representaven cadascuna de les fraccions polítiques de les classes dominants⁶. A més, en un moment en què la Guerra Mundial començava a decantar-se del bàndol dels aliats, i amb vistes al que pogués passar en el futur, el règim va tenir especial interès a donar una aparença de “democràcia” -encara que sempre s'hi afegia l'adjectiu d'“orgànica”- i manifestar un progressiu allunyament dels règims feixistes.

Justament, davant del final de la guerra mundial amb la derrota final de les potències de l'Eix, es va promulgar l'anomenat *Fuero de los Españoles* (Fur dels Espanyols) (17 de juliol de 1945), que volia ser una mena de declaració de drets fonamentals dels individus. D'aquesta manera, i no sense un cert sarcasme recollia el principi liberal d'igualtat dels ciutadans davant la llei -sense esmentar per a res el concepte de ciutadania- i les llibertats d'expressió, de residència, d'associació, etc., amb la limitació pertinent de mentre “no atemptin els principis fonamentals de l'Estat”, o a la “unitat espiritual, nacional i social d'Espanya”, etc. De fet, l'article segon

4 “BOE”, 20 de març de 1938.

5 Vegeu un dels primers llibres clàssics que va tractar el tema: J. GARCIA HERNANDEZ : *El régimen de Franco. Un análisis político*. Akal. Madrid, 1976.

6 “BOE”, 19 de juliol de 1942.

deixava molt clar que “els espanyols deuen servei fidel a la Pàtria, lleialtat al Cap de l'Estat i obediència a les Lleis”⁷.

En el mateix any 1945, i també per donar una aparença de democratització o, com a mínim, de participació dels ciutadans en la vida pública, es va promulgar la *Llei de Referèndum* i (22 d'octubre de 1945), que preveia que sempre que el Cap de l'Estat ho considerés oportú i convenient es podia sotmetre a referèndum popular un projecte de llei elaborat per les Corts⁸.

I no passarien gaires anys en aplicar-se aquesta llei, ja que el 6 de juliol de 1947 es va referendar la llei més important d'aquesta etapa: la *Llei de Successió a la Prefectura de l'Estat*, on per primera vegada des de l'esclat de la guerra civil, es definia amb claredat la naturalesa del nou Estat, en el seu article primer: “España, com a unitat política, és un Estat catòlic, social i representatiu que, d'acord amb la seva tradició, es declara constituït en Regne”. Tanmateix, de manera immediata, a l'article segon de la llei s'establia que la prefectura de l'Estat en lloc de recaure, com hauria correspost, en la persona d'un monarca, requeia amb caràcter vitalici en la del propi Franco “Cabdill d'Espanya i de la Croada, Generalíssim dels Exèrcits”. Aquesta llei, alhora, regulava el mecanisme de successió a la Prefectura de l'Estat, en la perspectiva futura d'una restauració monàrquica plena, s'articulava el cos de les anomenades Lleis Fonamentals (“Són Lleis fonamentals de la nació: el Fur dels Espanyols, el Fur del Treball, la Llei Constitutiva de les Corts, aquesta Llei, la Llei de Successió, la del Referèndum Nacional i qualsevol altra llei que en endavant es promulgui conferint-li aquest rang”), que d'aquesta manera passaven a convertir-se en una veritable constitució, i es creaven una sèrie d'òrgans assessors com ara el Consell de Regència i el Consell del Regne⁹.

Una de les característiques d'aquest procés d'institucionalització de la dictadura franquista va ser

1939 “El Cabdill d'Espanya i de la Croada, Generalíssim dels Exèrcits”

que tot l'engranatge institucional de l'Estat requeia en la figura de Franco, que es convertia en la columna vertebral del conjunt de les institucions: era el Cap de l'Estat, en qui requeia l'última potestat política i legislativa, era el Cap suprem del Partit i el Generalíssim de tots els Exèrcits. A les seves mans, doncs, es concentrava tot el poder polític, militar i legislatiu, fins al punt que per ordre del 28 de setembre de 1937 -en plena guerra civil- es va decidir commemorar “La Festa Nacional del Cabdill” cada 1 d'octubre¹⁰. De fet aquesta data es va commemorar fins al mateix any de la seva mort, quan va tenir lloc una concentració “patriòtica” a la Plaça d'Orient de Madrid on hi va haver l'última aparició pública de Franco¹¹. I no és menys significatiu que molt aviat aparegués el principi carismàtic de la teoria del “Cabditatge” per a justificar tal concentració del poder¹². Encara que, tot s'ha de dir, Franco sempre va ser conscient de quins eren els límits del seu poder, en relació

al conjunt de les classes dominants que li van donar el seu suport.

Al costat d'aquesta legislació caldria afegir les lleis repressives, encaminades a eliminar qualsevol enemic polític durant la guerra i, després de la victòria, a consolidar el poder i evitar el retorn a situacions anteriors. De fet, no es comprèn el franquisme i la seva llarga permanència en el poder sense el recurs sistemàtic a la repressió. Ja durant la guerra, les disposicions adoptades van ser nombroses i de tota mena: des de la instauració de l'estat de guerra, el 28 de juliol de 1936, que establia el consell de guerra sumariíssim contra tot aquell que s'oposés a l'acció dels militars rebels, fins a les lleis de depuració contra els funcionaris i els mestres, passant pel decret que posava fora de la llei els partits del Front Popular, o les confiscacions econòmiques, la legislació repressiva fou molt diversa¹³. Especial interès té la *Llei de Premsa*, promulgada el 22 d'abril de 1938, perquè, per una banda, derogava

7 “BOE”, 18 de juliol de 1945.

8 *Llei de 22 d'octubre de 1945 per la qual el Cap de l'Estat podrà sotmetre a referèndum aquelles Lleis la transcendència de les quals aconselli o l'interès públic ho demani*, “BOE”, 24 d'octubre de 1945.

9 “BOE”, 9 de juny de 1947.

10 “BOE”, 8 de setembre de 1937.

11 “La Vanguardia Española”, 2 d'octubre de 1975.

12 Vegeu FRANCISCO JAVIER CONDE: *Contribució a la doctrina del Cabditatge* Edicions de la Vicesecretaria d'Educació Popular. Madrid, 1942.

una llei molt antiga, l'anomenada "Llei de policia d'impremta", de 26 de juliol de 1883, que la República no havia volgut canviar ja que garantia la llibertat d'expressió, i per l'altra situava els òrgans de premsa sota el control de l'estat, a través de mecanismes de censura prèvia, nomenament i destitució de directors i de l'establiment d'un sistema molt rígid de sancions penals i administratives¹⁴. Va ser la llei que va estar vigent fins a l'anomenada "Ley Fraga" de 1966, promulgada per l'aleshores ministre d'Informació i Turisme Manuel Fraga Iribarne.

Acabada la guerra, les lleis repressives es van intensificar enormement: la *Llei de Responsabilitats Polítiques* es va adoptar el 9 de febrer de 1939 - acabada d'ocupar Catalunya - i s'aplicava amb efectes retroactius a tots els qui haguessin contribuït a la "subversió roja" des de 1934 i als qui s'haguessin oposat de manera activa al Moviment Nacional. La *Llei sobre la repressió de la Maçoneria i el Comunisme* (de l'1 de març de 1940), la *Llei de Seguretat de l'Estat* (29 de març de 1941) i el *Decret-Llei sobre Repressió dels delictes de Bandidatge i Terrorisme*, de 18 d'abril de 1947, destinat a enfrontar-se a la guerrilla anti-franquista que havia abundat enormement des de l'alliberament del Midi francès en l'última fase de la Segona Guerra Mundial, van ser les més importants¹⁵.

A partir de 1947, el mateix any, recordem-ho, de la Llei de Successió a la Prefectura de l'Estat, no va aparèixer cap altra norma jurídica d'importància. En realitat, les classes dominants no necessitaven una administració gaire complexa ni òrgans polítics eficaços per a mantenir-se en el poder, en un moment en què la misèria era la tònica en què es trobava la immensa majoria de la població i la política econòmica de l'autarquia aplicada pel règim sotmetia al conjunt del país al nivell de la subsistència.

La situació va començar a modificar-se a partir de les transformacions estructurals que va conèixer la

vida econòmica i social del país, amb el canvi de govern que va tenir lloc a partir de 1957 i sobretot amb la promulgació del Pla d'Estabilització, que dos anys més tard introduïa la liberalització de la vida econòmica i permetia l'entrada massiva de capitals, incorporant el capitalisme espanyol en l'òrbita del capitalisme monopolista internacional. A partir d'aquells moments hi va haver una reformulació jurídica i política de l'aparell de l'Estat. La raó era clara: a partir de l'enlairament econòmic i en un moment en què la burgesia financera es va convertir en la fracció dominant en el bloc del poder, les institucions administratives de l'Estat franquista es van mostrar clarament insuficients. L'Estat havia de participar en nombrosos aspectes de la vida social i econòmica i no podia aconseguir-ho amb els obsolets instruments de gestió administrativa de què disposava. Calia una nova institucionalització política del règim a fi de racionalitzar el funcionament de l'administració i agilitar la burocràcia de l'Estat. Per altra banda, a partir de les acaballes dels anys trenta s'havia iniciat també una nova etapa de conflictivitat social i política que ja no solament no desapareixeria sinó que s'aniria incrementant a mesura que anava evolucionant el franquisme. La vida política i el propi Estat s'havien d'adaptar, per tant, a la nova situació.

A partir de 1957 van ser nombroses les lleis que es van promulgar amb aquesta finalitat de racionalitzar i intentar modernitzar la vida política de l'Estat franquista. Ja aquell mateix any es va promulgar la *Llei sobre el règim jurídic de l'administració de l'Estat*¹⁶ (20 de juliol de 1957) i el

Franco sota pal·li de l'Església

*Reglament de les Corts Espanyoles*¹⁷ (26 de desembre de 1957). Als anys seixanta es van promulgar altres lleis no menys significatives com la *Llei General Tributària*¹⁸ (28 de desembre de 1963), la *Llei d'Associacions*¹⁹ (24 de desembre de 1964) i la *Llei de Premsa i Impremta*, que eliminava la censura prèvia, però imposava l'autocensura²⁰ (18 de març de 1966). Però la més significativa i important de totes elles fou la *Llei Orgànica de l'Estat*, que per decret de 23 de novembre de 1966 fou sotmesa a referèndum i tenia com a objectiu fonamental l'adequació de l'estructura de l'Estat a la nova fase del desenvolupament capitalista que vivia el país²¹. Aquesta nova Llei, a més de suprimir els paràgrafs més totalitaris de les anteriors Lleis Fonamentals, establia un principi de racionalització i modernització de les relacions polítiques de l'Estat, que es basava en diversos aspectes. Així, per exemple, es definien les funcions i la naturalesa de la prefectura de l'Estat, que fins aquells moments descansava únicament i exclusivament en els supòsits carismàtics del "Cabdillatge". S'hi descrivien les funcions del Govern,

13 Vegeu Pelai PAGÈS: *Les lleis de la repressió franquista*. Edicions 3 i 4. València, 2009.

14 "BOE", 23 abril de 1938

15 Vegeu Pelai PAGÈS: *Les lleis de la repressió franquista*. Edicions 3 i 4. València, 2009.

16 "BOE", 22 de juliol de 1957.

17 "BOE", 28 de desembre de 1957.

18 "BOE", 31 de desembre de 1963.

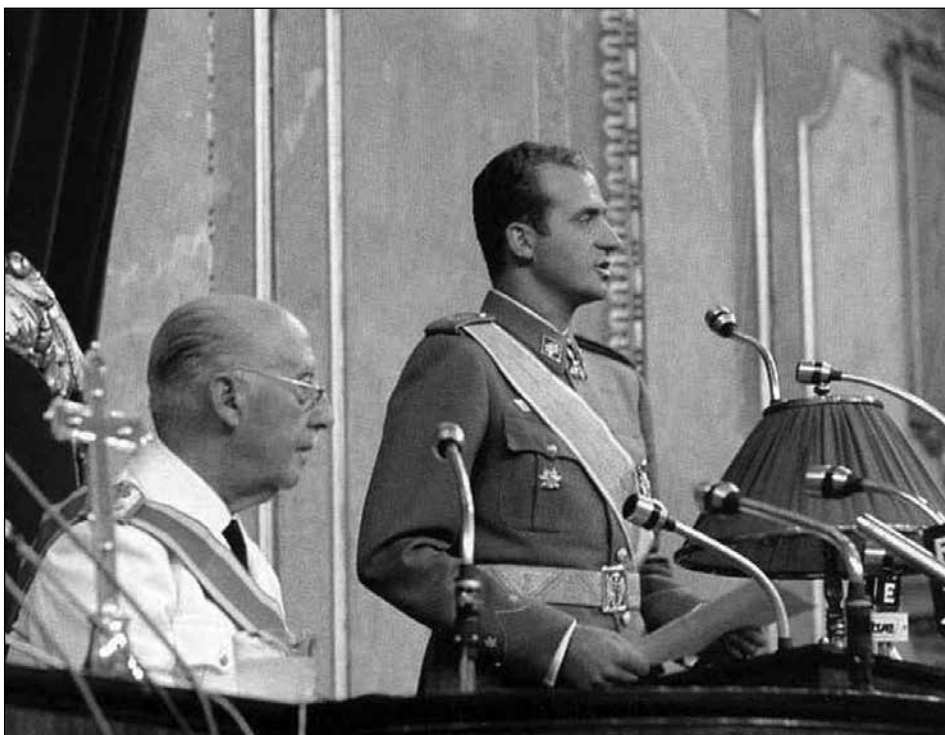
19 "BOE", 28 de desembre de 1964.

20 "BOE", 19 de març de 1966.

21 "BOE", 24 de novembre de 1966.

es destacava la posició política del Consell del Regne, des del moment que, després del cap de l'Estat, se li atribuïen les funcions de major pes polític de tot el sistema. Finalment es concedien facultats legislatives a les Corts Espanyoles, que fins aquells moments només tenien com a funció la col·laboració amb el cap de l'Estat, i a més, a partir d'aleshores existirien també 100 "procuradors" de sufragi directe. Es transformava també el Consell Nacional de FET i de les JONS en Consell Nacional a seques, la qual cosa era el primer reflex jurídic del desmantellament del Partit únic.

En definitiva, amb aquesta Llei es tractava de posar a punt les institucions de l'estat per tal que poguessin ser utilitzades quan el principi carismàtic centrat en el cap de l'Estat ja no es pogués utilitzar. Alhora, davant la conflictivitat social i política creixent, es va tornar a legislar en matèria repressiva per a adequar de nou l'aparell repressiu a les noves necessitats. Ja per decret de 24 de gener de 1958 s'havia creat un jutjat militar especial a fi d'intervenir judicialment contra "actuacions extremistes" i es va nomenar amb aquesta finalitat el coronel, per a molts de trista memòria, Enrique Eymar Fernández²². El mes de juliol de 1959 es va promulgar la *Llei d'Ordre Públic*²³, i el mes de desembre de 1963 -un any que havia estat especialment conflictiu perquè el franquisme va tornar a recórrer a la pena de mort en els casos del militant comunista Julià Grimau i dels anarquistes Francisco Granados i Joaquín Delgado- es van crear el Jutjat i els Tribunals d'Ordre Públic, que representaven el pas d'una ju-

Juan Carlos va ser designat Rei pel dictador Franco jurant els principis del Moviment i fins a l'actualitat, com a Cap de l'Estat, no ha jurat la Constitució Espanyola

risdicció repressiva que fins aleshores havia estat bàsicament militar a una nova jurisdicció civil²⁴. Els Tribunals d'Ordre Públic van presidir fins als inicis de la transició la repressió política en el conjunt de l'Estat espanyol. Tanmateix, la intensitat dels conflictes socials, a partir de les acaballes de la dècada dels anys 60, va forçar el règim franquista a recórrer a mesures extraordinàries, com va passar amb l'estat d'excepció que es va instaurar a tot l'Estat el mes de gener de 1969 i, quan la crisi del règim es va convertir en irreversible, es va tornar a recórrer als consells de guerra i a la jurisdicció militar, a través del *Decret-Llei sobre prevenció del terrorisme*, que es va promulgar el 26 d'agost de 1975 i es va aplicar amb caràcter retroactiu²⁵.

Era evident que si el franquisme havia volgut modernitzar-se, havia pretès crear un estat que respongués a les noves necessitats de l'època, va acabar amb el més absolut dels fracassos. Els últims anys d'existència del dictador van ser anys en què el règim va tornar a utilitzar la violència més expeditiva contra tots els seus oponents -hi va haver morts per l'actuació de la policia en vagues, manifestacions i reivindicacions ciutadanes- i el consell de guerra -tan utilitzat en la primera etapa del franquisme- va tornar a utilitzar-se en els últims temps amb la mateixa intransigència dels anys inicials, amb la qual cosa -ho he repetit moltes vegades- el franquisme tancava el seu cicle històric de la mateixa manera amb què l'havia iniciat: amb sang, terror i mort.

22 "BOE", 12 febrer de 1958.

23 "BOE", 31 de juliol de 1959.

24 Vegeu la Llei de 2 de desembre de 1963 dins "BOE", 5 de desembre de 1963.

25 "BOE", 27 d'agost de 1975.

ASSOCIACIÓ PER A LA MEMÒRIA HISTÒRICA
I DEMOCRÀTICA DEL BAIX LLOBREGAT

memòria antifrancuista del baix llobregat

memòria antifrancuista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 1- Núm. 0
Novembre, 2005

memòria antifrancuista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 2- Núm. 1
Febrer, 2006

memòria antifrancuista del baix llobregat

14 D'ABRIL DE 2006
75^è ANIVERSARI DE LA SEGONA REPÚBLICA ESPANYOLA

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 7- Núm. 2
Maig de 2007

memòria antifrancuista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 3- Núm. 3
Octubre de 2006

memòria antifrancuista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 2- Núm. 4
Febrer de 2007

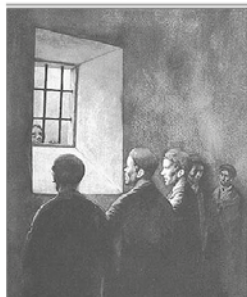
memòria antifrancuista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 7- Núm. 6
Maig de 2007

memòria antifrancuista del baix llobregat

CASTELAO, VAN A MATARNOS, PERO VENCEREMOS

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 6- Núm. 6
Octubre de 2007

memòria antifrancuista del baix llobregat

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 7- Núm. 7
Edició extraordinària
Febrer- Maig 2008

memòria antifrancuista del baix llobregat

Exili republicà del 39

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 8- Núm. 8
Edició extraordinària
Octubre 2008

memòria antifrancuista del baix llobregat

Homenaje en el 78 aniversario
de la proclamación de la II República Española

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 9- Núm. 9
Edició extraordinària
2008

memòria antifrancuista del baix llobregat

Los abogados laboristas
en el franquismo

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 10- Núm. 10
Edició extraordinària
2009

memòria antifrancuista del baix llobregat

La represión franquista en Andalucía

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 11- Núm. 11
Edició extraordinària
2009

memòria antifrancuista del baix llobregat

El genocidio franquista en Extremadura

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 12- Núm. 12
Edició extraordinària
2010

memòria antifrancuista del baix llobregat

El terror fascista en Galicia

Portaveu de l'Associació per a la Memòria
Històrica i Democràtica del Baix Llobregat

Any 13- Núm. 13
Edició extraordinària
2010

MAPA GENERAL DE FOSSES DE LA PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

TIPOLOGIA DE FOSSES

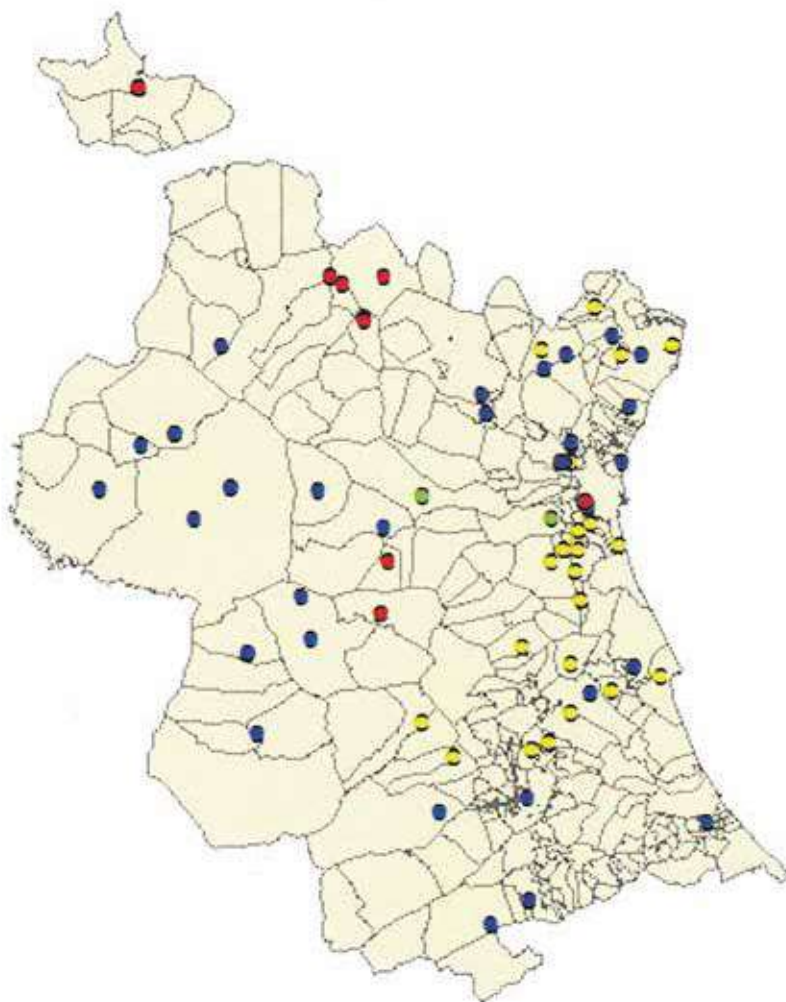
- TIPUS A; Repressió republicana (1936-1939)
TIPUS B: Lluita armada (1936-1939)
TIPUS C: Repressió Nacional (fins al final de la Guerra Civil (1939)
TIPUS D: Repressió Dictadura (des del final de la Guerra Civil)
TIPUS E: Desconeguda o no aclarida

CODI DE COLORS

IDENTIFICADOR	TIPOLOGIA	N. FOSSES	%
VERMELL	Desconeguda	3	1.74
BLAU	Repressió Dictadura	111	64,53
GROC	Repressió Republicana	42	24,41
VERD	Repressió nacional	7	4,06
MAGENTA	Lluita armada	9	5,23
TOTAL	TOTAL	172	100

IDENTIFICADOR	TIPOLOGIA	NUM. DE FOSSES
Vermell	Desconeguda	3
Blau	Repressió dictadura	111
Groc	Repressió republicana	42
Verd	Repressió nacional	7
Magenta	Lluita armada	9
TOTAL		172

MAPA GENERAL DE FOSSES DE LA PROVÍNCIA DE VALÈNCIA

Amb el suport de:

Ajuntament de Cornellà
de Llobregat

AJUNTAMENT DE
SANT JOAN DESPÍ

Ajuntament del Prat de Llobregat

Ajuntament
d'Esplugues de Llobregat

Ajuntament de
Sant Feliu
de Llobregat

